NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLI. ÉVFOLYAM

1997

A ROMÁN AKADÉMIA KÖNYVKIADÓJA
EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

2

A FOLYÓIRAT VEZETŐ TANÁCSA

SZABÓ ZOLTÁN *főszerkesztő*
ANTAL ÁRPÁD *főszerkesztő-helyettes*
MURÁDIN LÁSZLÓ *szerkesztőségi tudományos titkár*
CS. GYÍMESI ÉVA
CÂMPEAN ILEANA
EGYED EMESE
KOZMA DEZSO
PÉNTEK JÁNOS

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK évenként kétszer jelenik meg. A külföldi előfizetők megrendelhetik a RODIPET SA vagy az ORION PRESS INTERNATIONAL SRL ügynökségeinél. A belföldi előfizetők forduljanak a RODIPET SA, az ORION PRESS INTERNATIONAL SRL vagy az AMCO PRESS SRL kirendeltségeihez.

La NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK paraît deux fois par an. Toute commande de l'étranger sera adressée à RODIPET SA ou à ORION PRESS INTERNATIONAL SRL et toute commande de Roumanie sera adressée à RODIPET SA, ORION PRESS INTERNATIONAL SRL ou AMCO PRESS SRL.

RODIPET SA, Piaţa Presei Libere nr. 1, sector 1, C.O. Box 33—57, Bucureşti, România, fax 401—222 6107, tel. 401—618 5103; 401—222 4126.
ORION PRESS INTERNATIONAL SRL, Şos. Olteniţei 35—37, sector 4, P.O. Box 61—170, Bucureşti, România, fax 401—312 2425; 401—634 7145, tel. 401—6345.

AMCO PRESS SRL, Bd. N. Grigorescu 29A, ap. 66, sector 3, P.O. Box 57—98, Bucureşti, România, fax 401—312 5109, tel. 401—643 9390; 401—312 5109.

A kéziratok, a cserére szánt könyvek, valamint a levelek a szerkesztőség alábbi címére küldendők:

Redacţia revistei „Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények"
Cluj-Napoca, str. Emil Racoviţă 19—21
Telefon: 432440

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLI. évf. 1997 2. szám

TARTALOM

„A nyelvész BRASSAI élő öröksége"

PÉNTEK JÁNOS, Emlékülés Brassai Sámuel halálának 100. évfordulóján . . . 111

KIEFER FERENC, Brassai Sámuel és a XIX. század nyelvtudománya 113
É. KISS KATALIN, Brassai Sámuel és a magyar generatív mondatszerkezet . . 119
ELEKFI LÁSZLÓ, „Határozó" és „jelző" Brassainál és azóta 131
VARGA LÁSZLÓ, Brassai Sámuel és kortársai a magyar mondat hangsúlyozásáról 148
GAAL GYÖRGY, Brassai Sámuel és a kolozsvári egyetem 155
PÉNTEK JÁNOS, Regionalitás és egyetemesség a kolozsvári nyelvészek munkásságában 171

Vitafórum

BENKŐ ELEK, Módszer és gyakorlat a székely rovásírás kutatásában 177

Adattár

SAS PÉTER, Kelemen Lajos és Móricz Zsigmond találkozása a levelek tükrében . 185
JOÓ TAMÁS ISTVÁN, Magyardécse helynevei 189

Szemle

Bókay Antal, Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban *(Szabó Zoltán)* . 197
Murádin László, Anyanyelvünk ösvényein *(Zsemlyei János)* 201
Marius I. Oros, Studii de toponimie *(Gabriel Vasiliu)* 203

Hírek

GABRIEL VASILIU, A XI. országos névtudományi értekezlet 207

A ROMÁN AKADÉMIA KIADÓJA — BUKAREST
EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE — BUCUREŞTI

STUDII ŞI CERCETĂRI DE LINGVISTICĂ ŞI ISTORIE LITERARĂ

Anul XLI 1997 Nr. 2

SUMAR

„Moştenirea culturală, vie, a lingvistului Brassai"

JÁNOS PÉNTEK, Sesiunea comemorativă cu prilejul împlinirii a 100 de ani de la moartea lui Sámuel Brassai 111

FERENC KIEFER, Opera lui Brassai şi lingvistica europeană în secolul al XIX-lea 113
KATALIN É. KISS, Modelul prepoziţiei maghiare, elaborat de Brassai, şi structura generativă a propoziţiei 119
LÁSZLÓ ELEKFI, „Complement circumstanţial" şi „atribut", în concepţia lui Brassai şi a urmaşilor săi 131
LASZLÓ VARGA, Brassai şi accentul în propoziţia maghiară 148
GYÖRGY GAAL, Sámuel Brassai şi Universitatea din Cluj-Napoca 155
JÁNOS PÉNTEK, Regionalism şi universalitate în opera ştiinţifică a lingviştilor maghiari din Cluj-Napoca 171

Dialoguri

ELEK BENKŐ, Metodă şi practică în cercetarea scrierii runice 177

Materiale şi documente

PÉTER SAS, Întâlnirea dintre Lajos Kelemen şi Zsigmond Móricz, reflectată în corespondenţa lor 185
TAMÁS ISTVÁN JOÓ, Toponime din Cireşoaia (jud. Cluj) 189

Recenzii

Bókay Antal, Irodalomtudomány a modern és posztmodern korban (Ştiinţa literaturii în epocile modernă şi postmodernă) *(Zoltán Szabó)* 197
Murádin László, Anyanyelvünk ösvényein (Pe potecile limbii materne) *(János Zsemlyei)* 201
Marius I. Oros, Studii de toponimie *(Gabriel Vasiliu)* 203

Cronică

VASILIU GABRIEL, A XI-a Conferinţă naţională de onomastică 207

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE — BUCUREŞTI
Calea 13 Septembrie nr. 13

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLI. évf. 1997. 2. szám

EMLÉKÜLÉS BRASSAI SÁMUEL HALÁLÁNAK 100. ÉVFORDULÓJÁN

Brassai Sámuel halálának 100. évfordulóján, 1997. május 22—23-án „A nyelvész Brassai élő öröksége" címmel közös emlékülést tartott az egyetem Magyar Nyelv és Kultúra Tanszéke és az MTA budapesti Nyelvtudományi Intézete. Ezen a héten több más centenáriumi és bicentenáriumi ünnepi rendezvény, megemlékezés volt Kolozsváron a hajdani unitárius kollégium mai utódintézményeiben, a Brassai Sámuel Gimnáziumban, valamint Brassai szülőfalujában, Torockószentgyörgyön. A nyelvészeti konferencia néhány előadása is az Unitarius Püspökség Imatermében hangzott el. A konferencia résztvevői megkoszorúzták Brassai sírját a Házsongárdi temetőben, Torockószentgyörgyön pedig az akkor avatott Brassai domborművet.

Az utóbbi évtizedekben Elekfi László, É. Kiss Katalin, Klaudy Kinga és mások tudománytörténeti vizsgálatai nyomán egyre általánosabb az a vélemény, hogy Brassainak kimagasló eredményei vannak a mondatszerkezet leírásában és olyan alkalmazott nyelvészeti területeken, mint az idegen nyelvek tanítása, a műfordítás, a nyelvművelés. Nem beszélve arról, hogy az ő nevéhez fűződik Erdély múlt századi legnevezetesebb oktatási reformja: az 1841-ben Korondon tartott unitárius zsinaton elfogadtatta, hogy a latin helyett a magyar legyen az oktatás nyelve. A magyar nyelvű tankönyvek és tanári segédkönyvek tucatjait írta, hogy az anyanyelvű oktatásnak az eszközeit is megteremtse.

A tanácskozáson elhangzott előadások meggyőzően cáfoltak néhány, a Brassai polihisztorságához fűződő tévhitet. Az egyik, hogy hosszú életében mintegy évtizedenként változott az érdeklődési területe. A nyelvtudományhoz és főképpen alaptémájához, a mondatszerkezet dualizmusához, illetőleg unitarizmusához viszont kétségtelenül mindvégig hű maradt. Abban is, hogy egészen idős korában az egyetem elemi mennyiségtan professzoraként engedélyt kért arra, hogy előadásokat tarthasson a bölcsészkaron általános és összehasonlító nyelvészetből, valamint szanszkrit nyelvből. Még kevésbé igaz az a mostanában (éppen az emlékező rendezvényeken is) hangoztatott, még Kővárytól eredő sommás értékelés, hogy bár több tudományterületen állt kora élvonalában, egyetlen területen sem előzte meg korát. A mondat szerkezetére vonatkozó felismerései, mint az itt közreadott előadásszövegek is bizonyítják, legalább egy évszázaddal megelőzték nem csupán a magyar, de az egyetemes nyelvtudomány korabeli színvonalát.

Az emlékülésen elhangzott előadásokat a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények két, egymást követő számában tesszük közzé.

PÉNTEK JÁNOS

SESIUNEA COMEMORATIVĂ CU PRILEJUL ÎMPLINIRII A 100 DE ANI DE LA MOARTEA LUI SÁMUEL BRASSAI

(Rezumat)

Cu prilejul centenarului morții lui Sámuel Brassai, în zilele de 22—23 mai 1997, catedra de limba și cultura maghiară a Universității „Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca și Institutul de Lingvistică al Academiei Maghiare din Budapesta au organizat la Facultatea de Litere un simpozion comemorativ, dedicat operei lingvistice a marelui savant. În cursul acelei săptămâni au avut loc și alte manifestări comemorative organizate de Liceul „Sámuel Brassai", continuatorul tradiției Colegiului Unitarian, și de comunitatea satului natal Colțești, din județul Alba. Câteva dintre comunicările lingvistice au fost prezentate în sala festivă a Episcopiei Unitariene. Participanții la simpozion au depus coroane de flori la mormântul celui omagiat, în Cimitirul Central din Cluj-Napoca și la basorelieful din satul natal, inaugurat cu această ocazie.

Sámuel Brassai s-a născut la 15 iunie 1797 și a murit la vârsta de o sută de ani (la 24 iunie 1897). În cursul vieții sale, Sámuel Brassai s-a remarcat printr-o operă lingvistică cu totul deosebită. A fost și botanist de renume european, a reînnoit pedagogia transilvăneană din secolul trecut, a fost un mare muzician și muzicolog, profesor al Colegiului Unitarian, profesor de matematică al Universității din Cluj, economist, traducător, un poliglot și polihistor devenit legendar în memoria posterității. A editat, în colaborare cu Hugo Meltzl, prima revistă de literatură comparată din lume: „Acta Comparationis Litterarum Universarum" (1877—1890), în care s-au publicat articole și studii, în aproximativ 20 de limbi.

În urma unor cercetări de istorie a lingvisticii din ultimele decenii (efectuate de L. Elekfi, É. Kiss, K. Klaudy și alții), se consideră că Sámuel Brassai are merite deosebite în descrierea structurii propoziției și în domenii ale lingvisticii aplicate, ca de exemplu: predarea limbilor străine, știința și arta traducerii, cultivarea limbii. Cea mai importantă reformă pedagogică din secolul trecut este legată tot de numele savantului comemorat: el a inițiat, iar Sinodul Unitarian (din 1841) a aprobat introducerea limbii maghiare în locul limbii latine, în instituțiile maghiare de învățământ din Transilvania.

Comunicările prezentate la simpozion au infirmat câteva idei false, legate de multitudinea preocupărilor lui Sámul Brassai. Prima ar fi că, în decursul vieții sale, în fiecare deceniu și-ar fi schimbat domeniul de preocupare. A rămas însă fidel față de lingvistică și mai ales față de tema preferată: dualismul structurii propoziției, acest lucru fiind dovedit și de faptul că la o vârstă înaintată, ca profesor universitar de matematică, a cerut aprobare pentru prelegeri de lingvistică generală și comparată și pentru cursuri de limba sanscrită. Se infirmă și ideea că, deși s-a remarcat în multe domenii, nu și-ar fi depășit epoca în nici o ramură a științei. Ideile sale referitoare la structura propoziției s-au dovedit a fi moderne, chiar și după un secol de la moartea sa, și chiar în contextul actual al teoriilor despre sintaxă.

Comunicările prezentate la simpozionul comemorativ vor fi publicate în numărul de față și în numărul următor al revistei „Studii și cercetări de lingvistică și istorie literară".

JÁNOS PÉNTEK

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLI. évf. 1997. 2. szám

BRASSAI SÁMUEL ÉS A XIX. SZÁZAD NYELVTUDOMÁNYA

1. Brassai a magyar nyelvtudomány nagy újítói közé tartozott, sőt közülük talán a legnagyobb. Kortársai alighanem fel sem fogták gondolatainak jelentőségét, általános nyelvészeti fontosságát. Még azok sem, akik a nem egyszer heves szakmai vitákban az ő oldalán álltak. Századunk pedig, már úgy tűnt, teljesen megfeledkezik róla, vezető nyelvészeink alig-alig említik. A magyar nyelvtudomány néhány szórványos hivatkozástól eltekintve nem vett róla tudomást. Leíró nyelvészeti kutatásainak a régi mederben haladtak, Brassai gondolatai nem hatottak rájuk termékenyítőleg.

Brassai értékelésében igazi fordulat csak akkor állt be, amikor az elméleti nyelvészeti kutatások kerültek előtérbe. Brassait az elméleti nyelvészet számára É. Kiss Katalin fedezte fel (É. Kiss 1981, 1982). Ma látjuk csak igazán, hogy milyen zseniálisan korszerű Brassai mondattani elmélete. E helyen nem feladatom, hogy Brassai mondattani elméletét bemutassam, megtette ezt már É. Kiss. Néhány, a jelen összefüggésben különösen fontos szempontot viszont megemlítenék. Brassai szerint (1860, 1863—65, 1885, 1888) a mondat ún. inchoatívumból és zömből áll, ezek közül csak a zöm elengedhetetlen része a közlésnek. A közlés két része különböző nyelvekben különbözőképpen válik el egymástól. A magyarban a kettőt a hangsúly révén választjuk el: a hangsúly általában a zöm első szótagjára esik. A franciában vagy az angolban az inchoatívum és a zöm megkülönböztetése a szórend segítségével történik. Az inchoatívum hordozza az ismert információt és ezzel előkészítő funkciója van. Szintaktikailag egy vagy több komplementumból állhat. A zöm tartalmazza az új információt.

A magyarban a szórend és a hangsúly szorosan összefügg egymással. A szórend titka abban rejlik, hogy a magyar mondatban az ige előtti szót (ritkábban magát az igét) hangsúlyozzuk.

Brassai 'felfedezi' tehát az aktuális mondattagolást, és gondolatai a Prágai Iskola funkcionalista nézőpontját vetítik előre. „. . . amikor mondunk vagy beszélünk valamit, mindannyiszor más valakinek mondjuk, vagy beszéljük. Annálfogva a beszédről való vizsgálódásainkban ezt a dialogikus viszonyt untalan szemmel kell tartanunk, úgy, hogy mondó és halló mintegy előttünk álljanak egyaránt. [. . .] A mondat szavaival jelölt eszmék: a) tudottak, b) nem tudottak. [. . .] Természetes tehát, hogy arra az eszmére hívja fel a halló figyelmét különösen a mondó, a melyet nem tudottnak teszen fel a hallónál, következőleg az azt jelölő szót accentuálja." (Brassai 1888 : 21) Erre a gondolatra valamivel később még egyszer visszatér: „A mondat természete szerint a mondó újságolni akar a hallónak: ez áll; de az is áll, hogy újságát tisz-

tán meg akarja értetni vele. [...] a megértés eszköze pedig az, hogy az újat a régire alapítsuk. [...] a mondat súlytalan részei a súlyosaknak, a tudottaknak gondoltak a nem tudottaknak alapul, bevezetésül, előre készítésül, feltételül szolgálnak." (Brassai 1888 : 29)

2. A Prágai Iskola nyomán (Sgall-Hajicova-Benesová 1972) kétféle tagolást különböztetünk meg: (a) a Fókusz-Háttér (röviden: FH) tagolást, ahol a fókusz az adott kontextusban fontos információ kiemelésére szolgál, és a Topik-Comment (röviden: TC) tagolást, amely a 'pszichológiai alany'/'pszichológiai állítmány' Gabelentz-i megkülönböztetésén alapul: a Topik az állítás alanya ('amiről valamit állítunk' — amely nem szükségképpen azonos a grammatikai alannyal), a Comment pedig az, amit erről a valamiről állítunk.

A FH tagolásra alkalmazható a kérdő mondat tesztje:

(1) (a) *Kire féltékeny a férjed?*
(b) *A férjem a kutyámra féltékeny.*

Az (1b) mondatban *a kutyámra* a fókusz és *a férjem (vkire) féltékeny* a háttér. Ugyanakkor a TC-tagolás szempontjából *a férjem* topik, a többi a comment. A fókusznak és a topiknak szintaktikailag meghatározott pozíciója van a magyarban és a magyarhoz hasonló nyelvekben. (É. Kiss 1987)

A kétféle tagolás szempontjai nem mindig válnak el élesen Brassainál, de a fenti jellemzésből úgy tűnik, hogy Brassai az FH tagolást tartja a kommunikáció szempontjából fontosabbnak. Ezt az is igazolni látszik, hogy tesztként a kérdő mondatokat javasolja, vagyis 'felfedezi' a kérdő mondat tesztjét. Érdemes megjegyeznünk, hogy a prágaiak a tesztet A. G. Hatchernek (1956) tulajdonítják.

Nézzük meg, hogy mit is mond erről a tesztről Brassai. A régi és az új szerinti tagolás „... oly általános, hogy én azt az előttem ismeretes nyelvekben mindenütt föllelem. És hogy másokat is segítsek a föllelésben, egy könnyű kritériummal szolgálhatok. Alakítsuk kérdéssé — mintha a halló tenné — az illető mondatot, de úgy, hogy a nem tudottaknak gyanítható szókat helyettesítsük kérdő szócskákkal, a tudottaknak képzelteket pedig ismételjük. Nevezhetjük tapogató kérdésnek." (Brassai 1888 : 22) Kissé fájó szívvel gondolok most arra, hogy Hatcher ezzel az egyetlen ötlettel vált nemzetközileg ismertté, ami pedig csak egy kis morzsa Brassai gazdag gondolatvilágából.

A FH tagolásnak a TC tagolással való kapcsolata a legszembetűnőbb azokban az esetekben, amikor az inchoatívum ismert információt hordoz. Brassai felsorolja azokat a 'szavakat és szólamokat', amelyek az inchoatívumban állhatnak. Ezek között szerepelnek azok a szavak, amelyek a 'hallónál' ismertnek tételezhetők fel. Például

(2) *Párizsban leégett az Opéra Comique.*

A *Párizsban* 'szó' azért szerepelhet az inchoatívumban, mert könnyen azonosítható, ismert helyet jelöl.

Olyasmi is állhat az inchoatívumban, ami a kontextusból világosan következik. Ime a példa:

(3) *Alexander megütközött. A csata vérengző volt.*

A második mondat inchoatívuma *(a csata)* az előtte álló mondatból válik ismertté. 'Ítéletekben' olykor a 'praedicatum' is szerepelhet inchoatívumként:

(4) *A gerinczes állatok vagy szárnyasok, vagy szárnyatlanok. Szárnyasok a madarak, szárnyatlanok az emlősök, a kígyók, békák, halak.* A második mondatban *a szárnyasok* és *a szárnyatlanok* alkotják az inchoatívumot. (Brassai. 1888 : 29—30)

3. A Prágai Iskola funkcionalista felfogását Henri Weil-re és Georg von der Gabelentz-re vezeti vissza. Kettejük közül von der Gabelentz munkássága vált később általánosan ismertté, többek között Coseriu tanulmánya révén.

Henri Weil neve először Vilém Mathesiusnak egy cseh nyelven írt rövid cikkében jelenik meg (Mathesius 1939). Weil az 1844-ben megjelent könyvében a XVIII. század nyelvtaníróinak és enciklopedistáinak (elsősorban Dumarsais 1729 és 1769, Beauzée 1767) megállapításaival száll vitába. A racionalista filozófia hatása érhető tetten az enciklopedisták azon megállapításában, mely szerint van egy minden nyelvre érvényes, természetes és logikus szórend, amely a gondolatok sorrendjét tükrözi. Weil ezzel szemben a közlés funkciójának fontosságát hangsúlyozza, a szórend ezt a funkciót tükrözi. Weil kiindulópontja a következő. Azt a tényt, hogy Romulus alapította Rómát, a szabad szórendű nyelvekben különböző szórenddel fejezhetjük ki, de a szórendi változatoknak azonos a szintaxisa. Ha valaki például elmeséli Romulus születését és a körülötte kialakult mondákat, hozzáfűzheti, hogy *Idem ille Romulus Roman condidit* 'Rómát ugyanez a Romulus alapította'. Ha viszont Rómát egy látogatónak mutatja meg, ezt mondaná: *Hanc urbem condidit Romulus* 'Ezt a várost Romulus alapította'. Ha pedig a leghíresebb városalapítókról mesél (Thébát Cadmus, Athént Cecrops s.í.t. alapította), Rómáról szólva ezt mondhatja: *Condidit Romam Romulus* 'Rómát Romulus alapította'. Mindhárom mondatban *Romulus* az alany, az *alapította*, az állítmány igei része (az 'attributum') *Róma* pedig a tárgy. Mégis mindhárom mondatban mást mondunk. A kiindulási pont, a társalgáshoz való csatlakozás eleme más és más: az első mondatban Romulus, a másodikban Róma, a harmadikban pedig az alapítás gondolata. Ugyanígy más és más a három mondat diskurzusbeli szerepe is. (Weil 1844 : 25—26). Weil a szintaxist objektívnek, a szórendet ezzel szemben szubjektív tényezőnek tartja. A szintaxis ugyanis a külső dolgokra vonatkozik, a szórend ezzel szemben a beszélő belső viszonyulását tükrözi. Nem minden nyelv teszi egyformán lehetővé a szórendi változatokat. Weil fontosnak tartja a nyelveknek szórendi tulajdonságaik szerinti összehasonlítását és osztályozását is. Vannak kötött és szabad szórendű nyelvek, utóbbiakhoz tartozik a latin. A kötött szórendű nyelvek négy típusa különböztethető meg: a francia, német, török és kínai példázza ezeket a típusokat. Az egyes szerkezetek lehetnek balról vagy jobbról építkezők. Az elemek elrendezése és a hangsúly között szoros összefüggés áll fenn, így például a franciára vonatkozóan megállapítható, hogy a felfelé ívelő hangsúlyozás gyakran együtt jár a jobbról építkező szerkezetekkel (például a jelző a jelzett szó után áll, és a jelző hordozza a hangsúlyt). Weil tehát Brassaihoz képest kevesebbet foglalkozik a szórend és a hangsúly funkcióival, viszont több teret szentel a szórend szintaktikai és tipológiai vonatkozásainak. A Prágai Iskola tulajdonképpen csak a funkcionális szempont felvetése miatt hivatkozhat Weilre, aki egyébként a fent ismertetett alapötlethez könyvében a ké-

sőbbiekben alig ad hozzá többet. A mondattagolásról nem szól, tehát nem is tekinthető az FH tagolás előfutárának.

A prágaiak Brassait természetesen nem ismerték és nem is ismerhették.

4. Georg von der Gebelentz részletesebben foglalkozik a mondattagolás kérdésével. A korábban divatos pszichologizmus hatására azonban a tagolás alapját a gondolkodasban látja. Az, hogy mit nevezek meg, attól függ, hogy éppen mi foglalkoztat, hogy éppen min gondolkozom. Ez a valami a 'pszichológiai alany'. Az, amit a 'pszichológiai alanyról' gondolok, képezi a 'pszichológiai predikátumot'. Lipcse és Drezda egymástól való távolságát például az alábbi négy mondattal fejezhetem ki.

(4) (a) *Leipzig ist von Dresden 115 Kilometer entfernt.*
(b) *Dresden ist von Leipzig 115 Kilometer entfernt.*
(c) *Von Leipzig ist Dresden 115 Kilometer entfernt.*
(d) *Von Dresden ist Leipzig 115 Kilometer entfernt.*

Látható, hogy a (4a, c) mondatokban Lipcséről állítunk valamit, a (4b, d) mondatokban pedig Drezdáról. A (4a, c) mondatokban Lipcsét és Drezdát célként, a (4b, d) mondatokban pedig kiindulási pontként képzeljük el ('gondoljuk'). (Gabelentz 1891 : 369—371) Gabelentz alábecsüli a hangsúlynak a szórendben betöltött szerepét. Ezt írja: „Nem a hangsúly, hanem a pszichológiai alany és állítmány közti viszonyok határozzák meg a mondatrészek előnyben részesítendő szórendjét, a hangsúlyban megnyílvánuló lelki magatartásnak az előbb említett viszonyokhoz semmi köze sincs." (Gabelentz 1891 : 376)

A 'pszichológiai alany' és a 'pszichológiai állítmány' Gabelentz-i fogalma nem világos, Gabelentz e fogalmakat nem határozza meg pontosan. Semmiféle kritériumot nem javasol a két fogalom egymástól való elhatárolásához, a két fogalmat formai eszközökkel sem jellemzi. A FH és a TC tagolás közül Gabelentz példáiból következtetve inkább a TC tagolásról van nála szó.

Brassai ismerte Gabelentz műveit (pontosabban Gabelentznek 1869-ben és 1875-ben megjelent két munkáját) és hosszasan vitatkozik vele (Brassai 1885). Főbb ellenvetései:

(a) Gabelentz elmélete nem alkalmazható minden mondatra. Így például a

(5) *Tegnapelőtt láttam egy legénykét az utcán.*

mondat első eleme nem lehet 'pszichológiai alany'.

Gabelentz feltételezi, hogy a 'pszichológiai alany' és a 'pszichológiai állítmany' egyformán elengedhetetlen kellékei a mondatnak. Márpedig Brassai szerint csak a zöm nem hagyható el a mondatból, az inchoatívum hiányozhat.

(b) Gabelentz nem foglalkozik avval a kérdéssel, hogy hogyan válik el egymástól a mondatban a 'pszichológiai alany' és a 'pszichológiai állítmány'. Brassai rámutat arra, hogy erre minden nyelvnek megvannak az eszközei. A magyarban a kettőt a hangsúly választja el (a zöm első szótagja általában mindig hangsúlyos), a franciában és a németben a kettőt a szórend különbözteti meg.

(c) Gabelentz nem foglalkozik az általa bevezett két fogalom definiáló tulajdonságaival. Ezzel szemben Brassai szerint az inchoatívum mindig

mondatkezdő helyzetben található és előkészítő funkciójú. Az inchoatívum hordozza az ismert információt, a zöm pedig részben vagy egészben új információt közöl. Az ige mindig a zömhöz tartozik. Brassai jellemzése tehát sokkal pontosabb és lényegében ma is helytálló.
(d) Gabelentz szerint a 'pszichológiai alany' mindig csak egy összetevőt tartalmaz, Brassai ezzel szemben megmutatja, hogy az inchoatívum több összetevőből is állhat, sőt alárendelt mondat is lehet. Vö.
(6) (a) *A gyerekek és anyjuk mindig otthon tartózkodnak.*
(b) *Hogy merre járt, azt nem említette.*
(e) Gabelentz kizárólag elszigetelt mondatokat vizsgált, márpedig az inchoatívum-zöm tagolásnak fontos szövegalkotó szerepe is van. A beszéd Brassai szerint nemcsak elszigetelt gondolatok közlésére szolgál, hanem 'gondolatsorokéra' is.
Brassai joggal állapítja meg, hogy ő Gabelentznél korábban ismerte fel az 'aktuális tagolás' jelentőségét, és ami ennél fontosabb, az általa használt fogalmat sokkal pontosabban és világosabban fogalmazta meg.
Brassai Gabelentz-kritikája ma is érvényes, sajnos azonban Brassai kritikáját csak magyarul közölte, így maga az érintett sem vehetett róla tudomást.

5. A XIX. század a történeti nyelvtudomány százada volt. A szinkrón jellegű munkák a nyelvtudomány perifériájára szorultak, legtöbbjük nem is került bele a nyelvtudomány vérkeringésébe. Sokszor a véletlenen múlott, hogy aztán később felfedeztek vagy újra felfedeztek-e valakit. Nem egy sok eredeti gondolatot tartalmazó munka visszhang nélkül maradt. Ezt már Brassai is felpanaszolja: „Gabelenz [sic] 'psychologiai subjectum és praedicatum' nevek alatt az enyémhez sokban hasonlító felosztást kísértett meg, és fölleli minden nyelvben. [. . .] Mind a kettőnké kül- és belföldön visszhang nélkül maradván, csak alkalom szerint érintem futólag." (Brassai 1888 : 37) Brassai gondolatai saját korában alighanem akkor sem keltettek volna nagyobb feltűnést, ha netán németül vagy franciául is hozzáférhetők lettek volna. A korszellem is ellenük dolgozott.

Brassai gondolatai mai is aktuálisak, ezért is fontos foglalkoznunk velük. Újraértékelésük meg csak részben történt meg, van adósságunk tehát még bőven. Brassai gondolatvilága nemcsak nyelvtudománytörténeti kuriózum (kétségtelenül az is), hanem izgalmas és érdekfeszítő nyelvészeti vadászterület. Érdemes elkalandoznunk benne!

KIEFER FERENC

IRODALOM

Beauzée, Nicolas, *Grammaire générale, ou exposition raisonnée des éléments nécessaires du langage.* Paris, 1767.

Brassai Sámuel, *A magyar mondat I.* Magyar Akadémiai Értesítő. A Nyelv- és Széptudományi Osztály Közlönye 1, 1860, 279—399.

Brassai Sámuel, *A magyar mondatról II—III.* Magyar Akadémiai Értesítő. A Nyelv- és Széptudományi Osztály Közlönye 3, 1863—65, 3—128, 173—409.

Brassai Sámuel, *A mondat dualizmusa*. Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya Köréből 12, 1885.
Brassai Sámuel, *Szórend és accentus*. Értekezések a Nyelv- és Szeptudományok Köréből 14, 1888.
Coseriu, Eugenio, *Georg von der Gabelentz et la linguistique synchronique*. Word 23, 1967, 74—100.
Dumarsais, César Chesneau, *Véritables principes de la grammaire*. Paris, 1729.
Dumarsais, César Chesneau, *Logiques et principes de grammaire*. Paris, 1769.
Gabelentz, von der, Georg, *Ideen zu einer vergleichenden Syntax*. Wort- und Satzstellung. Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft 6, 1869, 376—384.
Gabelentz, von der, Georg, *Weiteres zur vergleichenden Syntax*. Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft 8, 1875, 129—165.
Gabelentz, von der, Georg, *Die Sprachwissenschaft. Ihre Aufgaben, Methoden und bisherigen Ergebnisse*. [Első kiadás: 1891] Tübingen, Gunter Narr, 1984³.
Hatcher, A. G., *Syntax and the sentence*. Word 12, 1956, 234—250.
É. Kiss Katalin, *Brassai Sámuel mondatelmélete*. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XIII., 1981, 91—102.
É. Kiss Katalin, *Samuel Brassai's theory of the sentence*. In: Kiefer 1882, 331—349.
É. Kiss Katalin, *Configurationality in Hungarian*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987.
Kiefer Ferenc (szerk.), *Hungarian General Linguistics*. Amsterdam, John Benjamins, 1982.
Sgall Petr — Eva Hajicová — Eva Benešová, *Topic/Focus and Generative Semantics*. Kronberg/Taunus, Sriptor, 1973.
Mathesius, Vilém, *O tak zvaném aktuálním členěni věty*. Slovo a slovesnost 5, 1939, 171—174.
Weil, Henri, *De l'ordre des mots dans les langues anciennes comparées aux langues modernes*. Paris, Joubert, 1844.

OPERA LUI BRASSAI ŞI LINGVISTICA EUROPEANĂ ÎN SECOLUL AL XIX-LEA

(Rezumat)

Deşi Sámuel Brassai a fost unul dintre cei mai mari inovatori ai lingvisticii maghiare, contemporanii săi n-au perceput întotdeauna importanţa ideilor sale. De altfel, secolul al XIX-lea a fost secolul lingvisticii istorice. Lucrările din domeniul sincroniei, fiind tratate ca nişte lucrări nesemnificative, majoritatea acestora nici n-au ajuns să fie cunoscute. Astăzi, însă, ne dăm seama cât de moderne sunt ideile referitoare la sintaxă ale lui S. Brassai, deoarece ideile sale anunţă teoriile Şcolii de la Praga.

Henri Weil şi Georg von Gabelentz sunt consideraţi inovatorii teoriilor funcţionaliste ale acestei şcoli. Dintre cei doi lingvişti, Gabelentz a fost cel care a devenit, mai târziu, cunoscut peste tot. Autorul articolului compară teoria lui Brassai cu operele similare ale lui Weil şi Gabelentz şi constată că Weil (în comparaţie cu Brassai) nu vede o problemă importantă în funcţiile accentului şi ordinea cuvintelor în propoziţie, dar tratează mai amănunţit problemele sintactice şi tipologice, ridicate de ordinea cuvintelor. Gabelentz, însă, se ocupă mai amanunţit de problema delimitării propoziţiilor. Brassai cunoştea articolele scrise de Gabelentz şi polemiza cu ele. Critica lui Brassai la lucrările lui Gabelentz este şi astăzi valabilă.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLI. évf. 1997. 2. szám

BRASSAI SÁMUEL ÉS A MAGYAR GENERATÍV MONDATSZERKEZET

Brassai Sámuelnek köszönhetjük a magyar mondat szerkezetének felismerését. Brassai ugyan magyar mondattani tanulmányaiban, például az 1852—53-as *Tapogatódzások a magyar nyelv körül* című cikksorozatában, majd az 1860—65 között megjelent *A magyar mondat* című tanulmányában nem a mondat szerkezetének hanem csupán a mondat szórendjének leírását ígéri, elméletében — a generatív nyelvészet felfogásához hasonlóan — a szórend nyilvánvalóan másodlagos, levezetett jelenség: a mondatszerkezet tükröződése. A mondat tehát nála nem elemek meghatározott egymásutánjából, láncából áll, hanem tömbökből, szerkezeti egységekből épül fel, amelyek szintén tovább tagolhatók. A magyar szórend részleges kötöttsége és viszonylagos szabadsága abból adódik, hogy a tömbök helye a mondatban kötött, de a tömbökön belül az azonos szerepű összetevők sorrendje szabad. Egyes tömbök jelenléte kötelező, mások el is maradhatnak.

A magyar mondatszerkezet felismerése lehetővé tette Brassai számára, hogy az elemző szabályoknál pontosabb, explicitebb produktív szórendi szabályokat állítson fel, azaz olyan szabálysort, algoritmust fogalmazzon meg, melynek segítségével egy mondat összetevőinek minden lehetséges szórendi változata létrehozható, s minden rossz változat kizárható. Brassainak az az igénye, hogy szabályaival egy külföldi is helyes magyar mondatokat tudjon alkotni, s szabályai alapján objektíve eldönthető legyen, hogy jó-e vgy rossz-e egy adott mondat, legalább egy évszázaddal megelőzte korát.

Brassai talán legfontosabb felismerése a magyar mondatszerkezettel kapcsolatban, hogy a mondat részeinek a mondat szerkezetében elfoglalt helyét nem úgynevezett mondattani szerepük, azaz alanyi, tárgyi, határozói funkciójuk határozza meg. Nem igaz, hogy a mondat a magyarban — vagy akár univerzálisan — grammatikai alanyra és állítmányra tagolódnék. A grammatikai alanynak nincs kitüntetett szerepe az ige vonzatai között.

A magyar mondat elsődlegesen Brassai szerint is két egységből épül fel. Az első egység egy vagy olykor több már ismert, tudott eszmét tartalmazó „igehatározóból", azaz igei vonzatból áll, melyek „a mondat értelmének a halló felfogásában mintegy alapot vetnek, tehát figyeltetők, előre késztetők, a halló szellemi működését a szólóéval összekapcsolják" (1860, 431). Brassai sokat kísérletezett, hogy e — ma legáltalánosabban topiknak nevezett — mondategység megnevezésére megfelelő terminust találjon: először a szokásostól eltérő értelemben vett alanynak, majd *inchoativum*-nak, később bévezetőnek, előkészítő résznek hívja. Annak megfelelően, hogy az inchoatívumban álló meghatározó már

ismert eszmét közöl, többnyire határozott névelős főnév vagy tulajdonnév; határozatlan névelős főnév csak akkor szerepelhet inchoatívumként, ha egy ismert csoport valamely tagjára utal — azaz, ha az *egy* névelő *az egyik* szinonímája.

A mondatnak az inchoatívumot követő, az igét magában foglaló második része az állítmány (1852—53) vagy *zöm* (1860—65) vagy mondandó (1874) vagy tüzetes rész (1885). E második mondatszerkezeti egység funkciója „oly cselekvénynek vagy a cselekmény oly körülményének a közlése, melyről felteszi a szóló, hogy a halló előtt nincs tudva" (1874, 72). Az új eszméken kívül azok a tudott eszmék is a zömbe kerülnek, melyeket nem tartottunk szükségesnek előkészítőül kiemelni. A zöm minden mondatban jelen van, az inchoatívum viszont el is maradhat. A magyarban a két mondatszerkezeti egység a zöm élén álló mondathangsúly alapján különíthető el.

Brassai mondattagolása azonos a generatív nyelvelmélet keretében feltételezett alapvető mondattagolással. A magyar mondat ez utóbbi szerint is két fő egységre oszlik: egy a szokásostól eltérő értelemben vett alanyra (másként topikra) és egy állítmányra (vö. Kiefer 1992, É. Kiss 1987). A topik arra szolgál, hogy megnevezzen valamely, a beszélgetés univerzumában létezőnek feltételezett egyént vagy csoportot — azt, amelyről a mondat állítást fog tenni. Minthogy a topik referensét létezőnek feltételezzük, olyan főneves kifejezés kell, hogy képviselje, melynek egzisztenciális előfeltevés tulajdonítható. Ilyen a tulajdonnév, a határozott névelős főnév, valamint az olyan — specifikusnak nevezett — határozatlan névelős főnév, mely egy már ismert halmaz valamely elemére utal.

Hasonlítsuk össze a magyar mondat Brassai-féle és generatív keretben való alaptagolását! A generatív elemzésben mindössze a latinos terminológia új: a mondatot, azaz sententiat S-ként rövidítjük; a topikként szereplő főneves kifejezést, azaz nominalis phrasist NP-ként, az állítmányként szereplő igés kifejezést (verbalis phrasist) pedig VP-ként. A generatív elmélet feltételezése szerint a topikot a predikátumból, az ige vonzatai közül emeltük ki, s ezért ott vele azonos indexet viselő üres helyet, ún. nyomot köt.

Brassai:

(1)a.

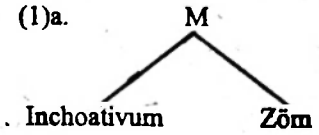

Generatív:

b.

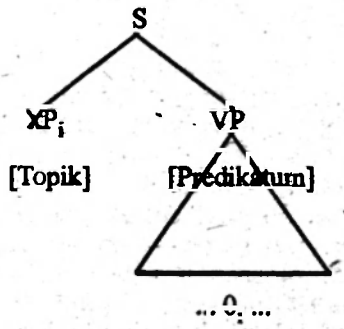

Tekintsük az alábbi mondat Brassai-féle és generatív elemzését:

(2) a. Brassai:

[Inch A tanító] [Zöm megdicsért egy gyermeket]

b. Generatív:

[Top A-tanítói] [Pred megdicsért Oi egy gyermeket]

A két lényegében azonos szintaktikai szerkezetből az a szemantikai értelmezés olvasható ki, hogy a mondat a (hallgató számára is ismertnek feltételezett) tanítóról szól; azt az állítást teszi róla, hogy megdicsért egy gyermeket. Az is következik belőlük, hogy a mondat legerősebb, illetve egyedül kötelező hangsúlya a *meg*-re esik.

Brassai elmélete a generatív elmélethez hasonlóan azt is pontosan megjósolja, hogy a *dicsér* igéből és a hozzá tartozó vonzatokból: a *meg* igekötőből, *a tanító* alanyból és az *egy gyermeket* tárgyból hányféle mondat alkotható, azaz, ezen összetevők hányféleképpen helyezhetők el az inchoatívum — zöm vagy topik — VP szerkezetben. *A tanító* alany helyett az *egy gyermeket* tárgy is előrevihető az inchoatívumba — akkor, ha az adott gyermeket tartalmazó csoportból — pl. az osztályról — már szó volt a társalgás során. Azaz:

(3) [Inch/Top Egy gyermeket] [Zöm/Pred megdicsért a tanító]

Sőt, mindkét vonzat együtt is kiemelhető inchoatívumként — ekkor a sorrendjük tetszőleges.

(4) a. [Inch/Top A tanító egy gyermeket] [Zöm/Pred megdicsért]

b. [Inch/Top Egy gyermeket a tanító] [Zöm/Pred megdicsért]

Minthogy az inchoatívum nem kötelező eleme a mondatnak, mindkét vonzat a zömben is maradhat (ún. egészítményként); ekkor is szabad az egymáshoz viszonyított sorrendjük.

(5) a. [Zöm/Pred Megdicsért a tanító egy gyermeket]

b. [Zöm/Pred Megdicsért egy gyermeket a tanító]

A (2)—(5) alatti mondatok ugyanazt az eseményt írják le, csak (2) az eseményt a cselekvés agenséről szóló állításként fogalmazza meg, (3) pedig a cselekvés patiensérõl szóló állításként. A (4) alatti mondatok az esemény mindkét szereplõjéről tesznek állítást; az (5) alattiak viszont nem valamely szereplőről szóló állításként írják le az eseményt.

Brassai elmélete, ill. a generatív elmélet azt jósolja, hogy az olyan igék esetében, melyek valaminek a létrejöttét, létrehozását, megjelenését fejezik ki, a létrejövő, megjelenő egyénre vonatkozó határozatlan névelős főnév nem emelhető ki a zömből, nem topikalizálható, hiszen nem vonatkoztatható egy már ismert csoport valamely tagjára. Az alábbi mondatpárok csillaggal jelölt tagja tehát helytelen:

(6) a. [Zöm/Pred Született egy gyerek]

b.* [Inch/Top Egy gyerek] [Zöm/Pred született]

(7) a. [Zöm/Pred Rajzoltam egy kört]

b.* [Inch/Top Egy kört] [Zöm/Pred rajzoltam]

(A helytelen (6b) és (7b) mondatokban az igén van a zöm kezdetét jelző főhangsúly. Ha a határozatlan névelős főnév viseli a főhangsúlyt, akkor nem az inchoatívumban, hanem a zöm élén áll, ami megengedett.)

A zöm belső szerkezete felismerésének az az előfeltétele, hogy belássuk, hogy az igekötő nem része az igének, hanem vonzata (határozója). Brassai hosszan érvel az igekötő mondattani önállósága mellett — részben ugyanazokkal az érvekkel, amelyekkel ma érvelünk — pl. rámutat, hogy az igekötő önállóan is alkothat mondatot.

(8) Megetted az ételt?
Meg.

Ha az igekötőt önálló igehatározónak tekintjük, akkor a mondatzömnek állandó, invariáns szerkezete van. Ebben az ige a második szerkezeti pozíciót foglalja el. A zöm mondathangsúlyt viselő első helyére egy igehatározó kerül: az, „a melyikről feltesszük, hogy megkérdené a halló vagy olvasó" (Brassai 1863—65, 197). A zöm e hangsúlyos első helyét elfoglaló igehatározót Brassai jelzőnek nevezi — e terminusre lentebb visszatérek. Jelzőként akár az igekötő, akár valamelyik más igevonzat szerepelhet. Pl.:

(9) a. [Zöm [Jelző A tanító] dicsért meg egy gyermeket]
b. [Zöm [Jelző Egy gyermeket] dicsért meg a tanító]
c. [Zöm [Jelző Meg] dicsért egy gyermeket a tanító]

Míg az inchoatívum/topik több igehatározót is tartalmazhat, „a tudandó határzók közül csak egy járulhat az ige eleibe mint jelző." A jelző helye üresen is maradhat — ekkor az igére esik a főhangsúly. Erre akkor kerül sor, ha „az ige maga egyedül jeleli a tudandó eszmét", vagy ha „a maga erején fontos". Pl.

(10) [Inch a tanító] [Zöm bízik a gyermekben]

Azok az igehatározók, melyek nem kerültek sem inchoatívumi, sem jelzői pozícióba, az ige mögött állnak mint egészítvények. Íme tehát a teljes Brassai-féle mondatszerkezet: (A nem kötelező mondatrészeket zárójelbe teszem.)

(11)

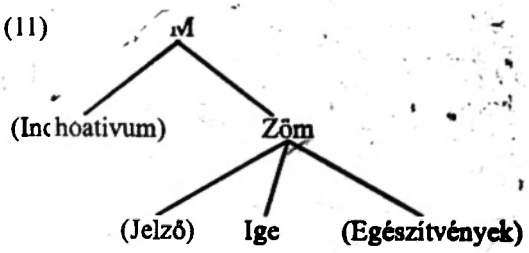

A predikátum generatív felfogásban is ugyanazokból az elemekből épül fel, mint Brassainál — bár némileg eltérő tagolódást tulajdonítunk neki.

A Brassainál jelzőnek nevezett mondatrész mai neve fókusz. Azt feltételezzük, hogy a fókuszként álló igevonzat eredeti helye is az

„egészítvények" között van, azaz az igét valamennyi vonzatával együtt az igés kifejezés V′ (vé-vonás)-nak nevezett csomópontja alatt generáljuk. A V′ alól fókusznak kiemelt összetevő is nyomot hagy a V′ szerkezeti egységen belül. A predikátum szerkezete generatív felfogásban a következő: (Az igevonzatokat, valamint az igéhez tartozó szabad határozókat XP szimbólummal jelölöm, minthogy tetszőleges katgóriájú kifejezések (phrasisok).)

(12)

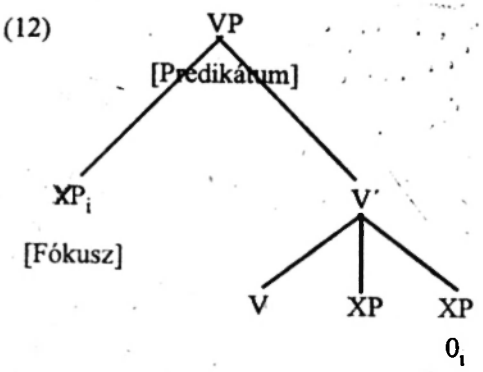

Pl.

(13) [Top A gyermeket$_i$] [VP [Fókusz a tanító$_j$] [V′ dicsérte meg O$_i$ O$_j$]]

Amellett, hogy az ige és az igét követő összetevők egy szerkezeti egységet alkotnak, azzal érvelhetünk, hogy bizonyos szintaktikai műveletekben — például törlésben, mellérendelésben — együtt vesznek részt. A generatív nyelvészetben szintaktikai műveletek köztudomásúlag csak összetevőkön végezhetők. A következő példában az igét együtt töröljük az őt követő igevonzatokkal — következésképp egy összetevőt: V′-t kell, hogy alkossanak.

(14)

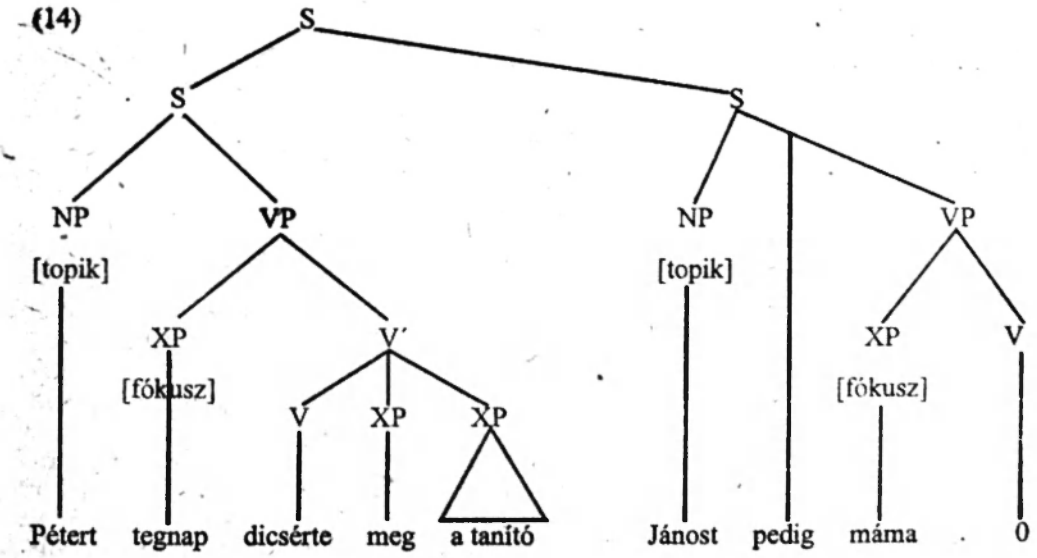

Az alábbi példában az igét és egészítményeit (azaz a V′ mondatösszetevőt) mellérendelésnek vetjük ala:

(15)

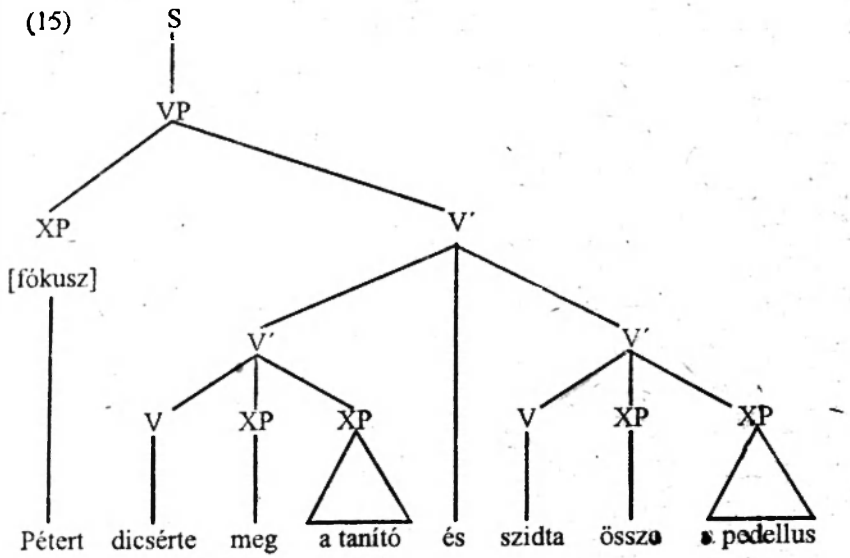

Ma már — Kálmán et al. 1989-es tanulmányának köszönhetően — Brassainál egyértelműbben tudjuk jellemezni a fókusz hangsúlyát. A fókusz/jelző hangsúlyának nem az a legfontosabb ismérve, hogy a mondatban minden más hangsúlynál erősebb, hanem az, hogy megszünteti, „kiirtja" a fókuszt követő ige hangsúlyát.

Mind a Brassai-féle, mind a (12) alatti generatív szerkezetnek némileg problematikus eleme, hogy a zöm első, ige előtti pozíciójában az igekötők és a nem igekötői vonzatok szemantikailag eltérő funkciót töltenek be: az igekötő általában a mondat befejezettségét és az ige nyomatékosságát jelöli, a zöm élén álló nem-igekötői vonzat viszont fókusz, azaz olyan operátor, mely azonosítja egy releváns halmaz valamely részhalmazát, és kizárja a maradékot. Hasonlítsuk össze (16a)-ban és (16b)-ben a zöm első elemének szemantikai szerepét:

16). a. [Inch/Topik A tanító] [Zöm/VP [meg] dicsérte Pétert]
b. [Inch/Topik A tanító] [Zöm/VP [Pétert] dicsérte meg]

A (16a, b) alatt ábrázolt szerkezet keretében a zöm/VP első egységéhez nem rendelhető invariáns szemantikai tartalom. E probléma kiküszöbölésére több megoldás is kínálkozik. Feltételezhetjük, hogy a zöm élén álló főneves kifejezés, illetve igekötő értelmezése közötti különbséget a főneves kifejezések és igekötők eltérő szemantikai sajátságai okozzák. Azért csak a főneves kifejezést értjük e pozícióban fókuszoperátorként, mert a fókuszoperátor funkció csak individuumot megnevező főneves kifejezés sajátja lehet, hiszen olyan műveletet jelöl, melynek során individuumok halmazából azonosítunk egyet, a többi kizárásával. A *Pétert* fókuszba helyezése során például gyerekek halmazán végezzük el az azonosítást-kizárást: a releváns gyerekek közül Pétert azonosítjuk, a töb-

bit pedig kizárjuk mint olyat, melyre a predikátum igaz. Igekötői fókusz esetén a halmazképzés — valamely részhalmaz azonosítása — a kiegészítő részhalmaz kizárása műveletsor nem végezhető el, ezért az igekötő fókuszba emelését egyszerűen csak nyomatékosításként értelmezzük; úgy értjük, hogy az igekötő+ige szemantikai egység nyomatékos voltát jelöli.

A fókusz és az igekötő ige előtti helyzetben való kiegészítő megoszlásának egy alternatív leírási módját mutatta meg Bródy Mihály (1990). Ő azt javasolja, hogy az igés kifejezés, a VP élén, közvetlenül az ige előtt csak igekötőt engedjünk meg. Fókuszoperátor esetén a VP fölött feltételezzünk egy fókuszos kifejezést: FP-t is. A fókuszoperátor helye ennek élén: közvetlenül az FP csomópont alatt, a VP előtt volna. A fókuszoperátor mondattani sajátossága, hogy magához vonzza a ragozott igét, azaz az igének a VP-ből, az igekötő mögül a fókusz mellé való emelését idézi elő. Hasonlítsuk össze (17a) és (17b) szerkezetét:

(17)a.

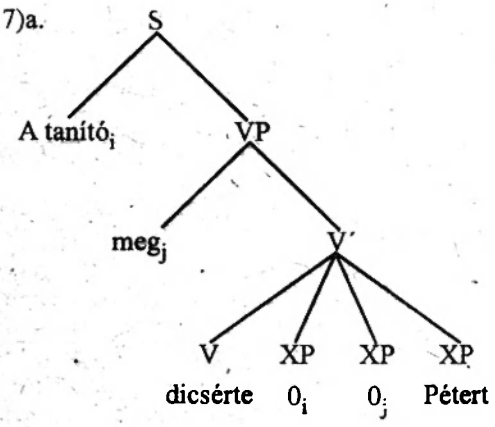

b.

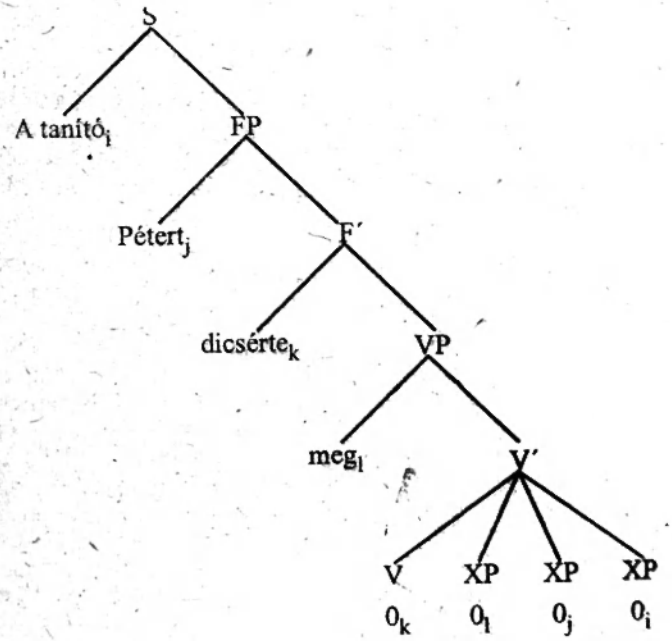

Ejtsünk szót Brassainak az ige előtti igekötőre, illetve fókuszra alkalmazott 'jelző' terminusáról is! A jelző terminust Brassai azzal indokolta, hogy az ige előtti összetevő „valósággal abban a viszonyban áll az igéhez, a miben a névmellék a főnévhez. Azaz, a jelző egy eszmévé forr össze a jelzettel és ez az ikerfogalom határozottabb, élénkebb képet ébreszt, mint a jelzett szó magában" (Brassai 1863, 201).

Brassainak ezt az érvelését eleinte szokatlannak találtam, de Alberti Gábor egy 1997-es tanulmánya arról győzött meg, hogy Brassainak lényegében igaza van. Alberti a mondatrészeket predikatív (azaz jellemzést végző) és referáló (azaz megnevező) elemekre osztja. Az ige, a melléknév, a határozószó, de a puszta főnév is predikatív elem; a főnevet csak a determinánsa teszi referálóvá. A referáló kifejezéseknek az ige mögött, a V′ pozícióban vagy a topikban a helyük. Az olyan igei vonzatoknak, melyek nem képesek referálni, azaz valamely egyénre, csoportra vagy halmazra utalni, a fő predikatív elemhez: az igéhez kell csatlakozniuk, azaz az ige elé kell kerülniük. Az igekötőket tehát valóban mind mondattani helyzetük, mind szemantikai szerepük a melléknévi jelzővel rokonítja: mindkét mondatrésztípus predikatív fejhez járuló predikatív módosító elem: az igekötő a VP igei fejét, a melléknévi jelző pedig az NP főnévi fejét módosítja, s mindkét összetevő megelőzi az általa módosított predikatív elemet.

Az eddigiekben a mellett érveltem, hogy Brassai mondatszerkezete és a generatív mondatszerkezet lényegében azonos, attól, eltekintve, hogy a mondatzömöt a generatív nyelvelméletben nem három részre tagoljuk, hanem kettőre: fókuszra és egy igével kezdődő V′ mondatszakaszra.

Valójában Brassai mondatelmélete egy ponton kiegészítésre szorul — anélkül, hogy lényeges vonásait módosítanunk kellene. Brassai kritikusai hamar észrevették, hogy bizonyos mondatokban az ige előtt, a mondatzöm élén nem egy, hanem egynél több hangsúlyos összetevő is állhat. Pl.

(18) [Inch Az árvíz] [Zöm [Jelző egészen el] [folyt]]

Brassai azzal próbálta az efféle mondatokat megmagyarázni és elméletét megvédeni, hogy a két hangsúlyos ige előtti szó valójában egy összetevőt alkot: az *egészen* az *el*-nek a módosítója, fokhatározója. A fenti példa esetében ez valóban elképzelhető, azonban e magyarázat nyilvánvalóan nem terjeszthető ki az alábbi esetekre:

(19) a. [Inch A tanító] [Zöm minden órán sok gyermeket megdicsért]
b. [Inch A tanító] [Zöm minden órán Pétert dicsérte meg a legjobban]

Brassai nem ismerte fel, hogy a mondat állítmányi részében a fókusz előtt — vagy fókusz hiányában az igekötő előtt — kvantorok, azaz számosságot, mennyiséget, gyakoriságot, fokot-mértéket kifejező összetevők is állhatnak, így a mondat állítmányi részét nemcsak igés kifejezés (VP) vagy egy VP-t is magába foglaló fókuszos kifejezés (FP), hanem egy mindezeket magába foglaló kvantoros kifejezés (QP) is alkothatja. Mint az alábbi példa tanúsítja, kvantoros kifejezésből több is állhat az FP/VP előtt:

(20) [Topik A tanító] [QP minden órán [QP sok gyermeket [VP meg [V′ dicsért]]]]

Íme a kvantoros kifejezések néhány további jellegzetes típusa:

(21) a. [Topik A tanító] [QP mindenkit [VP megdicsért]]
b. [Topik Marit] [QP gyakran [VP meglátogatom]]
c. [Topik Mariban] [QP teljesen [VP megbízom]]

A magyar nyelv egyik legegyénibb vonása, hogy a kvantorok és egyéb operátorok a mondatszerkezetben előtte (és fölötte) állnak a hatókörükül szolgáló mondatszakasznak — ezért a kvantorok hatóköre egyértelműen kiolvasható a mondatból. Míg az alábbi mondatok indoeurópai megfelelői például kétértelműek, a magyarban a szórend egyértelműsíti őket:

(22) a. [QP Sokan [QP többször is [VP látták a filmet]]]
b. [QP Többször is [QP sokan [VP látták a filmet]]]

(22a)-ban a két kvantor közül a *sokan* a nagyobb hatókörű, s így a mondat azt jelenti: 'sok személyre igaz, hogy több alkalommal is látta a filmet'. (22b)-ben viszont a *többször is* a nagyobb hatókörű; következésképp a mondat jelentése: 'több olyan alkalom is volt, hogy sokan látták a filmet'.

Mindezek fényében a generatív mondatszerkezet a következőképpen módosítandó:

(23)

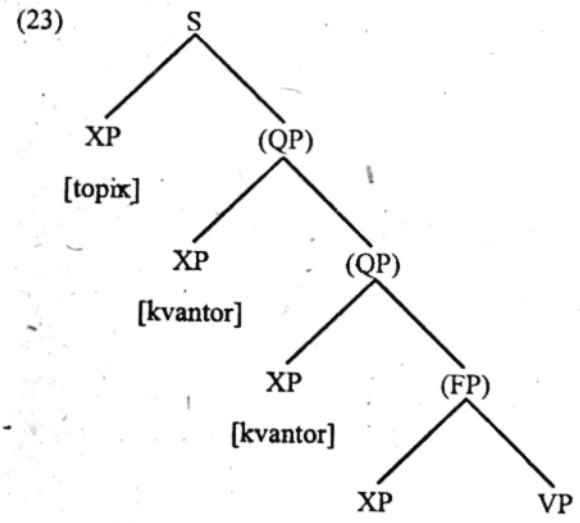

Összegzésül elmondhatjuk, hogy Brassai ugyanazt a célt tűzte ki magának majd másfél évszázaddal ezelőtt, mint a mai magyar generatív nyelvészek: megállapítani a magyar mondat szerkezetét, s abból elvonatkoztatni azokat a szabályokat, melyekkel egy mondat fő összetevőinek minden lehetséges szórendi változata előállítható, rossz változat viszont egy sem. Brassai megtette a legfontosabb lépéseket e mondatszerkezet felállításában: azonosította a mondat topik-predikátum ta-

golódását, s a predikátumrészben felismerte a kulcsszerepet játszó ige előtti fókuszpozíciót. A generatív nyelvészet Brassainál tovább jutott a mondat predikátumrészének vizsgálatában; pontosította szerkezeti egységeinek egymáshoz való viszonyát, s a fókuszpozíció előtt kvantorpozíciókat is azonosított. Az, hogy Brassai nem tudta a mondatleírás minden részletkérdését megoldani, természetesen nem érvényteleníti elméletét; hiszen az a tudományos kutatás szokásos, természetes menete, hogy egy elmélet felállításakor először a vizsgálandó jelenség alapeseteit törekszünk megmagyarázni, s a látszólagos kivételeket félretesszük a további kutatások számára. Így látták ezt a legkitűnőbb magyar mondattankutatók, Simonyi Zsigmond és Klemm Imre Antal is, akik szintén beépítették Brassai eredményeit grammatikáikba. Brassai magyar mondattani felfedezései nemcsak a múlt és a jelen magyar grammatikáiban vannak jelen; minden elkövetkezendő magyar grammatika számára is megkerülhetetlenek lesznek.

É. KISS KATALIN

IRODALOM

Alberti Gábor (1997) *Restrictions on the Degree of Referentiality of Arguments in Hungarian Sentences*, Acta Linguistica Hungarica, 44, 3—4. sz.

Brassai Sámuel (1852—53) *Tapogatódzások a magyar nyelv körül*, Pesti Napló, 802, 803, 861, 862, 877, 878, 885. sz.

Brassai Sámuel (1860) *A magyar mondat I*, Akadémiai Értesítő 1, 279—399.

Brassai Sámuel (1863—65) *A magyar mondatról II—III*, Akadémiai Értesítő 3, 3—128, 173—409.

Brassai Sámuel (1874) *Laelius. Hogyan kell és hogyan nem kell magyarázni az iskolában a latin auctorokat?* Kolozsvár.

Brassai Sámuel (1885) *A mondat dualizmusa*, Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya Köréből 12. sz.

Brassai Sámuel (1888) *Szórend és accentus*, Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya Köréből 14/9.

Bródy Mihály (1990) *Remarks on the Order of Elements in the Hungarian Focus Field*. Approaches to Hungarian IV, JATE, Szeged, 95—122.

Kálmán C. György et al. (1989) *A magyar segédigék rendszere*. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 17, 49—103.

Kiefer Ferenc (szerk.) (1992) *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

É. Kiss Katalin (1987) *Configurationality in Hungarian*, Reidel, Dordrecht, 1987.

MODELUL PROPOZIȚIEI MAGHIARE, ELABORAT DE BRASSAI, ȘI STRUCTURA GENERATIVĂ A PROPOZIȚIEI

(Rezumat)

Stabilirea structurii propoziției maghiare este meritul lui Sámuel Brassai. După ce autoarea prezintă amănunțit lucrările despre sintaxă ale lui Brassai, constată că marele om de știință și-a propus, acum un secol și jumătate, un scop

asemănător celui propus de lingvistica generativă contemporană: stabilirea structurii propoziției și, prin aceasta, scoaterea în evidență a acestor reguli prin care componentele principale ale unei propoziții pot genera toate combinațiile posibile, formând numai propoziții corecte. Brassai a făcut pașii cei mai importanți în stabilirea structurii propoziției: a demonstrat segmentarea topic-predicat, iar în partea privitoare la predicat a recunoscut rolul esențial al poziției focus înainte de verb. Lingvistica generativă, desigur, a dezvoltat problemele propoziției: a precizat relațiile dintre elementele structurii și a identificat pozițiile cvantor înaintea pozițiilor focus.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLI. évf. 1997. 2. szám

„HATÁROZÓ" ÉS „JELZŐ" BRASSAINÁL ÉS AZÓTA

Brassai szakszóhasználatának alakulását vázlatosan áttekintve az ő mondattani kutatásának ezúttal csak fontosabb állomásait próbáltam megnézni.

Tudásszomjának és ismeretterjesztő hivatásának egyik fő eszköze a nyelvtanulás volt. 1845-ben jelent meg az a könyve, melyben először részletezi mondattani elképzeléseit: *Okszerű vezér a német nyelv tanulásában.* I. részének címe: *Az egyszerű és az egyszerűen bővített mondat.* Ennek elején a *határozó* mint szakszó nem a mai — mondatrészi — jelentésében fordul elő, hanem a névelők osztályozásában (14. §. 17): „*Der* sat. articulust *határozónak, ein* sat. articulust *egyéninek* fogjuk ezután nevezni." Vagyis a mai *határozott* névelő jelzőjeként *határozó*-t írt. Ezt találjuk már Táncsis Mihálynál (1833. XII—XIII): *határozó névmutató.* És mindjárt hozzátehetjük: nagyon pontosan és kifejező módon, hiszen nem a névelő a határozott, hanem az, amit a névelő határozottá tesz. (A *határozott névelő* voltaképpen tükörfordítása a *bestimmter Artikel, article défini* stb. kifejezéseknek. A nemzetközileg elfogadott terminológiában másutt is találkozunk pontatlan használatú műszókkal.)

A logikából vett alany—állítmány tagolású mondatminta helyett Brassai (1845. 23. §) egy tisztán nyelvi mintából indul ki, a központi szerepű igéből és annak vonzataiból, melyeket a *complément, Ergänzung* megfelelőjeként *pótlók*-nak nevez, „értelempótlót és nem hézagpótlót értvén alatta" (26). Egy másik helyen ki is fejti, hogy a *pótol* ige valódi jelentése nem 'helyettesít', hanem 'kiegészít'. A pótlók közül mégis kiemeli az alanyt, nominativust. Első pótlóként az accusativust mutatja be, másodiknak a *nak, nek* végzetűt, 3.-nak a genitivust, mely a németben igevonzat is lehet. Szól azután elöljárós pótlóról. Az ige hiányos értelmét szükségszerűen kiegészítő pótlókon kívüli mondatrészek közül először az időhatározót említi, „midőn mondatainkban ki akarjuk jelenteni, hogy a cselekvény nem azon pillanatban történik" ... „*évvel, holdnappal* ... sat. ezelőtt", az ilyeneket *időszabóknak* nevezi (93. §. 138). Csak ezután tér rá az effélének általánosabb kategóriájára (101. §): „Ezeket 's az ilyeneket *igehatárzónak* vagy rövidebben csak *határzóknak* nevezik a' nyelvészek: latinul pedig adverbiumoknak". De a következő lapon hozzáteszi: „a' nyelvészek közönségesen abban egyeztek meg, hogy csak *azon* egy szóból álló *igemellékleteket nevezzék igehatárzóknak, a' melyek sem* nem főnevek, sem nem *1. v. 2. személyű mellékletek, sem* nem *főnév-helyettesek*". (A *határozó* egyébként már a 18. sz. végén is határozószót jelentett; l. Kovalovszky 1955. 265—6.)

Az eddigiekből olyasmi derülhetne ki, hogy a teljes tövű *határozó* alakot Brassai igenévként vagy melléknévként megkülönbözteti a hangzóhiányos *határzó*-tól, melyet főnévként használ. Ez a különbségtétel mint

szándék és tendencia valóban felismerhető Brassai korai műveiben, de nem teljes a szétválasztás, mert mindkét irányban előfordul a másik alak is. A század végéhez közeledve Brassai is mindinkább áttér a *határozó* alakra, de olykor előfordul a *határzó* is, különösen régi munkáinak új kiadásaiban, de nem csupán ott, ahol a javítások mellett bennmaradtak régi alakok is. Jó példa erre az ingadozásra az *Okszerű vezer* II. részében az a hely (1847. 46), ahol a *Welcher, welche* szerinte „a' határozóbb kérdő szó", *Was für ein?* pedig „határozatlanabb kérdő szócska" az 1. kiadás szerint, viszont az utolsó kiadásban, 1896-ban (41): „határzóbb".

Az *igehatározó* mint szakszó nem Brassai találmánya. Már jóval az ő nyelvészeti megnyilatkozásai (Brassai 1837) előtt megvan Verseghynél (1821. 307) 'határozószó' vagyis 'adverbium' értelemben, miután Verseghy már a névutókat és azokhoz hasonló viszonyszókat előbb *névhatározók*nak nevezte (134—143). — Ezt találjuk Táncsics Mihálynál (1833. XI): „névhatározó" és „igehatárzó", majd (75) a *tegnap fördödtem meg a' Dunában* mondatról: „a' fördésnek üdejét, az igehatárzóra nyomadék esvén, határozza meg". Néhány lappal arrább (77): „Ha a' mondásban nincsen kapcsolat [azaz kötőszó vagy azzal kapcsolatos utalószók], de ellenben vagyon határzó, az a' mondás kezdetére tétetik, p.o. *Későn* érkezének". — Szász Károly pedig (1839. 117) megjegyzést fűzött az elnevezéshez: „Nevezték [ti. az olyan szavakat, mint *még, már, bátran, százszor]* ... igehatározóknak, de ... hibáson; mert nagyobbára éppen úgy illenek millyenségszók' mint igék' elébe: pl. erősen szalad, erősen nagy". Ezért találja Szász megfelelőbbnek a rövidebb *határozó* elnevezést az *adverbium* megfelelőjeként.

A *határozó* terminust, mely sokszor az igehatározó rövid megnevezése, Brassai később is abban a tágabb értelemben használta, amelybe a mai határozó fogalmán kívül a tárgy, sőt még tágabban véve az alany is beletartozik. Más oldalról bizonyos értelemben mégis szűkítette ezt a fogalmat — de erről később szólok. Az *Okszerű vezér*nek további kiadásaiban sem tért el lényegesen ettől a fogalmi rendszertől, még az 1896-ban megjelent 11. kiadásban sem, melynek már más címet adott.

Jelzőről Brassai ebben a tankönyvében nem szól, sem az első, sem az utolsó kiadásban. A jelzőnek megfelelő fogalmat az *Okszerű vezér* II. kötetében (1847. 2) a *Der grüne Baum ist schattig* típusú példákkal vezeti be: „Az ily kiegészítő szavakat, mint tudva van, mellékneveknek hívják". Majd így folytatja: a ... *„3. osztályú igehatárzók* ... mellékknevekké válhatnak, csak egy *-e*-t ragasztván a végükhöz". Harmadik osztályúnak sorolja be mindazt az igehatározót, mely se nem alany, se nem tárgy, tehát beleérti a mai értelemben vett határozószót és az állítmányi melléknevet is. De melléknévnek az ilyen szókat csak jelzői használatukban nevezi. Állítmányként — szerinte — ezek nominativusban álló igehatározók.

A melléknévi névmásokat is a mellléknevek közt részletezi, de a „tulajdonképi mellléknevek"-től mégis megkülönbözteti a *dieser, jener, der, aller*-féléket azzal a megjegyzéssel (1847. 50), hogy ezeket *„határozó szócskáknak* nevezik a nyelvészek." (Itt tehát megint olyan 'determináns' értelmű a *határozó,* mint az I. kötetben bevezetett *határozó articulus* fogalmában). Majd felsorol olyan német szavakat, amelyeknek „kü-

lön vannak adverbium és melléknévi alakjaik" (56): *hiesig — hier: dortig — dort* stb. A mondat felépítésére nézve pedig igen fontos megállapítása a következő (57): „A' főnevek első rendbeli alpótlói ... a' *mellék-nevek* v. *adjectivumok*". Az alpótló fogalmának bevezetésével megadja azt a mondatvázat, amelyből a strukturalista nyelvtanok is kiindulnak: a közvetlen összetevők grammatikai modelljét. Vagyis a mondat ábrázoló szerkezetének középpontjában az ige van, az kormányozza a pótlókat (igehatározókat), emezek pedig alpótlókkal egészülnek ki (melyeket Brassai itt még nem nevez jelzőknek). Az alpótlók közé sorolja az appositiót is, és ez az eljárása azt mutatja, hogy a mondatrészek közt csupán logikai függésrendet állapít meg, itt és ekkor még nincs tekintettel a mondat kommunikatív szerepére.

Amit a mondatra nézve Brassai a német nyelvbe való bevezetés során a negyvenes évek második felében elrendezett, azt a magyar mondatra vonatkoztatva ilyen részletességgel nem az ötvenes évek elején kezdte kifejteni a Pesti Napló folytatásos cikkeiben *Tapogatódzások a magyar nyelv körül* címen 1852 novemberétől kezdve, mert ebben a sorozatban főleg a logika és a mondattan közti különbséget fejtegeti. Itt csak az 1853. évi cikkben (febr. 11.) olvassuk ezt: „szembeotlő tény az a nyelvben, hogy midőn minden bizonyos önállással bíró beszédrésznek, névnek, adjectivumnak, igehatározónak, megvannak ... megfelelő kérdő szócskái, egyedül az ige szűkölködik teljesleg ezek nélkül". Hanem a határozók, majd a jelzők rendszerének bővebb kifejtését (sőt a legbővebbet) a magyar mondatról szóló értekezéseiben találjuk; az elsőt 1860 júniusában adta elő. Ez a Magyar Akadémiai Értesítő 1. kötetében jelent meg, folytatásaként pedig 1863 májusában és 1864 júniusában tartott egy-egy előadást. Ezek a Magyar Akadémiai Értesítő nyelv- és széptudományi közlönyének 1863. évvel jelölt kötetében olvashatók (Brassai 1863., 1864.), de a kötet lezárása a címlap évszámánál jóval később, 1865-ben történhetett. Brassai ezeket 1870-ben kiegészítette *A magyar bővített mondat* című tanulmánnyal.

Ezt a részletes fejtegetést azonban még megelőzte *Logika lélektani alapon fejtegetve* című könyve 1858-ban. Ennek 255 cikkelye megmaradt az 1877. évi 2. kiadásban is, de a szövegezést bővítette, helyesbítette, terminológiáját korszerűsítette itt-ott; és a befejezést átalakította. A III. részben taglalja az ítéletet (1858-ban: iudicium; 1877-ben: propositio), melyet szavak viszonya fejez ki nyelvtani mondat formájában, és az ilyen mondatnak részei az *alany* (subiectum) és a *mondomány* (praedicatum). Itt aztán előfordul a *határozó*, de nem 'igehatározó' értelemben, hanem mint 'egy fogalom determinánsa', amikor a 121. cikkelyben ezt írja az új fogalmakról: „A hiányzó fogalmak előteremtése végett rendszerint két szót kötünk össze, melyeknek egyike a felsőbb fogalmat, másika ... a szerkezetet alsóbb fogalomra alkalmazó jegyet jelöli. (Nevezzük amazt *határzandónak*, ezt *határozónak*) ... P.o. *várkapu; szárnyas állat; szépen esik.*" Továbbá: „határozó egy egész mondat is lehet. Pl. *az a táj, honnan a fecskék jönek*". El tehát azzal a szóhasználattal, amelyet az *Okszerű vezér*-ben a határozott névelőre alkalmazott, amikor azt *határozó* articulusnak nevezte, és voltaképpen olyan jelzőt jelölt vele, mely a jelzett fogalom körét szűkíti vagy éppen egyediti.

Végelemzésben az igehatározó is a determinánsnak egy fajtája, amint már az *Okszerű vezér*-ben kifejtette (167. 101. §): »mikor azt mondjuk: „isznak", e' még nagyon határzatlan. Meghatározhatjuk ... elsőbb nominativussal ... *„a' testvérek isznak"*, másodszor accusativussal így: *„vizet isznak"*, 3-adszor utoljárós főnévvel így: *„A kútból isznak"* ... *„pohárral isznak"*«.

A magyar mondatról szóló I. akadémiai értekezésében a subjectum és praedicatum dualizmusának tarthatatlanságát hosszan fejtegetve jut el Brassai (1860. 331) az ige cselekvő és szenvedő szerkezetén át a következő kérdésig: „Lehet-e reá építeni azt 'a súlyos rendszert, mely szerint a mondat egymással egy felsőbb egységbe összekapcsolt, de külön értékű, egyenlő rangú és egymásnak ellensúly gyanánt szolgáló két részre: a subjectumra és praedicatumra oszolhassék? És tegyük, hogy szintoly ép és határozott fogalom volna, a milyen nem, mi egyéb eredménye lenne, mint az, hogy az ige határozói közül egyet, a többieknél némelykor tán szorosabb viszonyút, kiemeltünk és megkülönböztettünk minden gyakorlati haszon vagy nyereség nélkül?" Ezt a szónoki kérdést feleletként követi a következő 8. § alcíme: *A mondat igéből, a hozzája tartozó igehatározókból áll.* A 9. §-ban (333) pedig kifejti, amire az *Okszerű vezér*-ben csak röviden célzott: »az „igehatárzot" nem az „adverbium" szűk értelmében veszem, hanem általában mindent annak nevezek, a mit az igén kívül magába foglal a mondat«, majd így folytatja: »a közelebb álló 'regimen' ... vagy a németek „Ergänzung"-ja, a franczia „complement"-ja, csak annyiban különbözik az én eszmémtől, hogy a subjectum nominativust nem foglalják be«. Jegyzetben még hozzáfűzi, hogy német nyelvtanában ezeket mellékleteknek nevezte. — A további paragrafusok sokszor emlegetik az „igehatározó"-t.

Ugyanebben az értekezésében Brassai továbbra is él a *határozó* másik szakszói 'determináns' jelentésével, mégpedig főnevesítve és szembeállításban (373): „17. §. *A mondat nyolcadik sajátságát kereshetjük a határzó és határzandó közti viszonyban"*. Ilyen szópárok szerinte „a név névmellékkel, a név viszonyragos névvel, az úgynevezett appositio, a névmellék adverbiummal, az igeszármazék viszonyragos névvel, névmellékkel vagy adverbiummal". Tehát voltaképpen a legjellemzőbb szintagmatípusokat nevezi meg mint alaptagnak és determinánsnak a kapcsolatát.

A *határozó (határzó)* kétféle jelentésben való használata nem okoz zavart, ha az ember nagyjából már ismeri Brassai terminológiáját, logikai és mondatszemléletét. Az egyik az igével kapcsolatos (a biztonság kedvéért gyakran *igehatározó* összetételben), mindig főnévként, a másik pedig a *határozandó*-val vagy *határozott*-tal szembeállítva, melléknévi használatú, aktív jelentésű igenévként, de olykor akár főnevesülve is.

Az igeközpontú mondatmeghatározást Brassai egyik késői jelentős munkájában (1888. 13) így fogalmazza meg: „A mondat oly szavak rendszeres csoportja, melyeknek egyike cselekvényt vagy állapotot gondoltat, a többiek pedig a cs. vagy áll. körülményei." Ez utóbbiakat aztán (14) így részletezi. „A körülményeket jelölő szavak közös neve legyen: igemellék (*adverbium*, széles értelemben). Egyenként az eljütések (szorosan odaszámítva a nevezőt), az elől- vagy utoljárós szavak..., infinitivus, a nyelvtanokban úgynevezett

adverbiumok, az «igekötők» és *conjunctiók.*" Itt tehát újra, megtaláljuk az *adverbium*-ot szélesebb és szűkebb értelemben, de a *határozó* megnevezés helyett e j t é s e k-ről, azaz esetekről szól, és ezzel megközelíti azt az esetfogalmat, melyet Fillmore (1966), illetve Zsilka János (1963, 1965, 1966) óta a szintaxis, a vonzatok és az igei szintagmák számos kutatója alapfogalomként használ. (Kiefer szintaktikai szempontból pontosítva e s e t v i s z o n y o k-ról szól: 1987. 485.) Brassai ide sorolja az — általa idézőjelbe tett — igekötőket is, melyek besorolhatók az igehatározók közé, de nem az jellemző rájuk, hogy esetek. Brassai idézőjelében és az azt megelőző fejtegetésében csak annyi a helytálló, hogy az igekötős ige különbözik a puszta igétől, nem egyszerűen szó, hanem szószerkezet jellegű. Azzal azonban végképp nem érthetünk egyet, hogy a conjunctiók, azaz kötőszók igemellékek volnának. Ez már Brassai túlzóhajlamának egyik megnyilvánulása.

A (logikai értelemben is vett) 'determináns' alapjelentésből ki lehet hámozni azt a kétféle használatot, amelyet megtalálunk a bővített mondatról szóló értekezésében (1870. 19), ahol arról ír, hogy egymással kapcsolatban levő két szó közül „a mondó rendszerint arról teszi fel, hogy ismeretlen a halló előtt, a melyik a másikat határozza ... így az ige és határozója közti kapcsolatban a határzóról. Na, már a név és jelzője közt éppen ez a viszony van, mert a jelző tagadhatatlanúl határzója a jelzettnek."

Itt és későbbi munkáiban még inkább — a határozó fogalmi jegyei közé veszi a hangsúlyosságot. De ezzel a jeggyel szereti felruházni a jelző fogalmát is, és ezen a ponton vannak nehezen érthető terminológiai és fogalmi keveredések.

Korábban Brassai (1864. 182) a *jelző* fogalmát — a maihoz közelebb álló értelemben — Szilágyi (1846.) nyelvtanát bírálva említette, mint abban hiányzó nyelvi elemet; majd (Brassai 1864. 11.j. 187) idézte *A magyar nyelv rendszere*-ből (1847.-?) és Imre Sándor (1862.) nyelvtanából. Kifejtését először 1870-ben, tehát jóval az igehatározók részletezése után vezeti be, három nagy értekezéséhez utólag csatlakozó IV. értekezésében, mely a bővített mondatról szól. Mivel előbb a *jelző* terminust más értelemben használta, mai olvasóját is megtévesztheti. A magyar mondatról szóló III. értekezésében (1864. 200) ugyanis ezt írta: „nevezzük az ige eleibe helyezett accentusos nevezőt *jelzőnek*"; és itt a hangsúlyozás által jelzővé tett határozónak névjelzővé való átalakításával érvel (17.j.): *a rigó fütyöl : a rigó fütyölése; atya szeret : atyai szeretet; álmot lát : álomlátás; szépen ír : szep írás.* Majd még (204) külön is megfogalmazza a párhuzam lényegét: «„**Gyer***mek játszik*" ... szintoly módosítványa a „*játszik*"-nak, mint a milyen „piros rózsa" a „rózsá"-nak«.

Brassainak ez a gondolata visszhangzik Kiefer Ferencnek abban az írásában (1991. 71—3), ahol összetett szóként kezeli a névelőtlen főnévvel alkotott igei szókapcsolatokat, mint *levelet ír, ajtót nyit.* Később Kiefer (1995. 169) helyesbítette ezt a túlzó azonosítást, és csupán arra a rokonságra mutatott rá, mely a névelőtlen főnévvel alkotott igei szókapcsolatok és az összetett szók közt van: a *levelet ír, köszönetet mond* típusú szókapcsolatokat komplex predikátumoknak nevezi, mert tárgyuk éppúgy generikus jelentésű, mint névszói származékukban *(levelírás,*

köszönetmondás) az előtag, vagyis nincs közvetlen referenciaja, nem vonatkozik egy adott egyedre, és hangsúlyozása is azonos a belőle képzett összetételnek szóhangsúlyával. Kiefer ezzel végül helyére tette annak a kategóriának egy speciális fajtáját, melyet Brassai igejelzőnek nevezett.

Bővített mondatnak Brassai 1870-ben közzétett értekezésében is azt nevezi, amit német nyelvtanában a tovább bővített mondatok közé sorolt és alpótlókkal bővítettnek nevezett. Az igéből és közvetlen határozóiból (a mai strukturalista elnevezéssel: argumentumaiból) álló mondatot ugyanis nem tekinti bővítettnek (ill. az *Okszerű vezér*ben még „egyszerűen bővített"-nek nevezi). E IV. értekezésének tárgya elsősorban a jelzővel bővített mondat. Eszerint (1870. 6) „a mondatok kétfélék: 1) melyeknek határozói *mind* egyes szók; 2) a melyeknek határozói vagy részben, vagy mind, *jelzősek*. Az első rendbelieket röviden *egyszerű mondatoknak*, a második-féléket *jelzősöknek* nevezzük."

A *jelző* szakszót — mint a III. értekezés kapcsán már belepillanthattunk — Brassai nem használja annyira sem egyértelműen, mint az 'igehatározó' jelentésű *határozó*-t. Előrebocsátja (8), hogy igazi és áljelzőt különböztet meg. Az még nem okoz zavart, hogy a szónak szélesebb és szűkebb értelmű használatát is bemutatja (hiszen az *adverbium*-nak tágabb és szorosabb értelméről is szólt korábban). „Jelző széles értelemben minden szó vagy szócsoport, melyet egyszerű határzóval párosítunk a mondatban a végett, hogy ketten együtt egy eszmét jeleljenek." Amikor azonban a jelző lényeges sajátságait felsorolja, belevesz egy olyan szempontot is, amely a kommunikációnak (közlésnek, ismeretátadásnak) függvénye: „1-ső az, hogy a jelzett szónak előtte áll; 2-dik, hogy accentuáljuk; 3-dik, hogy a jelzettnek a lehető legszorosabb közelében foglal helyet". Nos, az 1. sajátság szűkítő értelemben kiegészíti a jelző általános jellemzését: világosan megkülönbözteti az utójelzőtől (értelmező jelzőtől), tehát egyúttal a logikai értelemben vett jelzőtől, az attributumtól. A 3. jegynek a szoros értelemben vett birtokosjelző lehatárolásában van fontos szerepe. A 2. sajátság azonban sok vitára és félreértésre adhat okot, és magát Brassait is következetlenségekbe sodorta. A jelző hangsúlyozását e jellemzés alapján egyértelműen kötelezőnek vélte Paulay Ede (1871. 15), és ennek a színészképzésben máig továbbélő hiedelemnek a következménye az, hogy némelyik versmondó olyankor is szereti elhangsúlytalanítani a jelzett szót, amikor a mondanivaló annak hangsúlyozását kívánja. E babona ellen olyan kiváló dramaturgiai és beszédművelő szakemberek is óvták a színinövendékeket, mint Hevesi Sándor (1908. 20—29, 33—34, 60—89 stb. sok költemény hangsúlyjelölésében), Galamb Sándor (1927.), Gyomlay Gyula (1939. 34), Nagy Adorján (1947. 103—113), Péchy Blanka (1974. 133—144), de e felvilágosító munkának még most sem teljes az eredménye. (L. még Elekfi 1989. 207.) Pedig korábban maga Brassai írja értekezésének további részében, a *„Névmellék* (Adjectivum)" című alfejezetben (1870. 17—18): „Midőn a névmellék oly jegyet jelent, mely a vele jelzett — igazában jelzettnek látszó — fogalomban magában már megvan, ... a két szó együtt sem jelel alsóbb fogalmat, mint a név magán; a névmellék tehát ily esetben ... a jelzett név accentusát nem ránthatja magához ...: *a szép* **páva**, *a szép* **rózsa**, *a fehér* **liliom**, *a ravasz* **ró-**

ka." ... „Annyi bizonyos, hogy az accentust máskép kell alkalmazni mint a szabályos esetben ... Lehet pedig kétképen: vagy a (pseudo) jelzőt és a jelzettet egyaránt, vagy csak az utóbbit egyedül accentuáljuk. Én a körülményekhez szabott válogatással mindeniket jónak tartom." Brassainak ezzel az utóbbi kiegészítésével is teljesen egyetérthetünk. Csak éppen nem kivételnek, hanem a jelzős szerkezet más típusának tekintjük. Brassai az alapvető különbséget itt még nem is a kommunikációs helyzetben, hanem a jelző és a jelzett szó logikai viszonyában látja: a megkülönböztető jelző új jegyet ad a fogalomnak, köret leszűkíti alsóbbrendű fogalommá, a stilisztikából ismert díszítő jelző pedig nem ad hozzá új jegyet. (Persze végső soron ez is összefügg a közlésbeli novum hangsúlyával.)

Szólt azonban Brassai korábban — mint már említettem — az ige jelzőjéről is, és ezzel ellentmond a maga által később megfogalmazott jellemzésnek, mely szerint a jelző egy határozóval alkot szoros egységet. Akkor fő megkülönböztető jegynek tette meg azt, amit a jelzővel tüzetesen foglalkozva később csak másodlagos jegynek szánt: a jelzőnek nevezett rész determináló, szűkítő szerepét és egyúttal a közlésben új mivoltát, mely szükségképpen hangsúllyal jár. A fejtegetés folytatásában külön szakaszként kiemelte (Brassai 1864. 279): „6. *Jelzők ... lényeges természetöknél fogva csak határozók lehetnek* ... jelző csak *egy* lehet." Ebben a megfogalmazásban a *jelző* a. m. mondatot kezdő fókusz. Így kell értenünk a következő megállapításait is (300): „Ha csak egy tudandó határzó van, és az ige vagy *tudott*, vagy ... *nem eléggé praegnans értelmű*, a határzót *jelzőnek* tesszük." Majd ilyen értelmezést tesz hozzá: „a jelző a tudandóság fogalmának az adott körülmények közt lehető legmagasabb fokozása." Íme, a kiemelt jelzős fókusz és a kommunikatív dinamizmus fogalmának kitűnő jellemzése, nagyon szerencsétlen terminológiával!

Brassai Logikájának 1. kiadásában még nincs szó jelzőről. A 2. kiadásban (1877.) a 159. § ilyen címet visel: *A jelző és köre ítéletek rokonos volta.*

Ha a jelző fő kritériumául azt fogadjuk el, hogy a jelzett szó előtt áll és vele szoros egységet alkot, akkor eljutunk a birtokosjelző fogalmának a tisztázásához is. A minőség- és mennyiségjelzőnek, a kijelölő jelzőnek az értelmező jelzőtől való elhatárolásával szemben itt még a mai napig sem választják el nyelvtanaink határozottan a birtokosjelzőt a lazább birtokviszonyú birtokos szerkezetek birtokos tagjától. Ez a határozatlanság még az akadémiai helyesírás szójegyzékében is tükröződik, ahol a *birtokos jelző* két szóba van írva, holott a szoros értelemben vett birtokosjelző éppúgy birtokosát jelenti a jelzett szavának, mint a minőségjelző a minőségét, a mennyiségjelző a mennyiségét.

Brassai nagyon jól jellemzi azt az átmeneti típust (l. még Kocsis 1902. 52), ahol a birtokos egyaránt tartozik az igéhez és a birtokszóhoz: *Pistának aratják a búzáját; Pistának ellopták a lovát* (Brassai 1860. 290—1). Ezek *-nak* ragos határozóját nem tekinti jelzőnek. Az már nem áll, hogy semmi köze a birtokviszonyhoz, de annyi igaz, hogy az a viszony itt lazább, mint a jelzős viszony. Később Brassai (1870. 28) ezt *A szomszédnak ellopták a lovát* példán bemutatva pontosabban fogalmazta: itt a *-nak* egy „közös rag, mely azt jelenti egyfelől, hogy »szomszédnak«

az igéhez járuló határzó, de *nem* nevező; másfelől pedig figyelmeztet, hogy ez a határzó viszonyban van azon mondatbeli más határzóval is, melynek a személyragjából aztán megtudjuk azt is, hogy a viszony köztök birtokviszony". A „szomszédnak" tehát kettős viszonyú határozó. Ellenben a „Színét se láttam a pénzednek" mondatban a *pénzednek* szerinte jelző, pedig nem előtte áll a jelzett szónak, még közelében sincs, és nem is hangsúlyosabb nála. Itt Brassai megint más értelemben ír *jelző*-t: ez itt 'birtokos attributum. értelmű; logikai fogalmi megszorítást jelent, nem mondatbeli szoros viszonyt. (Erről bővebben: Elekfi 1993a, b.)

Megemlíteném a jelzőnek még egy fajtáját, a Brassai szerinti 'adverbialis jelző'-t, melyet *Paraleipomena kai diorthoumena* című, latin klasszikusokat elemző tanulmányában (Brassai 1873.) fejteget. Erről annak idején a latin nyelvtanban *attributum praedicativum* (állítmányi jelző) néven szóltunk[1], és ez a latinban olyan alanyesetben álló melléknév, mely az alany hátravetett jelzőjének is tekinthető, de értelmileg az igei állítmányhoz tartozik. (Tehát olyasféle kétirányú kötődése van, mint a magyarban az előbb említett birtokos részeshatározónak.) Brassai olyan helyeket idéz, ahol megszólított személynek van vocativusban álló jelzője, és egy helyen (1873. 74) felhívja a figyelmet olyan kivételre (Pliniusnál), ahol az ilyen jelző vocativus mellett is — pontos egyeztetés helyett — nominativusban áll. Itt a *jelző* terminus a latin *attributum*-nak felel meg, tehát logikai vonatkozású: a hozzá tartozó főnév- sajátságát jelöli, függetlenül attól, hogy jelzői vagy állítmányi helyzetű-e a mondatban. A magyarban rendszerint határozószó, néha (bizonyos helyzetekben, létige mellett) állítmányi névszó fejezi ki a jelentését.

Ha mármost összegezni akarjuk a *határozó* és a *jelző* terminusok Brassai-féle használatát és azt egybevetjük Kocsis Lénárd bíráló fejtegetéseivel, azt kell mondanunk, hogy a *határozó* szakszó többértelműsége ellenére is elég jól követhető Brassai műveiben, ha elfogadjuk az igeközpontú mondatszemléletet. E szemlélet jogsultságát a mondatrészek közti „dologi" viszony ábrázolásában Kocsis is elismeri. A *jelző* ellenben az alapjelentés értelmének világos kifejtése mellett olyan sokféle értelemben fordul elő Brassai művében, hogy az már zavarja a megértést. Kocsis méltán rója fel neki (1902. 64), hogy az általa megfogalmazott tulajdonságok sehogy sem illenek a különféle példákra.

Ámbár Brassai itt-ott a *határozó*-t is használja olyan értelemben, amit ma megkülönböztető jelzőnek tekintünk *(az a táj, honnan a fecskék jőnek)*, többnyire nem a megkülönböztetés, nem a kijelölés és nem is a kommunikatív mezőben elfoglalt helye a döntő a Brassai-féle *határozó* jelentésének legfőbb elemeként, hanem a determinálás. Ennek tágabb és szűkebb értelmű használatát áttekintve a következő jelentéseket és használati formákat találjuk Brassainál:

1. Melléknévi igenévként és melléknévként: 'fogalmi körét szűkítő v. éppen egyedítő', pl. *határozó articulus, határozóbb kérdőszó;* a *szárnyas állat* jelzője mint „határozó".

---

[1] L. pl. Pirchala 1925.[18] 98—99; Csengery—Orbán 1928. 39—40. Korábbi magyar neve *meghatározó jelző* is volt, pl. Bartal—Malmosi—Gyomlay 1896. 162—3.

2. Főnévként: 'az ige jelölte történéssel közvetlen viszonyban levő főnévi v. adverbiális mondatrész', az *igehatározó* elnevezés rövidebb formájaként.

3. Ennek szűkebb körű használatában az alany nem fér bele a tartalmába.

4. Még szűkebb körben használva a tárgy sem fér bele; mai terminológiánkban ez a szó így él.

5. Legszűkebb értelemben a. m. 'adverbium, határozószó'.

6. Az 'igehatározó' jelentéstől még jobban elszakadva a *határozó* jelent olyan adverbiumot vagy ragos névszót is, mely névszóval alkot szoros szintagmát; de megvan a visszacsatolás lehetősége az 1. ('determináns') jelentésre és az 'igehatározó'-ra is, amennyiben a névszói szintagma visszavezethető egy propozíciós viszonyra, rejtett kijelentésre.

7. A 'determináns' jelentés főnevesülése ismét új jelentésárnyalatot ad a *határozó*-nak: *a határzó és határzandó közti viszony; a jelző tagadhatatlanul határzója a jelzettnek; határozó egy egész mondat is lehet.*

A *jelző* pedig Brassai szóhasználata szerint a magyar nyelvben a következőket jelenti:

1. 'Olyan — nem is állítmányhoz tartozó — szó, rendszerint névszó v. névszói szócsoport, mely egy főnévi mondatrész előtt állva, vele szoros, egy másik állításból levezethető szerkezetet, mondatban egyetlen bővített mondatrészt alkot'. Brassai nyomán ezt a meghatározást adhatjuk a mai jelző fogalmának.

2. 'Hangsúly által a rá következő mondatrész tartalmának megszorítását kifejező, vele szoros szintagmát alkotó mondatrész'; pl. *az ige jelzője.*

3. 'Főnévi mondatrész előtti olyan hangsúlyos névszó v. névmás, mely a főnév fogalmi körét szűkíti v. egyedíti'; röviden megkülönböztető v. kijelölő jelző. Amelyik jelző nem vonja magához a hangsúlyt, Brassai szerint áljelző.

4. 'A mondatnak az a hangsúly által jelölt legfontosabb szava, mely minden mással szemben egyetlen szóban összpontosítja a közlés lényegét; fókusz'. Pl.: *Jelző csak egy lehet.*

5. 'Valamely fogalom körét megszorító vagy egy adherens tulajdonságát kifejező névszói mondatrész akkor is, ha nem a közvetlen szomszédságában van; attributum'. Az értelmező jelzőn kívül ide sorolhatjuk a birtokos részeshatározónak azt a fajtáját is, melyet Brassai ezzel példáz: „Színét se láttam a *pénzednek*".

Ha Brassai maga nem tudta is követni azt a szabatos szóhasználatot, melyre törekedett — mert új meglátásai miatt túlságosan keverte a nyelvi-grammatikai, a fogalmi-logikai és a közléslélektani-kommunikációs szempontokat —, maga az elv, amelyet a jó terminológiára nézve megfogalmazott, ma is helytálló, sőt követendő (1870. 6): „A névadás szabályai a műnyelvben ... ezek: 1) hogy a név némi eszmetársulatnál vagy épen annálfogva, hogy a fogalomnak valamely lényeges jegye belé van szőve, eszünkbe juttassa a megnevezendő tárgyat; 2) hogy félreértést ne okozzon; 3) hogy lehető rövid legyen."

ELEKFI LÁSZLÓ

IRODALOM

A magyar nyelv rendszere. 1846. Közrebocsátá a Magy. Tudós Társaság Budán [XII + 374 o.]

A magyar nyelv rendszere. 1847. 2. kiadás. Budán [XII + 373 o.]

Bartal Antal — Malmosi Károly (1886.), *Latin mondattan.*[4] Sajto ala rendezte Dr. Gyomlay Gyula. Bp. [272 o.]

Brassai Sámuel (1837.), *Nyelvtanulás.* Nemzeti Tarsalkodo 6—8. Az Erdélyi Híradó Szerkesztősége. Kolozsvár.

Brassai Samu (1845.), *Okszerű vezér a' német nyelv tanulasában.* I. Az egyszerű és az egyszerűen bővitett mondat.

(1847.): *Okszerű vezér a német nyelv tanulásában.* II. A tovább bővitett mondat és a mondatfüzés. Kolozsvár.

Brassai Sámuel (1852.), *Tapogatódzások a magyar nyelv körül.* I. v. bevezető értekezés. (Olvasta a m. t. t. nyelvészeti osztályában oct. 2-dikán . . .) Pesti Napló 802., 803. (nov. 10., 11.)

(1853.): *Tapogatódzások a magyar nyelv körül.* III. Értekezés. (A magy. tud. társ. febr. 7-iki szakülésében olvasta Brassai Samu l. t.) Pesti Napló 876., 877., 878. (febr. 10., 11., 12.)

(1858.): *Logika lélektani alapon fejtegetve. Pest,* [170 o.]

(1860.): *A magyar mondat.* I. értekezés. Magyar Akadémiai Értesítő. A Nyelv- és Széptudományi Osztály közlönye (Toldy Ferenc szerk.) I. 279—399.

(1863.): *A magyar mondat.* II. értekezés. Magyar Akadémiai Értesítő. A Nyelv- és Széptudományi Osztály közlönye (Toldy F. szerk.) III. 3—127.

(1864.): *A magyar mondat.* III. értekezés. M.Ak.Ért. A Nyelv- és Széptudományi Osztály közlönye III. 173—409.

(1870.): *A bővitett mondat.* Értekezések a Magyar Tudom. Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya köréből I. k. X. értekezés. Pest. 1—46. [Tartalomjegyzékében: A magyar bővitett mondat.]

(1873).: *Paraleipomena kai diorthoumena.* Értekezések a Magyar Tudom. Akadémia nyelv- és széptudományi osztálya köréből (Gyulai Pál szerk.) IV. k. I. értekezés 1—151. Bp.

(1877.): *Logika lélektani alapon fejtegetve . . .* Második kiadás. Kolozsvár. [201 o.]

(1888.): *Szórend és accentus.* Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya köréből (Gyulai Pál szerk.) XI. k. IX. értekezés 1—60.

(1896.): *Elméleti és gyakorlati német nyelvtan.* 1. Az egyszerű és egyszerűen bővitett mondat. 11., jav., olcsó kiad. — 2. A tovább bővitett mondat . . . 5., jav. olcsó kiad. Kolozsvár.

Csengery János — Orbán János (1928.): *Latin nyelvtan* II. Mondattan.[6] Bp. [140 o.]

Elekfi László (1989.): *Nagy Adorján beszédművelő munkássága.* Színháztudományi Szemle 26: 200—10.

(1993a): *Eltűnőben van-e a magyar birtokos részeshatározó? Állapot és történet — szinkrónia és diakrónia — viszonya a nyelvben.* ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. Bp., 35—43.

(1993b): *Félig jelölt birtokos szerkezetek hibás használatának okai.* Nyr. 112: 447—51.

Fillmore, Charles J. (1968.). *The case for case.* In: Bach and Harms. Universals in Linguistic Theory. New York. 1—88.

Galamb Sándor (1927.), *Valami a színpadi hangsúlyról.* MNy. XXIII, 405—9.

Gyomlay Gyula (1939.), *A felolvasó- és szavalóművészetről.* Budapesti Szemle CCLIII, 27—52.

Hevesi Sándor (1908.), *Az előadás művészete.* Bp. [208 l.] — Újra: *Az előadás, a szinjátszás, a rendezés művészete.* Bp. 1965. 28—163.

Imre Sándor (1862.), *Magyar mondattan.* Debreczen. [168 o.]

Kiefer Ferenc (1987.), *A magyar főnév esetei.* MNy. 83: 481—6.

(1991): *Az összetételek szintaktikai osztályozásáról.* Könyv Papp Ferencnek. Debrecen. 69—78.

(1995.): *Az alaktani kutatások újabb lehetőségei.* Néprajz és Nyelvtudomány XXXVI (Acta Universitatis Szegediensis 165—74.)
Kocsis Lénárd (1902.), *A mondatrészek viszonya Brassai mondatelméletében.* Nyelvészeti Füzetek 3. Bp.
Kovalovszky Miklós (1955.), *Tudományos nyelvünk.* In: Nyelvünk a reformkorban. (szerk. Pais Dezső) Bp. 227—312.
Nagy Adorján (1967.), *A beszédtechnika vezérfonala.* Bp., Színházi könyvtár 2. [126 l.]
Paulay Ede (1871.), *A színészet elmélete.* Pest. [94 l.]
Péchy Blanka (1974.), *Beszélni nehéz!* Bp. [193 l.]
Pirchala Imre (1925.), *Latin nyelvtan középiskolák számára.* A 19. kiadást átdolgozta Esztergomi Ferenc és Nagy Pál. Bp. [200 l.]
Stáncsics [Táncsics] Mihál[y] (1833.), *Nyelvészet.* Pest.
Szász Károly (1839.), *Magyar nyelvtudomány* I. Nagy-Enyed 1—2. k.
Szilágyi István (1846.), *A magyar szókötés szabályai.* Pest. Nyelvtudományi pályamunkák 3. [VIII + 276 l.]
Verseghy Ferenc (1818. = 1821.), *Magyar Grammatika avagy Nyelvtudomány.* Buda [XLII + 518 o.]
Zsilka János (1963.), *A magyar esetrendszer lényeges összefüggései.* MNy. LIX, 297—317.
(1965.): *Az esetrendszer — implicit formák, anorganikus kiegészülések.* Nyelvtud. Értekezések 46. 139—51.
(1966.): *A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer.* NyelvtudÉrt. 53.

„COMPLEMENT CIRCUMSTANȚIAL" și „ATRIBUT", ÎN CONCEPȚIA LUI BRASSAI ȘI A URMAȘILOR SĂI

(Rezumat)

Autorul articolului studiază doi termeni ce apar în lucrările lui Brassai: „complementul circumstanțial" și „atributul". Autorul constată că, deși Brassai nu a putut să fie consecvent în utilizarea corectă a acestor termeni, criteriile gramaticale, cele de concepție logică, cele ale comunicării, precum și principiul stabilit de el sunt și astăzi valabile, inclusiv termenii utilizați.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLI. évf. 1997. 2. szám

BRASSAI SÁMUEL ÉS KORTÁRSAI A MAGYAR MONDAT HANGSÚLYOZÁSÁRÓL

1. Brassai Sámuel a magyar mondatot inchoatívumra és mondatzömre osztja (Brassai 1863—65. 297—306). Az É. Kiss Katalin-féle transzformációs generatív modellben ezek a topic és comment fogalmainak felelnek meg (É. Kiss 1978, 1981a, 1987). Az inchoatívum (topic) nem kötelező elem, a mondatzöm (comment) kötelező.

Brassai egyetlen elsőrendű hangsúlyt enged meg a magyar mondatban: ez vagy az igére, vagy az ige előtti bővítményre, tehát a mondatzöm első tagjára, az ún. „jelzőre" esik (Brassai 1888. 24; vö. 1889. 343). Ez azonos az É. Kiss-féle fókuszpozícióval vagy F-pozícióval a comment élén. Brassai szerint az ige mögötti bővítmények legfeljebb másodrendű hangsúlyt kapnak (1888. 27; vö. 1889. 398), az inchoatívum pedig még másodrendű hangsúlyt sem kaphat (1889. 399). Mindezt az (1) ábra foglalja össze:

(1)

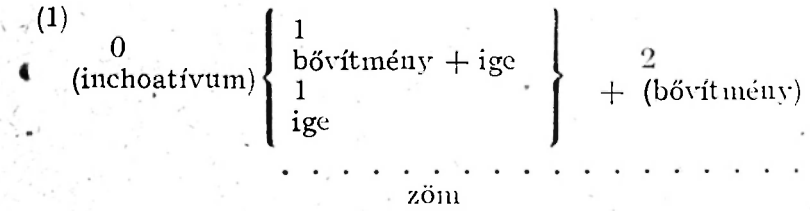

2. A magyar mondat hangsúlyozásának ezzel a jellemzésével Brassai kortársai kezdettől fogva vitatkoztak. Azt senki sem tagadta, hogy a leírt hangsúlyozási lehetőség létezik. A vitatkozók azt kifogásolták, hogy a modell más hangsúlyozási lehetőségekre nincsen tekintettel, holott a Brassai által leírt hangsúlyozás nem az egyetlen, de még csak nem is az alapvető lehetőség.

Így éles vita kerekedett a magyar mondathangsúlyozás dolgában Brassai és Joannovics György között. A vita egyik oka a szórend és hangsúlyozás kölcsönhatásával volt kapcsolatos. A vitának ez a része a mi vizsgálódásunk szempontjából kevésbé érdekes, és úgy foglalható össze, hogy Brassai és Joannovics más-más tényezőben vélte megtalálni a magyar szórend kulcsát. Brassai — a Fogarasi-féle hagyományhoz hiven — úgy látta, hogy szórendünknek az akcentus (értsd: a hangsúly) a kulcsa (Brassai 1889. 343; vö. 1888). Joannovics szerint viszont a szórendet elsősorban a szavak nyelvtani értéke határozza meg (Joannovics 1889. 61; 1903. 17—8). A vitának számunkra érdekesebb vonulata a magyar mondat hangsúlyozásának Brassai által felállított modelljével kapcsolatos.

Joannovics György úgy látta, hogy Brassai „olyan hangsúlyozást teremt, a mely a magyar beszédet megfosztja accentusainak nagyobb részétől" (Joannovics 1889. 103). Szintén Joannovics mondja: „'Nemtudott eszme' és 'másodrendű hangsúly': Ez a kettő nem illik együvé." (*i.m.* 110). Joannovics azt állítja, hogy a valóságban az ige utáni bővítmények, ha nem-tudott (azaz új) információt hordoznak, bizony éppúgy elsőrendű hangsúlyt kapnak, mint a zöm első tagja: *'Esik a 'hó* (*i.m.* 110), sőt az is előfordulhat, hogy az ige utáni bővítmény erősebb hangsúlyt kap, mint a zöm élén álló elem: *Ha nem fizetsz 'te, fizet az 'öcséd* (1903. 362). (A különböző forrásokból származó példák hangsúlyjelölését egységesítem. A *'x* jelet az elsőrendű hangsúly, a *,x* jelet a másodrendű hangsúly, a *"x* jelet pedig a különlegesen kiemelt elsőrendű hangsúly jelölésére használom. V.L.)

Joannovics arra is rámutat, hogy a mondatzöm előtt, az inchoatívumban is állhat elsőrendű hangsúlyú bővítmény, méghozzá több is, ha ezek pozitív természetűek, pl. *Hát 'ilyenkor is 'mindig a 'főcélt kell szem előtt tartani* (*i.m.* 104).

Joannovicshoz hasonlóan Simonyi Zsigmond (1880) is azon a véleményen van, hogy az inchoatívum hangsúlyos is lehet, ha pozitív jellemű kifejezés (pl. *nagyon, annyira, sok, mind,* vagy *is*-sel kapcsolt fogalom) áll benne; továbbá, hogy a mondatzömben is lehetséges több egyforma hangsúly. Tanulságos e tekintetben Simonyi összefoglalása az ige + igekötő szerkezet hangsúlyozási lehetőségeiről és ezek okairól. Ezek összefoglalására az ún. „fordul elő" kérdés adott alkalmat. Simonyi egyik korábbi mondatában *(Az é mélyhangú mondatokban is fordul elő)* a *fordul elő* szerkezetet többen kifogásolták. Válaszában Simonyi (1884) megállapítja, hogy az ige+igekötő szerkezetnek négyféle hangsúlyozása lehetséges, és a négy lehetőség között olyan is akad, amelyben az elülső ige hangsúlytalan és a rá következő igekötő hangsúlyos, meg olyan is, amelyben mind az ige, mind a rá következő igekötő egyformán hangsúlyos. Egy későbbi cikkében (1902) a higgadt, egyenletes hangsúlyozású mondatokat nyomatéktalan, az egy fogalmat különösen kitüntető mondatokat pedig nyomatékos mondatoknak nevezi (*i.m.* 58. kk.). Brassai véleményével szemben megállapítja, hogy a nyomatéktalan mondat „tüzetes részében" (mondatzömében) több, egyenlő erejű hangsúly sorakozhat (pl. *Én 'vittem neki 'bort; i.m.* 123), sőt arra is rámutat, hogy az ige „előkészítő rész" (inchoatívum) is lehet (pl. *Fordította pedig 'Szász Károly; i.m.* 128).) Részletesen elemzi a nyomatékos mondatok négy osztályának, tehát az összefoglaló, kirekesztő, felszólító és kérdő mondatoknak a hangsúlyviszonyait és azok funkcióit (*i.m.* 59. kk.).

De Joannovicshoz és Simonyihoz hasonlóan vélekedett Balassa József és Kicska Emil is. Balassa szerint az alany és az állítmány ejthető egyforma erővel is (1887—90. 408), más szóval az inchoatívum éppolyan hangsúlyos lehet, mint a mondatzöm. Balassa is elmondja, hogy az állítmány utáni bővítmények ugyanolyan nyomatékot kaphatnak, mint az állítmány (*i.m.* 418). Balassa szerint Brassai téved, amikor egyedül az állítmány szólamát tartja hangsúlyos résznek, mert „mind az inchoatívumban, mind az egészítményben lehetnek fontos kiemelt részek"(*i.m.* 431). (Az „egészítmény" Balassánál az ige utáni rész, V. L.)

Kicska Emil (1891) szerint Brassai azért nem ismeri el, hogy a mondatban több elsőrendű hangsúly sorakozhat, mert a mondatokat kérdésekre adott feleleteknek fogja fel! Vagyis Brassai nem érzi a két egyforma hangsúlyt például ebben: *A 'legutolsó parasztnak is 'öröm volt a dolga,* hiszen ha a mondat arra felel, hogy kinek volt öröm a dolga, akkor csak az elülső hangsúly indokolt, ha viszont arra válaszol, hogy milyen volt a dolga a legutolsó parasztnak is, akkor csak a hátulsó hangsúly tartható meg (*i.m.* 343). Kicska (*i.m.* 337—45) az elsőrendű hangsúlynak két fokozatát különbözteti meg: a „mondó" hangsúlyt (pl. *A csikó 'zabot eszik; i.m.* 339), és az „ellenmondó" hangsúlyt (pl. *A "csikó eszik zabot; i.h.;* vö. még Kicska 1890. 7. kk.). Bár a mondó és az ellenmondó hangsúly fonetikailag egyforma erejű is lehet, az ellenmondó hangsúly általában erősebb (1891. 339).

Kicska szerint gyakori jelenség, hogy az ige és az utána álló bővítmény egyforma erejű mondó hangsúlyt kap; így pl. a *'vág 'fát* szerkezet a cselekvés folyamatosságát mutatja (*i.m. 386);* sőt az sem ritka, hogy az ige utáni bővítmény erősebb hangsúlyt kap, mint maga az ige, pl. *'vág "fát (, de nem 'húst) (i.m.* 387); *A vásáron, vettem két 'lovat, négy 'ökröt, egy 'csikót, húsz 'juhot* (*i.m.* 394). A többiekhez hasonlóan, Kicska az inchoatívum hangsúlyozását illetően is szembehelyezkedik Brassaival, méghozzá nemcsak olyan esetekben, ahol pozitív kifejezésről van szó. Elismeri, hogy az inchoatívum általában valóban gyengébb hangsúlyú, mint a zöm élén álló elem, de azért a kettő hangsúlya egyforma is lehet. Tehát ahelyett, hogy az *,új országgyűlésen 'kemény tusák lesznek,* ezt is mondhatjuk: *Az 'új országgyűlésen 'kemény tusák lesznek* (1895.-341). Ami a szórend kérdését illeti, abban Kicska sem Brassainak, sem Joannovicsnak nem ad igazat (1891. 294); szerinte a magyar szórendnek nem a hangsúly, de nem is a szavak nyelvtani értéke a kulcsa, mert azt csak a kirekesztés és összefoglalás értelmi műveletei magyarázzák meg kielégítően. Ezért mind a *"Jól megtanulta,* mind a *"Jól tanulta meg* mondat helyes, csak az első esetben összefoglalás, a másodikban kirekesztés az értelem művelete (*i.m.* 297—298).

3. Összefoglalva, míg Brassai a magyar mondatban csak egyetlen elsőrendű hangsúlyt enged meg, éspedig a zöm élén álló elemen, addig Brassai kritikusai emellett olyan további hangsúlyozási lehetőségekre hívták fel a figyelmet, amelyekben a mondat több elsőrendű hangsúlyt tartalmaz, illetve amelyekben az egyetlen elsőrendű hangsúly a zöm belsejében az ige utáni elemre esik. Megjegyzem, hogy ezek a vélemények egybecsengenek a 20. századi magyar nyelvészetben található álláspontok túlnyomó többségével is. (Lásd erről Varga 1986: 186).

Az ismertetett véleményekben talált kritikai észrevételek a (2) és (3) pontban gyűjthetők össze:

(2) Nem áll, hogy a mondatzömben az ige után sorakozó bővítmények csak másodrendű hangsúlyt kaphatnak,

a. mert ezek gyakran ugyanolyan hangsúlyt kapnak mint a mondatzöm élén álló elem, vagyis éppúgy elsőrendű hangsúlyuak lehetnek, mint az;

b. mert ezeknek a bővítményeknek a hangsúlya alkalmasint még kiemelkedőbb lehet, mint a mondatzöm élén álló elem hangsúlya;

(3) Nem áll, hogy az inchoatívumban még másodrendű hangsúlyok sem lehetnek (vagyis hogy az inchoatívum csak hangsúlytalan lehet).

a. mert az itt található bővítmények, ha pozitív jellemű kifejezések, éppúgy elsőrendű hangsúlyúak, mint a zöm élén álló elem vagy a zöm belsejében lévő új bővítmények;

b. mert az itt található bővítmények akkor is elsőrendű hangsúlyúak lehetnek, ha nem pozitív jellemű kifejezések, de új információt hordoznak.

Lássuk most a felsorolt kifogásokat sorjában.

4. A (2a) szerint a mondatzömben (tehát az É. Kiss-féle értelemben vett commentben) az ige utáni bővítmények is éppúgy hangsúlyozhatók, mint a mondatzöm élén álló elem. Ez kétségtelen tény. Hogyan magyarázható akkor, hogy Brassai szerint az ige utáni bővítmények csak másodrendű hangsúlyúak lehetnek? Úgy gondolom, a magyarázat a másodrendű hangsúly definíciójában van.

Brassai nem határozta meg az említett hangsúlyfokok fonetikai tartalmát, de az nyilvánvaló, hogy elsőrendű hangsúlyon olyan szótag hagsúlyfokát értette, amely nemcsak hangerejével emelkedik ki a hangsúlytalanok közül, hanem azzal is, hogy dallamot indít. Hogy Brassai a másodrendű hangsúlyon mit értett, azt abból tudjuk meg, ahogy a *Megérkezett a vendég* mondat hangsúlyozását magyarázta. Brassai szerint, ha a *Megérkezett a vendég* mondatban a *vendég* szó „tudandó" (azaz „nem-tudott", vagyis „új") elem, akkor másodrendű hangsúlyt kap (1889. 399). Ha most kiejtjük ezt a mondatot, arra vigyázva, hogy ne csak az igéje, hanem az azt követő bővítménye is új információt hordozzon, tehát pl. válaszként a *Mi történt?* kérdésre, akkor nagyjából a következő prozódiai megoldást kapjuk:

(4) A Brassai-féle felfogásban:

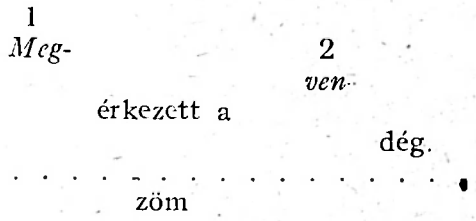

A példa elemzése alapján arra a következtetésre kell jutnunk, hogy Brassainál a másodrendű hangsúly olyan, mint az elsőrendű, csak gyengébb. A másodrendű hangsúlyú szótag is hangerővel és dallamindítással (elől eső dallam indításával) emelkedik ki a hangsúlytalan szótagok közül, de hangereje valamivel gyengébb és hangmagassága valamivel alacsonyabb, mint az elsőrendű szótagé. Vagyis Brassainál az elsőrendű hangsúly és másodrendű hangsúly között pusztán mennyiségi különbség van, minőségi különbség nincs. Sajnos azonban ezt a tényt Brassai nem tette eléggé nyilvánvalóvá, sőt tulajdonképpen elfedte azáltal, hogy különböző néven illette a két, minőségileg nem különböző hangsúlyt. Ezért számos korabeli és későbbi kritikusa úgy vélhette, hogy amit Brassai másodrendű hangsúlynak tart, az minőségileg is más, mint az elsőrendű

hangsúly, vagyis hogy a másodrendű hangsúly puszta hangerő-többlet, dallami kitüntetettség nélkül, vagyis nem igazi akcentus. Ezt kell feltételeznünk, amikor olyan véleményeket olvasunk, mint pl. a már említett Joannovics-idézetek, hogy ti. Brassai „olyan hangsúlyozást teremt, a mely a magyar beszédet megfosztja accentusainak nagyobb részétől" (Joannovics 1889. 103), illetve hogy „'Nem-tudott eszme' és 'másodrendű hangsúly'.: Ez a kettő nem illik együvé." *(i.m.* 110).

A (2a)-ban összefoglalt kifogás nem merülhet fel, ha elsőrendű hangsúlyúnak tekintünk valamennyi olyan szótagot, amely dallamindító és a hangsúlytalan szótagokhoz képest hangerőtöbblettel rendelkezik (függetlenül a hangerőtöbblet konkrét mértékétől), másodrendű hangsúlyúnak az olyan szótagokat, amelyek csak hangerőtöbbletükkel emelkednek ki a hangsúlytalanok közül, de nem inditanak dallamot, és hangsúlytalannak az olyan szótagokat, amelyek sem hangerőtöbblettel, sem dallamindítással nem emelkednek ki. Ezt a javasolt új hangsúlyfelfogást (vö. Varga 1994. 492) mutatja a (5) táblázat:

(5)

JAVASOLT HANGSÚLYRSZ.	hangerőtöbblet	dallamindító
elsőrendű hangsúly:	+	+
másodrendű hangsúly:	+	–
hangsúlytalan:	–	–

A javasolt új rendszerben tehát az elsőrendű hangsúly a Brassai-féle elsőrendű és másodrendű hangsúlyoknak felel meg; a másodrendű hangsúly és hangsúlytalanság pedig a Brassai-féle hangsúlytalanságnak felel meg:

(6)

JAVASOLT HANGSÚLYRSZ.	BRASSAI-FÉLE HANGSÚLY-RENDSZER
elsőrendű hangsúly	elsőrendű hangsúly
	másodrendű hangsúly
másodrendű hangsúly	hangsúlytalan
hangsúlytalan	

Igaz, hogy a mondatzömben az ige után álló elsőrendű hangsúlyú szótagok hangerőtöbblete és induló magassága elmaradhat a mondatzöm élén álló elsőrendű hangsúlyétól, és ezért az ilyen szótagok hangsúlya valamivel gyengébb lehet az utóbbinál. Hogy ennek oka a lesodródás fiziológiai jelensége-e, vagy a Nuclear Stress Rule speciális magyar változata-e, ahogy É. Kiss Katalin (1987—88) feltételezi, vagy esetleg mindkettő, az jelen vizsgálódásunk szempontjából közömbös. A lényeg az, hogy elsőrendű hangsúlyúnak minősítjük mindazokat a szótagokat, amelyek a magyar hanglejtésrendszer valamelyik dallamát (az ún. karakterdallámok valamelyikét) indítják, és a hangerőtöbbletnek bármely érzékelhető fokával rendelkeznek.

Az itt javasolt háromtagú hangsúlyrendszerrel a (4) mondat prozódiáját így lehet jellemezni:

(7) = (4) A javasolt felfogásban:

1 1
Meg- *ven-*
érkezett a dég.
. . . . . .
zöm

Ebben a rendszerben a *vendég* szó akkor kap másodrendű hangsúlyt, ha pusztán hangerőtöbblettel emelkedik ki hangsúlytalan környezetéből, de dallamot nem indít, vö. (8):

(8) A javasolt felfogásban:

1
Meg-
2
érkezett a *ven*dég.
. . . . . .
zöm

A (8)-ban a *vendég* szó ismert információt hordoz, mert a mondat válasz pl. erre a kérdésre: *Mikor jön már a vendég?* Eszerint a (7) változat az alapvető forma, melyből a (8) változat igen egyszerűen, a második hangsúly redukciójával állítható elő, ahogy a (9) mutatja:

(9) 1 1 1 2
Megérkezett a vendég. —→ Megérkezett a vendég.

A Brassai ellen irányuló korabeli kritikai észrevételek (2b) pontja szerint a mondatzöm belsejében (az ige után) sorakozó bővítmények hangsúlya alkalmasint még kiemelkedőbb is lehet, mint a mondatzöm élén álló elem hangsúlya. Ilyen a Simonyitól származó példa: *Fordította pedig 'Szász Károly* (Simonyi 1884. 128). Mint korábban javasoltam, az ilyen mondatok főhangsúlyos elemét antifókusznak hívhatjuk (Varga 1982). Ha Brassai megemlítette is a *Van 'pénze, van 'háza, van 'telke* példát, ahol a felsorolt főneveken marad csak hangsúly, az ilyen eseteket érdemben nem tárgyalta. Ez azonban nem is volt dolga, ha csak az

alapvető hangsúlyozási formát kereste. Az antifókuszos mondatok hangsúlyozása nem alapvető, hanem levezetett prozódiai séma. Mint ilyen azonban közvetett érvül szolgál a mondatzöm alaphangsúlyozásának Brassai-féle leírásával szemben. Ha ugyanis Brassait követve azt valljuk, hogy a kiinduló képletben elsőrendű hangsúly áll a zöm élén és másodrendű az ige utáni bővítményen, akkor a levezetéshez két lépés kell:

(10) 1 2 1 1 2 1
Van pénze → Van pénze → Van pénze

Ha viszont az (5)-ben bemutatott hangsúlyrendszert követve azt fogadjuk el alapvető hangsúlyozási formának, amelyben két elsőrendű hangsúly van, a levezetés egyszerűbbé válik:

(11) 1 1 2 1
Van pénze → Van pénze

5. Térjünk most át az inchoatívum prozódiájával kapcsolatos kritikai észrevételekre. A (3a) szerint az inchoatívum hangsúlytalanságának a tétele azért nem állja meg a helyét, mert ha az inchoatívumban pozitív jellemű kifejezés áll, akkor az elsőrendű hangsúlyt kapt. Az ilyen esetekben É. Kiss Katalin szerint (1987—88) nyilvánvaló Brassaival vitatkozók tévedése; hiszen „azok a kifejezések, melyeket főhangsúlyos topicnak vélnek, főhangsúlyos kvantifikált kifejezések", és mint ilyenek, nem az inchoatívum, hanem a zöm részei. É. Kiss szerint „ezeket — legalábbis a *jól*-t, az *egészen*-t és hasonlókat — Brassai F pozícióban állóknak, a fókusz (azaz nála jelző) részének tekintette". Sajnos, ebben azért Brassai nem volt ilyen világosan értelmezhető. Mivel lehetetlennek tartotta, hogy a zöm élén az ige előtt, tehát a jelző pozícióban egynél több bővítmény kapjon akcentust (hacsak nem mellérendelt bővítmények azok), Brassai tiltakozott a (12) alatt bemutatott hangsúlyozás ellen:

(12) 1 1
Az állam érdeke is azt kívánta, hogy ...

Azt állította, hogy csak a (13a) vagy (13b) helyes (vö. Brassai 1889. 401—402):

(13) a. 1
Az állam érdeke is azt kívánta, hogy ...

b. 1
Az állam érdeke is azt kívánta, hogy ...

Brassai a (13a)-t tartotta valószínűbbnek, és abban a pozitív kifejezést *(az állam érdeke is)* inchoatívumnak tartotta. Mások viszont úgy ítélték, hogy a (12) is helyes. Csakhogy ebben a mondatzöm hangsúlyos része (a jelző avagy az É. Kiss-féle fókusz pozíció) már ki van töltve. Ezt pedig Brassai szerint az inchoatívum előzi meg. Vagyis éppen Brassai alapján hihették a korabeli és későbbi nyelvészek, hogy a (12) pozitívan kvantifikált kifejezése szintén inchoatívum. Ezért mondhatta Simonyi Zsigmond: „ennyiben már most módosítást szenved Brassainak az inchoatívumról adott jellemzése; láttuk ugyanis, hogy van két eset, mely-

ben az inchoatívumnak van hangsúlya" (Simonyi 1880. 291). (Az egyik esetben *is*-sel kapcsolt fogalom, a másikban *is* nélküli a pozitív jellemű kifejezés, pl. *nagyon, sok, mind.)* Tehát Brassai nem volt egyértelmű a tekintetben, hogy a pozitív jellemű kifejezések az inchoatívumba tartoznak-e, vagy a mondatzömbe. A kérdést É. Kiss (1981c) tisztázta egyértelműen, amikor az ilyen kifejezések számára külön kvantor (vagy Q) pozíciót nyitott a mondatzöm, vagyis a comment élén.

Végül a (3b)-ben megfogalmazott kritika szerint az inchoatívum azért sem lehet kötelezően hangsúlytalan, mert a benne szereplő kifejezések akkor is elsőrendű hangsúlyt kaphatnak, ha nem pozitív jelleműek, de új információt hordoznak, mint pl. Kicska már idézett példájában: *Az 'új országgyűlésen 'kemény tusák lesznek* (1895. 341).

Az a Brassai-féle álláspont, hogy az inchoatívumban nem lehetnek hangsúlyok (még másodrendűek sem), kétségtelenül tarthatatlan. Hogy Brassai miért vallhatta ezt, annak valószínűleg Kicska találta meg az okát, amikor azt mondta, hogy Brassai a mondatokat kérdésekre adott válaszoknak fogta fel. Az ilyen válaszokban az inchoatívum gyakran régi információt hordozó, ismert elem, és mint ilyen, tényleg hangsúlytalan lehet a Brassai-féle értelemben véve. Így például ha a mondatunk válasz a *Mi várható az új országgyűlésen?* kérdésre, akkor a válaszban a Brassai-féle hangsúlytalan inchoatívum a természetes (14a). A javasolt új hangsúlyfelfogásban ez másodrendű hangsúlyú inchoatívumnak felel meg (14b):

(14) a. A Brassai-féle felfogásban:

1
ke-
Az új országgyűlésen
mény tusák lesznek.
. . . . . .
inchoatívum zöm

b. A javasolt felfogásban:

1
2 *ke-*
Az *új* országgyűlésen
mény tusák lesznek.
. . . . . .
inchoatívum zöm

Csakhogy még az ilyen esetekben is célszerű egy olyan hangsúlyozási alapformából kiindulni, amelyben az inchoatívum új információt és következésképpen elsőrendű hangsúlyt hordoz. Ez azután másodrendűvé fokozódik le, ha az inchoatívum ismert információt tartalmaz, ahogy a (15) mutatja:

(15) 1 1
Az *új* országgyűlésen *ke*mény tusák lesznek. →
2 1
→ Az *új* országgyűlésen *ke*mény tusák lesznek.

Tény, hogy az új inchoatívum elsőrendű hangsúlya gyakran valamivel gyengébb a mondatzöm élének elsőrendű hangsúlyánál. Ettől azonban az általunk javasolt új hangsúlyrendszerben elsőrendűnek kell tekinteni, ha kimeríti az elsőrendű hangsúly ismérveit, azaz a hangsúlytalan szótagokhoz képest hangerőtöbblettel rendelkezik, és dallamot indít. Az elsőrendű hangsúlyok erőbeli eltérései fonológiai szempontból érdektelenek.

Hogy az inchoatívum elsőrendű hangsúlya gyengébbnek tűnhet a mondatzöm élének elsőrendű hangsúlyánál, annak valószínűleg a következő egyszerű oka van. A mondatban sorakozó elsőrendű hangsúlyú szótagok mindegyike valamivel alacsonyabb szintről indítja a maga esődallamát, mint az előtte lévő. Ez a lesodródás jelensége. Ha annyi elsőrendű hangsúly van a mondatban, hogy a lesodródás által megkívánt hangterjedelem nem férne bele a beszélő hangterjedelmébe, akkor a beszélő automatikusan megtöri a lesodródást az olyan mondatösszetevők élén, amelyek több mint egy elsőrendű hangsúlyt tartalmaznak. Ha a mondatzömben egynél több elsőrendű hangsúly sorakozik (és általában ez a helyzet), akkor a mondatzöm élén álló elsőrendű hangsúlyú szótag nem sodródik le, és a lesodródás elmaradása nagyobb feltűnőséget, nagyobb prominenciát kölcsönöz neki. A (16) *meg-* szótagja nem (vagy csak kisebb mértékben) sodródik le, és ezért a rajta lévő elsőrendű hangsúly feltűnőbb, mint a (17) *meg-* szótagján lévő, ahol a lesodródás jelentősebb.

(16)

	1		1			
	is-		*meg-*		1	
Egy					*ba-*	
	merőcsm		látogatta a			
						rátját.
	inchoatívum			zöm		

Az olyan mondatokban, amelyek teljes egészükben új információt közölnek, és mind az inchoatívumuk, mind a mondatzömük egy-egy elsőrendű hangsúlyt tartalmaz, nem tapasztaljuk az inchoatívum relatív gyengeségét. Ilyen a (17). Ez ugyanolyan dallammal és dinamikával fut, mint a (18), amelyben mindkét elem a mondatzöm része:

(17)

	1			
	is-	1		
Egy		*meg-*		
	merősom	látogatott.		
	inchoatívum		zöm	

(18)

	1			
	fel-	1		
Csak		*fi-*		
	veszem a			
			zetésemet.	
		zöm		

6. Összefoglalásul a következőket szögezhetjük le: Brassai a magyar mondat egy fontos és jellegzetes hangsúlyozási képletét fedezte fel, amikor azt állította, hogy a mondatzöm élén álló elem elsőrendű hangsúlyú, az azt követő elemek másodrendű hangsúlyúak, az előtte lévő inchoatívumban álló elemek pedig hangsúlytalanok. Ez a hangsúlyozás az olyan magyar mondatokat jellemzi, amelyeknek az inchoatívuma ismert információt hordoz. Brassai azonban ezt a képletet abszolutizálta, és az egyedül lehetséges vagy legalábbis alapvető formának tekintette. Ezzel egy túlságosan leszűkítő álláspontot tett magáévá, amellyel kortársai vitatkoztak. Ehhez hozzájárult az is, hogy Brassai nem tisztázta kellő egyértelműséggel a következő két pontot: (a) azt, hogy mi az elsőrendű és másodrendű hangsúly közötti fonetikai különbség, vagyis, hogy az általa leírt másodrendű hangsúly csak erőben különbözik az elsőrendű hangsúlytól, de mindkettő dallamindító; és (b) azt, hogy az ige előtti ún. pozitív jellemű kifejezések nem az inchoatívumhoz, hanem a mondatzöm elejéhez tartoznak. Ezáltal további kritikáknak és félreértéseknek szolgáltatta ki magát.

A Brassai által leírt hangsúlyozási képletnek a mondatzömre vonatkozó részét valóban alapvetőnek tekinthetjük, ha az általa másodrendűnek nevezett és félreértésre alkalmat adó hangsúlyfokot elsőrendűnek nevezzük. Ekkor a mondatzöm hangsúlyozásának többi létező változata könnyen levezethető belőle.

A Brassai-féle hangsúlyképletnek az inchoatívumra vonatkozó része azonban alapvető formának sem tekinthető, mert a hangsúlytalan inchoatívumból (amely Brassai szerint egyedül lehetséges) nem vezethető le sem a másodrendű hangsúlyú inchoatívum, sem az elsőrendű hangsúlyú inchoatívum, pedig mindkettő létezik. Az elsőrendű hangsúlyú inchoatívumból, mint alapformából viszont minden más lehetőség levezethető.

VARGA LÁSZLÓ

IRODALOM

Balassa József (1887—90), *Hangsúly a magyar nyelvben.* NyK. 21 : 401—34.

Brassai Sámuel (1863—65), *A magyar mondatról,* II. III. Magyar Akadémiai Értesítő 3 : 3—128, 173—409.

Brassai Sámuel (1889), *Szórend és accentus.* Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztályok köréből 14/9.

Brassai Sámuel (1888), *Szerény észrevételek a „Hangsúly" című értekezés irányában.* Nyr. 18 : 341—51, 396—406.

É. Kiss Katalin (1978) *A magyar mondatok egyik szintaktikai modellje.* NyK. 80 : 261—86.

É. Kiss Katalin (1981a), *Brassai Sámuel mondatelmélete.* ÁNYT. 13 : 91—102.

É. Kiss Katalin (1981b), *Structural Relations in Hungarian, a „Free" Word Order Language.* Linguistic Inquiry 12 : 185—213.

É. Kiss Katalin (1981c), *Topic and Focus: The Operators of the Hungarian Sentence.* Folia Linguistica 15 : 305—30.

É. Kiss Katalin (1987), *Configurationality in Hungarian.* Studies in Natural Language and Linguistic Theory. Dordrecht: Reidel.

É. Kiss Katalin (1987—88), *Még egyszer a magyar mondat intonációjáról és hangsúlyozásáról.* NyK. 89 : 1—52.
Joannovics György (1889), *Hangsúly.* Nyr. 18 : 61—68, 100—13, 153—60, 200—12, 249—62.
Joannovics György (1903), *Szórendi tanulmányok.* Nyr. 32 : 16—19, 215—20, 318—24, 361—69, 486—90.
Kicska Emil (1890), *Hangsúly és szórend.* Nyr. 19 : 6—18, 153—58, 203—09, 390—95, 433—40.
Kicska Emil (1891), *Hangsúly és szórend.* Nyr. 20 : 292—98, 337—45, 385—94, 433—45, 481—91.
Kicska Emil (1895), *Alany és állitmány.* Nyr. 24 : 337—46, 385—91, 435—47, 537—54.
Simonyi Zsigmond (1880), *Az „is" szórendi szerepe.* Nyr. 9 : 289—99, 337—45.
Simonyi Zsigmond (1884), *„Fordul elõ".* Nyr. 13 : 356—64.
Simonyi Zsigmond (1902), *A magyar szórend.* Nyr. 31 : 57—61, 121—29, 180—86, 234—41, 289—301, 359—79, 424—41, 473—96.
Varga László (1982), *Két szintaktikai pozicióról.* MNy. 78 : 159—69.
Varga László (1986), *Vélemények a magyar mondat hangsúlyozásáról — avagy Brassai és a többiek.* NyK. 88 : 181—88.
Varga László (1994), *A hanglejtés.* In: Kiefer Ferenc (szerk.) (1994), *Strukturális Magyar Nyelvtan* 2: Fonológia. Budapest, Akadémiai Kiadó, 468—549.

BRASSAI ŞI ACCENTUL ÎN PROPOZIŢIA MAGHIARĂ

(Rezumat)

Sámuel Brassai a semnalat unul dintre cele mai importante şi caracteristice aspecte ale accentului in propoziţia maghiară: primul element al propoziţiei are accent primar, elementele ce urmează au accent secundar, iar elementele incoative ce-i stau în faţă n-au accent. Accentul este tipic pentru propoziţiile ale căror elemente incoative poartă informaţii deja cunoscute. Brassai spunea că acesta este singurul accent posibil, cel dominant. Cu această teorie el se situează pe o poziţie polemică în epocă.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLI. évf. 1997. 2. szám

BRASSAI SÁMUEL ÉS A KOLOZSVÁRI EGYETEM

Gazdag múltja és irodalma van az erdélyi egyetemalapítási kísérleteknek. A fejedelemség korára három is esik. Mindhárom vezető felekezet megpróbálta itthon biztosítani fiataljai felsőfokú képzését. János Zsigmond az 1560-as években udvari orvosát, Blandrata Györgyöt bízza meg egy talán gyulafehérvári székhelyű akadémia terveinek kidolgozásával. Báthory István az 1579-ben Kolozsvárt felállított jezsuita iskolát 1581. május 12-én Vilnában kibocsátott alapítólevelével egyetemi rangra emeli, a diplomáit a külföldi egyetemekével egyrangúvá nyilvánítja. Ez az intézet a vallási türelmetlenség miatt csak 1603-ig működhetik, de mint középiskola később újraindul. Bethlen Gábor 1622-ben külföldi tanárok közreműködésével Gyulafehérvárt állít fel akadémiát. A háborús viszonyok ezt is elsöprik, de a református sok anyaiskolájaként — mint a nagyenyedi Bethlen Kollégium — máig él utódintézete. A jezsuita rend 1773-ban történt felszámolása után kolozsvári tanintézetükből 1774—1775-ben Mária Terézia akart egyetemet kialakítani. Meg is vetette a jogi és az orvosi kar alapjait egy-egy tanszékkel. Talán a felekezeti nézetkülönbségek akadályozták meg a tényleges kibontakozást. Bár az intézmény neve Királyi Akadémiai Líceum lett, s évtizedeken át többnyire „Universitás"-ként emlegették.

A Mária Terézia-féle kezdeményezésnek már van utóélete: a jogi kar[1] latin, német, 1842-től pedig magyar tannyelvvel az 1848-as forradalomig a Római Katolikus Líceum részeként működik. Az 1850-es években azért nem indulhatott újra, mert az állam ragaszkodott a német tannyelvhez. Mikor az elnyomás enyhült, 1863-ban mint Királyi Jogakadémia hat tanszékkel nyílt meg a régi helyiségekben. Az orvosi kar[2] 1817-ben kivált a líceum keretéből, s mint Orvos-sebészi Intézet töretlenül fennált 1872-ig. Épp e két karnak megfelelő akadémia, valamint az 1859-ben megalapított Erdélyi Múzeum-Egylet gazdag könyvtára és gyűjteményei biztosítottak kedvező keretet Kolozsváron a második magyar tudományegyetem felállításához. Az sem mellékes, hogy három felekezetnek, az unitáriusoknak, katolikusoknak és reformátusoknak több száz éves múltú középiskolái működtek a városban.

A kiegyezés, valamint Erdély és Magyarország uniójának 1867-es törvénybe iktatása után nyilvánvalóvá vált, hogy Erdélyben kell a második magyar tudományegyetemet felállítani, s az is természetszerűnek tűnt, hogy éppen Kolozsváron, a főkormányszék addigi székhelyén. A kiürülő hivatali helyiségek kínálkoztak az egyetem befogadására. Ak-

---

[1] *A magyar királyi jogakadémiák és jogliceumok története.* Hivatalos adatok alapján. (Különlenyomat a Budapesti Közlönyből) Pest, 1873. 179—208.

[2] Maizner János, *A kolozsvári Orvos-sebészi Tanintézet történeti vázlata 1775—1872.* Kolozsvár, 1890.

koriban úgy is emlegették, hogy Kolozsvár az addigi kormányszék helyett kárpótlásul kapta az egyetemet[3]. Ezután legalább szellemi főváros lehetett.

Az egyetem létesítésére 1867 októberében a jogakadémia teszi meg az első javaslatot a szakminisztériumnak. A továbbiakban Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter veszi át a kezdeményezést. Kikérve a jogakadémia és az Orvos-sebészi Intézet tanári karának véleményét 1870. április 7-én terjeszt be törvényjavaslatot az egyetem felállítására. Eötvös halálát követően Pauler Tivadar veszi kezébe az ügyet. 1872. május 29-én eléri, hogy Ferenc József király beleegyezését adja az egyetem létesítéséhez. Június 11-én Lónyai Menyhért miniszterelnök Pauler közoktatásügyi és Tisza Lajos közlekedésügyi miniszterek társaságában Kolozsvárra látogat, s itt tájékozódik az egyetem elhelyezése felől. Ugyanaz nap megjelenik a hivatalos pályázathirdetés a 42 tanári állásra. A több mint 120 jelentkezőből kiválasztott 34 rendes és 5 rendkívüli tanárt 1872. szeptember 29-én nevezi ki az uralkodó. Október 12-én az országgyűlés elfogadja a XIX. és XX. törvénycikkelyt jóváhagyva az egyetem felállítását. Októberben még néhány utólagos kinevezés történik, s az egész tanári kar 19-én a katolikus líceum dísztermében Mikó Imre miniszteri biztos kezébe leteszi az esküt. Rögtön utána rektort és prorektort választanak, kijelölik a négy kar dékánját és prodékánját, ezek együttvéve képezik az egyetemi tanácsot[4].

Mikor az egyetem-szervezés folyik, Brassai Kolozsvár, sőt Erdély legnagyobb tudósának számít. A forradalom előtt az Unitárius Kollégium tanára és igazgatója, lapszerkesztő, aztán közel tíz évig Pesten tanít s válik ismertté, 1859-től újra Kolozsvárt működik, az Erdélyi Múzeum-Egylet igazgatója. 1865 óta a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja. Rajta kívül csak egy akadémiai rendes tag él még Kolozsvárt, Szabó Károly, a múzeumi könyvtáros. Természetesnek tűnik, hogy mindketten tanszékhez jussanak. Brassai esetében azonban némileg csökkenti a kinevezés esélyeit a magas, 72 év körüli életkor.

Brassai mint a múzeum őre, majd igazgatója a Mikó-kertet botanikus kertté alakította, a Mikó-villát pedig tényleges múzeummá rendezte be. De ennek folyamán az egylet elnökével, Mikó Imrével és a melléje rendelt segédőrrel, Pávai Vajna Elekkel is konfliktusba keveredett, úgyhogy fontolgatta állásától való megválását. Amúgy is eltelt az a tíz-tizenegy év, amit Brassai egy-egy állásban eltöltött. Boros György Brassai-monográfiájában[5] teljes egészében idézi a tudós 1870 júniusában Toldi Ferenchez intézett, a Magyar Tudományos Akadémia levéltárában őrzött levelét. Ebben leírja, hogy az 1850-es években „a nyelvhasonlítás kedvéért" miként tanult meg önerőből szanszkritul, miket

---

[3] Kőváry László, *A száz évet élt Dr. Brassai Sámuel pályafutása és munkái (1797—1897)*. Kolozsvár, 1897. 27.

[4] *Történelmi visszatekintés*. A kolozsvári Magyar Királyi Tudományegyetem Almanachja MDCCCLXXII—LXXIII-ról 3—7.; Márki Sándor, *A M. Kir. Ferencz József Tudomanyegyetem története 1872—1922*. Szeged, 1922. 31—71; Makkai László, *A kolozsvari M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem története 1872—1919*. Budapest, 1942. 3—7. (Különnyomat az *Erdély magyar egyeteme*. Bp., 1941. cimú kotetből.); Gaal György, *Berde Áron útja a természettudományoktól a közgazdaszatig*. Kolozsvár, 1992. 33—8.

[5] Boros György, *Dr. Brassai Sámuel élete*. Cluj—Kolozsvár, 1927, 215—6.

olvasott e nyelven, s milyen ide vágó közleményei vannak. Majd elpanaszolja: „Nos, hát én abban a téves hitben leledztem, hogy az oktatásügyi miniszternek arról, hogy valaki egy ilyen ritka tárgyban tanulmányokat tett, lehetne sejtelme, még úgy is, ha nem volna Akadémia elnöke és nem ismerne személyesen." Elvárta volna, hogy a pesti egyetem szanszkrit tanszékének felállításakor őt is számításba vegyék.

Úgy tűnik, a kolozsvári polihisztort ekkoriban már illett meghívni valamely tanszékre. Kőváry László, Brassai első monografusa azt állítja, hogy még Eötvös József levélben szólította fel őt, válasszon tantárgyat a szervezésben lévő egyetemnél.[6] Brassai hagyatékában ennek semmi nyoma. Boros György pályázati kérelmét sem találta az egyetemi levéltárban. Szinte biztosra vehető azonban, hogy az állások kiírása után Brassai is pályázott, s egyszerre több tanszéket is megjelölt.[7] Hiszen növénytanból, filozófiából, pedagógiából, a nyelvtudományokból országosan elismert tudós volt, matematikából inkább tankönyveit tartották számon. Ha mindezeket a tárgyakat megnevezte kérelmében, a tanszékeket elosztó Trefort miniszternek elég nagy gondot okozott. Talán ezzel is magyarázható, hogy a szeptember 29-én kinevezettek között nem szerepelt Brassai neve. Minden bizonnyal sorba betöltötték azokat a tanszékeket, amelyekre volt kellő felkészültségű jelentkező. Ott vették igénybe Brassait, ahol hiány mutatkozott. Így kapta az elemi mennyiségtan katedrát október 12-én. A kinevezés valószínűleg őt is meglepte, s csak részbe elégítette ki. Úgyhogy ezúttal rosszul járt polihisztorságával.

Talán e tárgy mellett szólt az, hogy Brassait 1837. szeptember 7-én az akadémia Matematikai és természettudományi osztályába választották levelező tagul, bár 1864 januárjában áttették a bölcseleti szakosztályba. Az Unitárius Kollégiumban is leginkább matematikát tanított. Ő volt a szerzője-átdolgozója az első magyar nyelvű és még forgalomban levő tankönyveknek. Az angol mintára írt *Számító Socrates* (1842) és *A kisdedek számvetése* (1842) akkoriban a legelterjedtebb elemista tankönyv volt, az erdélyi iskolákban az 1890-es évekig használták őket. 1853-ban Pesten egy kétrészes *Algebrai gyakorlatok és kulcsok* című könyvet tett közzé, 1872-ben pedig három népiskolai számtankönyve is sajtó alatt volt a fővárosban. Az akadémiában csak egyszer olvasott fel algebrai témájú dolgozatot (1857. március 16.), s magyarra fordította Euklidész műveit (1865).

Tény, hogy Brassai a többi professzorral együtt letette Mikó Imre kezébe az esküt, majd Unitárius kollégiumbeli tanítványát, tanártársát, a jogakadémiáról átjött Berde Áront megválasztották rektornak, őt pedig prorektornak. Az egyetem tényleges megnyitási ünnepségét november 10-én, vasárnap tartották a rektorbeiktatással összefüggésben. E napon a város, sőt Erdély örömünnepet ült: végre van egyeteme! Minden felekezet templomában hálaadó istentiszteletet tartottak, majd fél 12-kor a líceum II. emeleti termében a jogi kar dékánja, Groisz Gusztáv beiktatta Berdét, aki elmondta székfoglaló beszédét, kijelentve: „Uraim!

---

[6] Kőváry László *i.m.* 27.

[7] Non quis, sed quid?: *Megjegyzések „Brassai százéves pályafutásá"-hoz.* Erdélyi Múzeum 1897. 581—2.

egy új egyetem megnyitása áll előttünk. Önök tudják, hogy az egyetemet nem a néma falak, hanem a tanárok szellemi ereje alapítja meg jó hírnévben, áldásos „működésben". A Redutban, a város vigadójában tartottak díszebédet, melyen a környék minden művelt értelmiségije, vezető embere részt vett, a pohárköszöntők sorát mondták. Este a Farkas utcai színházban került sor ünnepi előadásra; Vörösmarty *Árpád ébredése* című darabjával kezdték a műsort. E. Kovács Gyula játszotta a főszerepet, azután élőkép következett *A tudományok oltára* címmel, végül Eötvös darabját, az *Éljen az egyenlőséget* mutatták be. Késő éjszakáig a várost kivilágították. A város érmeket veretett e nap emlékére. Az ünnepségeknek mindenütt Berde volt a főszereplője.[8] Oldalán itt-ott megjelent Brassai is, bár kifejezetten vonakodott az ilyen alkalmaktól. Az 1860-as években Erkel Rózának panaszolja el, hogy a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűlése mind csak evés-ivásból áll, ha a többiek példáját követné, belebetegednék.[9] 1890-ben az őt köszönteni készülő ifjaknak pedig azt üzeni: „Az ifjúságot mindig szerettem. A ceremóniát gyűlölöm".[10]

Brassai tizenegy évig volt a Kolozsvári Magyar Királyi Tudományegyetem tanára. Ebből öt éven át tisztséget is viselt. Mégis a Brassai-életrajzok alig tudnak valami érdemlegest mondani erről a korszakáról, sőt az egyetemtörténeti összefoglalások sem részletezik professzori tevékenységét. Ennek két oka lehet. Brassai már elérkezett pályája hanyatló szakaszához. Az Unitárius Kollégium, az erdélyi sajtó, a Múzeum-Egylet történetébe korszakalkotóan írta be nevét. Itt, az egyetemen inkább csodálták, mint követték. Másrészt nem olyan tárgyat tanított, amihez maga túlságosan vonzódott volna, vagy akkoriban az érdeklődés középpontjában állana. Évi tíz-tizenkét hallgatója ha akadt, szinte kivétel nélkül tanárjelöltek, akiknek célja nem a tudomány művelése, hanem a diploma megszerzése volt.

Előadói munkásságát eddig csak Vályi Gyula, egyetemi tanítványa, tanszékének magántanára, később örököse jellemezte: „Brassai a kolozsvári tudományegyetemen ennek felállításától az 1882—83. egyetemi tanév végéig az elemi mennyiségtant tanította. Rendesen a téli félévben algebrát és geometriát, a nyári félévben trigonometriát és analitica geometriát adott elő. Időnként az algebra történetéről is tartott előadást. Előadásait világosság és kritikai irány jellemezte, mint általában egész tudományos működését".[11]

Az egyetem az első tanévtől kezdve három sorozatban jelentette meg értesítőit. Az Acta a beszédeket tartalmazta, az Almanach az adattárat, a Tanrend pedig az elsőadások címét, karonként és tanáronként.[12]

---

[8] Az eseményekről részletesen beszámolnak a Kelet, Magyar Polgár, Kolozsvári Közlöny című napilapok 1872 október-novemberi számai, s ezek alapján Gaal György, *I.m.* 33—6.

[9] Benczel Béla, *Emlékezés Brassay [!] Sámuelre, aki négy hétig utazott Bécsbe, hogy egy koncertet meghallgasson.* Ellenzék 1937. jan. 5.

[10] *Brassai s az ifjúság tüntetése 1837-ben és 1890-ben.* Ellenzék 1890. jún. 6.

[11] Vályi Gyula, *Brassai, a matematikus.* Kolozsvár 1890. máj. 24.

[12] Acta Reg. Scient. Universitatis Claudiopolitanae anni MDCCCLXXII—III. (Beszédek); A kolozsvári Magyar Királyi Tudományegyetem Almanachja MDCCCLXXII—LXXIII-ról; A kolozsvári Magyar Királyi Tudományegyetem tan-

Ezek Brassaira vonatkozó adatait talán elsőként hasznosítjuk. A Tanrend pontosan tájékoztat Brassai kurzusainak címéről, óraszámáról. Összehasonlítva más tanárokéval, Brassai kevesebb heti órát hirdetett. Mások tíz-tizenkét órát tartottak, Brassai többnyire hetet, minden nap déli 12—1 óra között egyet-egyet. Hétfőtől péntekig öt óra volt a kurzus, a szombati óra a gyakorlat. Ha valamelyik tanévben több órája volt, akkor hétfőn, kedden vagy csütörtökön délután 5 előtt vagy után tartott egy-egy órát. Ezek színhelye mindig a X-es terem volt. A heti ötórás fő kurzusát nagyjából Vályi megállapítása szerint tartotta. A kurzusokhoz többnyire kétórás gyakorlat társult: hol „Elemi mennyiségtani gyakorlatok", hol „Mértani gyakorlatok" címmel, később néha összevonva „Algebrai és geometriai gyakorlatok" szerepeltek a tanrendben. E gyakorlatokat „különös tekintettel" a tanárjelölteknek ajánlották, akik az egyetemmel kapcsolatos „Tanárképezdé"-ben is kellett, hogy vizsgázzanak. Brassai különben tagja volt a Középtanodai Tanárvizsgáló Bizottságnak.

Érdekesebbek Brassai ritkán meghirdetett — ma így mondanók — speciális kurzusai. Mindössze négy esetben élt ezzel a lehetőséggel. 1876/77: Az egyenletek elmélete (II. félév heti 1 óra), 1877/78: Helyzettan — felsőbb geometria (I. félév heti 1 óra), 1880/81 Mathézis történelme (I. félév heti 1 óra), 1882/83: Az algebra fejlődése a 4 utóbbi században (I. félév heti 1 óra). Pedig épp ezeken a szakkollégiumokon csillogtathatta volna tudását Brassai.

Egy 1882. december 8-án Gönczy Pálhoz intézett levelében így jellemzi tanítása módszerességét: „Nekem az a szokásom, hogy tanításom tervét egész iskolai évre egészen elkészítem fejemben, és leckéimet mind tárgyban, mind felosztásban ahhoz szabom, úgy, hogy az előbbiekben előre készítem azt, amire a későbbiekben építek."[13]

Arra már Brassai első életrajzírója, egykori tanítványa, Kőváry László utal, hogy tantárgya nem elégítete ki „tanítási szenvedélyét".[14] Egy ehhez fűzött megjegyzés az Erdélyi Múzeumban[15] a Non quis, sed quid? álnév alatt (talán Szádeczky Lajos) arra utal, hogy Brassai 1874-ben át akarta magát helyeztetni a még mindig betöltetlen földrajzi tanszékre. Ezt az állítást Fitz József is leírja. Boros György szerint „az áthelyezés iránti hajlandóságát nem lehet kétségbe vonni", de az egyetemi levéltárban nincs nyoma ilyen irányú kérelemnek. Az Egyetemes és összehasonlító földrajz tanszékre 1874. július 31-én Terner Adolfot nevezték ki.

Több szerencsével járt Brassai egy másik próbálkozása. Ha már a fővárosi egyetemen nem vették igénybe szanszkrit tudását, kérte, hogy Kolozsvárt tarthasson előadásokat e tárgyból. A bölcsészeti karon több tehetséges hallgatóra, nagyobb érdeklődésre számíthatott, esetleg remélhette egy ilyen tanszék felállítását. Az 1875/76-os tanév végén Entz Géza rektor jelentésében ez olvasható: „az év folytában szaporodást nyertek az egyetemünkön képviselt tudományszakok az által, hogy Dr. Bras-

rendje az MDCCCLXXII—III. tanév téli szakára / nyári szakára. (A cím 1881-től kiegészül Ferenc József Tudományegyetemre.) A továbbiakban: *Acta*, *Almanach*, *Tanrend*.

[13] Idézi Boros György *i.m.* 219.

[14] Kőváry László *i.m.* 27.

[15] Erdélyi Múzeum 1897. 581—2.

sai Sámuel Mennyiségtan-természettudomány karbeli ny. r. tanár a szanszkrit nyelv és irodalomból tartandó előadásokra jogosíttatott".[16] Maga Brassai inkább a „szanszkrit nyelv és általános nyelvtudomány" megnevezést adta[17] heti kétórás kurzusának. S bizonyára abból a rektori székfoglalójában említett fejlődőben lévő tudományágból is ízelítőt nyújtott, melyet általános nyelvtannak nevezett, s mely szerinte a filozófiával rokon, sőt nyelvfilozófiának tekinthető.[18]

Nem kizárt, hogy már az 1875/76-os tanév II. félévében hirdetett e tárgyból előadásokat, a Tanrendben azonban csak 1878/79 első szemeszterétől jelenik meg: Szanszkrit nyelv elemei nyelvészeti hasonlítással kísérve. Az előadás időpontját nem is jelölik ki — csak jelentkezés esetén kerül rá sor. Az 1879/80-as tanév elején így módosul a cím: Szanszkrit nyelv és irodalom ismertetése és az általános filológiára alkalmazása. A II. félévben elmarad a kollégium. 1880/81-ben mindkét szemeszterre a „Nalas" költői beszély magyarázatát ígéri. A következő két tanév első felében a „Nalaphakhyanam" olvasása a kitűzött feladat, a második félévre *Szanszkrit nyelv és általános nyelvtudomány* a kiírt kurzus címe. Az utóbbi cím 1882/83 mindkét félévében visszatér. Míg 1883/84 első szemeszterére így módosul: *Szanszkrit nyelv és hasonlító nyelvtan*. Ez a félév már nyugdíjaztatása utánra esik, de úgy tűnik, még két tanéven át Brassai folytatta nyelvészeti előadásait. 1884/85-ben *Összehasonlító nyelvtan és nyelvfilozófia* címmel hirdet előadást a II. félévre.

Boros György idézi Borbély György magyar—latin szakos tordai unitárius tanár kézírásos visszaemlékezését: „Mikor én az egyetemre jártam, Brassai bácsi már nyugalmazott egyetemi tanár volt. Hanem azért mégis tartott egy líceumi előadást egy évig. Én is eljártam erre, mint minden olyanra, hol nem kellett fizetni. A nyelvészet filozófiáját vette elő és magyarázta. Volt erről egy nyomtatott könyv is, ezt hozta magával. Én azt hittem, hogy ezt a könyvet úgynevezett tankönyv gyanánt [ajánlja], ti. ő is tanul belőle, meg mi is tanulunk. De nem úgy volt. Az előadás egy kerek hétig a vezérkönyvnek csak a címlapjáról szólott. Le is szedte róla a keresztvizet alaposan." Majd a teológus Boros hozzáfűzi: „Ezt a tudományos időtöltést mértékfelett élvezte Brassai, mert 8—10 hallgatója mindig volt. Többen hallgattuk nem egyetemi hallgatók is."[19] Többnyire nem is a szanszkritért jártak Brassaihoz a bölcsészek, hanem, hogy hallják, lássák a legendás öreg tudóst. A szanszkrit és a nyelvtudomány nyugdíjas korában is foglalkoztatta Brassait. Naponta olvasott szanszkrit szöveget. Ritka gazdag szanszkrit könyvgyűjteményét az Unitárius Kollégiumnak hagyta.

Az egyetem első 40 fős tantestületéből csak 28-an voltak doktorok, jórészt a fiatalabbak. Az idősebbek ugyanis a régi rendszer szerint valamelyik kollégiumban elvégezték a filozófiai tanfolyamot, s utána egy-két évet egy külföldi egyetemre jártak, de diplomát nem szereztek. Brassai még ezzel a külföldi tanulmányúttal sem dicsekedhetett. De ezeknek az idősebbeknek többnyire már az akadémia elismerte tudósi rangját.

---

[16] *Acta* 1876—1877. Fasciculus I. 6.

[17] Például Szinnyei József *Magyar írók élete és munkái* I. kötetében (1891) így nevezi tárgyát.

[18] *Acta* 1879—1880. Fasciculus I. 69.

[19] Boros György *i.m.* 226.

Az első tanári karból Brassai és Szabó Károly rendes, 5 másik tanár levelező tag volt. A doktorátus nélküli professzorokat az egyetem rendre tiszteletbeli doktori címmel tüntette ki. Az első tanévben sem a rektor, sem a prorektor nem volt doktor. Az 1873/74-es tanév végén Machik Béla rektor jelenti, hogy Berde Áron, Mina János, Brassai Sámuel, Koch Antal és Martin Lajos részére kiosztották a doktori oklevelet.[20] Kőváry szerint az oklevelet 1874. január 27-ről keltezték. A címet Brassai ezután aláírásában is használta, büszke volt rá.[21]

Egy másik címmel már inkább gúnyolódott. A Bach-korszakban elterjedt a mind magasabb címezés, úgyhogy már nem is lehetett tudni, kit illet a tekintetes, nagyságos vagy a méltóságos megszólítás. Brassai megelégedett az úr címzéssel, később többnyire Brassai bácsinak szólították. Az 1860-as évektől Brassai kissé gúnyosan elkezdett mindenkit „Nagyság"-nak titulálni. A kiegyezés után a hivatalnoki ranglétrán a VI. fizetési osztályba soroltaknak járt ki a nagyságos cím. 1872-ben a kolozsvári professzorokat az alacsonyabbnak számító VII. osztályba sorolták be, míg a pesti egyetem tanárai a VI-ban voltak. Erre az egyetem harcba indult, hogy eltöröltesse ezt a különbségtevést. A miniszter 1873. február 1-i rendeletével meg is adták a kolozsváriaknak a VI. osztályú fizetést és vele a nagyságos címet. A városi polgárság ebből leginkább a címet észlelte, s gúnyolódott a nagyságos professzorok címkórságával. „A cím nyavalya. Régi nyavalya ez nálunk" — írta Brassai, s különösen akkor nevetséges, ha nem járul hozzá kellő vagyon. Ettől fogva Brassai még diákjait és házvezetőnőjét is nagyságolta. De azért nem vette rossz néven, ha őt így szólították meg.[22]

Brassai az egyetemi tanácsban töltött öt év alatt mindegyik számításba jövő tisztséget viselte. Az első tanévben a helyetteseket is választották, így lett prorektor. Ezután mindig a rektor és a dékán a következő tanévre helyettes lett. Így biztosították a vezetés folyamatosságát, bár a prorektor, prodékán csak az azévi vezető akadályoztatása esetén jutott szerephez. Brassait 1879/80-ban rektorrá választották, s így 1880/81-ben újra prorektor lett. 1875/76-ban a Matematika-természettudományi kar dékánja, s ezt követően dékánhelyettes.

Mind dékánként, mind pedig rektorként mond egy-egy figyelemre méltó beszédet. Az akkori szokás szerint az évente megtartott pályázatra bejött dolgozatokat ünnepélyes keretben értékelték és díjazták, ugyanakkor kihirdették az új palyatételeket. Ezeknek az ünnepségeknek a bevezetőjében valamelyik dékán értekezést olvasott fel. 1875/76-ban a Matematika-természettudományi karra esett a sor, s így Brassai tartott előadást. Nem kis meglepetésre, kara profiljának nem megfelelő tárgyról, *A klasszikus nyelvek tanításáról* értekezett.[23] Azért valamelyes aktualitása volt az eszmefuttatásnak: a reál tárgyak egyre inkább követelték helyüket a középiskolai tantervben. Márpedig ezek óraszámát csak a klasszikus nyelvek kiszorításával lehetett növelni.

---

[20] *Acta* 1874—1875. Fasciculus I. 10.

[21] Kőváry László *i.m.* 27. Vö. még Boros György *i.m.* 219. és Erdélyi Múzeum 1897. 581—2.

[22] Mikó Imre, *Az utolsó erdélyi polihisztor*. Bukarest, 1971. 276—7; Erdélyi Múzeum 1897. 581—2.

[23] *Acta* 1875—1876. Fasciculus II. 7—33.

Az értekezés nyomon követi, hogyan lett az ókori kultúra megismerésének eszközéül szolgáló latin nyelvből, sőt a görögből is cél. Mint ilyen túlzott helyet követelt magának. Miután a nemzeti nyelvek kifejlődtek, ezek irodalma megerősödött, a nemzetközi kapcsolatokban meg a francia terjedt el, nem indokolt a klasszikus nyelvekre fordított óraszám. Az értelmi fejlesztésre a modern nyelvek és a reál tárgyak is szolgálhatnak. Így összegez: „Véleményem szerint a görög-latin nyelv tanításának a gimnáziumban más célja nincs és nem is lehet, hanem csupáncsak az, hogy a fiatal nemzedéknek kulcsot adjunk a kezébe a klasszikus remekeknek értelmi felnyitására." Többen tévesen úgy értelmezték ezt a beszédet, mintha Brassai a klasszikus nyelvek teljes kiiktatását partolná. Valójában csak gyors, praktikus kis óraszámú tanításukat javasolja, hogy így a diák képes legyen a klasszikusokat olvasni. Mert az ókori szerzők erkölcsi tanítása nem nélkülözhető.

Az 1879/80-as tanév elején elmondott rektori programbeszédét[24] mentegetőzéssel kezdi: „Kérem a tisztelt tanári testületet, ne ítéljen el engemet, hogy aggott koromat nem tekintve elfoglaltam ezt a tisztelt helyet." Majd említi, hogy kellemesen meglepte, mikor hírét hallotta a megválasztására irányuló mozgalomnak. Ezúttal az egyetemi tanár teendőiről értekezik. Hosszasan vázolja a német professzorok felolvasó-diktáló módszerét, a franciák fárasztóbb rögtönző stílusát, az angolokét is, s megállapítja, hogy sehol sem kötelessége a tanárnak a kutatás, melyre legkifejezőbb szóként az angol „research"-öt használja. Aztán végig veszi a tudományok egész rendszerét a teológiától az orvostudományon át az egzakt diszciplínákig, s mindenütt kiemeli a még kutatható ágaztokat. Leszögezi: a kutatásra nem lehet kényszeríteni a tanárt, ez csak önkéntes szabad művelet lehet, s csak úgy eredményes, ha az illető élvezi a találmány gyönyörét. Csak az ilyen tanár tudja valóban az újat terjeszteni. Egy szemléletes hasonlattal írja körül a kutatás feltételeit: nem lehet úgy kutatni, mint ahogy a bajadér táncol impresszáriója ostorától félve, hanem „mint az a romlatlanul kifejlett leány, kinek ártatlan kíváncsiságát a korai [...] gyermekbálok el nem vásolták, élvezi táncát az első bálban, ahová vitték". Éppen ezért elveti a pályázatok rendszerét is, mert díjért, versenyezve nem lehet újat teremteni.

Ez a gondolat visszatér a májusi díjkiosztó ünnepély bevezető beszédében is, amikor arra figyelmeztet, hogy a díjak csak a kidolgozók haladását bizonyítják, nem a tudományét is.[25] Rektori beszámolójában[26] 1880 szeptemberében felsorolja az előző tanévre vonatkozó fontosabb adatokat. Így megtudjuk, hogy 41 rendes, 1 rendkívüli, 1 helyettes tanára, 5 magántanára, 1 előadója, 3 magántanítója, 16 tanársegéde valamint 4 műtőnövendéke volt az egyetemnek. Az I. félévre 462, a II-ra 477 diák iratkozott be. Tudatja, hogy az egyetemi tanács véleményt nyilvánított a nők érettségiztetésével kapcsolatban: a nők érettségire bocsáthatók. Brassai különben pályája legelején főúri családoknál leánynevelő volt vagy tizenegy évig, s azóta nagyra becsülte a nők szellemi képességeit.

---

[24] *Acta* 1879—1880. Fasciculus I. 47—87.
[25] *Acta* 1879—1880. Fasciculus II. 5—7.
[26] *Acta* 1880—1881. Fasciculus I. 3—19.

Feltehetően rektorként ismerte meg jobban Brassai az egyetem és a diákság anyagi helyzetét és az akkor még kis számú alapítvány jelentőségét. Mindig híres volt adakozó természetéről, különösen egykori iskolája `s nem egy tanítványa részesült ismételten támogatásában. A kollégiumi fizika szertár felszerelésére ezernél több forintot költött, tanítványa, Berde Áron külföldi képzését pedig 180 forinttal támogatta. A rektorságról leköszönve az egyetemnél is alapítványt tett. Méghozzá nem általában a diákok, vagy az ő karán tanulók valamelyikén akart segíteni, hanem a tudósképzést támogatta. Azt szerette volna, hogy a vizsgaköltség ne legyen akadály a doktorátusra jelentkezésnél. Az 1880/81-es Almanachban ezt olvassuk: „11. *Fundatio Brassaiana*. Alapítója dr. Brassai Sámuel, egyetemünk ny. r. tanára, 1881. január hó 25-én kelt alapító oklevelével 200 forintnyi alapítványt tett oly célból, hogy ez összeg mindaddig, amíg az a maga, s netalán másoknak is hozzájárulásával, valamint a kamataival 1000 forintra szaporodik, kamatoztassék, azután pedig, amikor ez alapítvány 1000 forintra emelkedett, annak kamataiból a matematika-természettudományi karban tudori szigorlatot tevő oly szegénysorsú ifjaknak a szigorlati költségei fedeztessenek vagy pótoltassanak, akiket a matematika-természettudományi kar arra érdemesnek ítél. Az egyetemi tanács az alapítványt 1881. évi január 29-i ülésében elfogadván, annak a „Fundatio Brassaiana" nevet adta; egyszersmind az alapítvány tételéről a nm. vallás- és közoktatásügyi miniszter urat értesítvén, ő nagyméltósága azt 3864—881. szám alatt kelt leiratával köszönetének kifejezése mellett örvendetesen tudomásul venni méltóztatott. Az alapítványt a questura kezeli."[27] Ez az akkor még fiatal egyetem történetében a 11. alapítvány volt. Haller Károly rektori beszámolója így említi az alapítványt: „Dr. Brassai Sámuel tanár úr mint egyetemünk volt nagyságos rektora múlt évi beszámolója alkalmával tett alapítványát befizette, s kamatoztatása megkezdetett. Legyen a nemeslelkű adományozónak e helyen is az egyetem hálás megemlékezése biztosítva."[28]

Az 1870-es évektől Brassai a város, az egyetem, az unitárius egyház nagy öregje, akit minduntalan ünnepelnek, akinek a neve fogalom és szimbólum. Az egyes társaságok, intézmények rangjukat emelik azzal, hogy rendes vagy tiszteletbeli tagjaik sorába iktatják. 1877 februárjában tanárrá választása 40. évfordulóján az Unitárius Kollégium előljárósága tiszteleg Brassai előtt, aki az iskola felügyelő gondnoka is. Az Unitárius Főtanács még abban az évben örökös felügyelő gondnokká választja.[29] A Marosvásárhelyen megalakuló Kemény Zsigmond Társaság 1877 júniusában az elsők között iktatja tagjai sorába.[30] A Majna-Frankfurtban székelő Freies Deutsches Hochstift 1878-ban a svéd királlyal egyszerre választja tiszteletbeli tagjául.[31] Az már szinte említésre sem méltó, hogy 1878 októberében a Tiszafüred-vidéki Régészeti Egylet is tiszteleti tagsággal tünteti ki.[32]

---

[27] *Almanach* 1880—1881. 51.
[28] *Acta* 1881—1882. Fasciculus I. 26.
[29] Boros György *i.m.* 201.
[30] *A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság levelesládája*. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta Marosi Ildikó. Bukarest, 1973. 407—8.
[31] Fitz József, *Brassai Sámuel*. Új kiadás. Budapest, 1912. 306.
[32] Kőváry László *i.m.* 29.

A legemlékezetesebb évfordulós ünnepségre 1879. augusztus 5-én kerül sor. Ekkor telt el 40 éve, hogy az Araliaceaek egy Ausztráliában élő fajtáját Brassairól nevezték el. Ez olyan rendkívüli esemény volt, amelyre Kanitz Ágost, az egyetem botanikus professzora albumot állíttatott össze, s ünnepélyes keretek közt nyújtották azt át Brassainak szerény Monostor úti lakásán. Íme, Imre Sándor rektori beszámoló beszédének ide vágó sorai: „Itt lesz helye megemlítenem, hogy tisztelt társunkat, Brassai Sámuelt, az egyetem megválasztott rektorát, a haza és külföld természettudósai részéről ritka megtiszteltetés érte. Ti. mintegy 80 szaktudós Európa minden országából tisztelte meg üdvözlő írással, fényképével annak az érdekes eseménynek 40 éves fordulónapjára, melyen néhai Endlicher István nagyérdemű növény-tudós egy újhollandi növényt t. kartársunk nevével jelelt meg. A megtisztelő fényképalbum, a szaktudósok arcképei gyűjteménye, folyó évi augusztus 5-én adatott át magánkörben, a megtiszteltettel legszorosabb s legrégibb kapcsolatban álló testületek képviselői jelenlétében. De a magános ünneplés oka és tárgya minket is mélyebben érdekel, mintsem itt elhallgathattuk volna."[33] A fehér bőrkötéses albumban Kőváry szerint[34] többek közt 5 angliai, 2 belgiumi, 8 franciaországi, 3 németalföldi, 7 németországi, 10 itáliai, 1 orosz, 1 spanyol, 1 svájci tudós szerepelt arcképpel és néhány elismerő sorral. A 32 magyar tudós közül kiemeli Haynald bíborost. A köszöntő beszédet Kanitz Agost latinul mondta felsorolva Brassai botanikai érdemeit, erre az ünnepelt is latinul válaszolt. Majd Kovácsi Antal az 1839-beli tanítványok nevében köszöntötte Brassait. Ferencz József unitárius püspök az egyház és az iskola hálaját tolmácsolta. A várost Simon Elek polgármester, az Erdélyi Múzeum-Egyletet Finály Henrik, az egyetem Matematika-természettudományi karát pedig Entz Géza dékán képviselte. Úgyhogy az ünnepség nem is volt olyan szűkkörű.[35]

Kőváry szerint Brassai fűvészként volt a legelismertebb, ilyen irányú társasági tagságai, kitüntetései is erre utalnak.[36] Kanitz Ágost az általa alapított Magyar Növénytani Lapokban 1887—1889-ben rendre közölte a Brassai és Kováts Gyula által 1858-ban összeállított *Új magyar fűvészkönyv* fejezeteit. Megállapítja: „Nem nyomhatom el azon őszinte meggyőződésemet, hogy növénytani irodalmunkra nézve valóban nagy veszteség, hogy a munka 1858-ban kész részei nem jelentek meg."[37]

Ha nem legkedvesebb tárgyát tanította is, Brassai jól érezte magát az egyetemen. Tanártársai közül — akik különben mind gyermekei és tanítványai lehettek volna — többeket baráti körébe fogadott. Különösen jó viszony fűzte Concha Győző, Farkas Lajos, Felméri Lajos, Kanitz Ágost, Finály Henrik, Szabó Károly professzorokhoz. Ezekkel szívesen vitatkozott szaktárgyaikról, elfogadta meghívásaikat családi ott-

---

[33] *Acta* 1879—1880. Fasciculus I. 8.

[34] Kőváry László *i.m.* 29.

[35] Az ünnepség leírását és az elhangzott beszédeket közli P. [Péterfi Dénes] a Keresztény Magvetőben: *Dr. Brassai Sámuel.* 1879. 265—269.

[36] Kanitz Ágost, *Brassai, a botanikus. Kolozsvár,* 1890. máj. 24.; Kőváry Laszlo *i.m.* 65—66.

[37] *Töredék a Brassai—Kováts-féle „Újmagyar fűvészkönyv"-ből (1858).* Magyar Növénytani Lapok 1886. 17—45. [Lapalji jegyet]

honukba. Boros György teológiai tanár, szintén a baráti kör tagja, igen találóan jellemzi Brassai és az egyetem viszonyát:

„A Tudományegyetem és az egyetemes tudós Brassai kitűnően összeillettek. Az ifjú egyetem az öreg kétemeletes guberniális épületben helyezkedett el, ugyanott, ahol most a főépület van. Brassainak tudományban megőszült feje igazán korhű dísze volt a régi, masszív, szintén megöregedett nagy épületnek."

„Ha a vizsgákon tanárhiány mutatkozott, Brassaihoz izentek, s ő helyt állott, ha kellett francia nyelvből, ha szükséges volt más tárgyból is. Az egyetem szívósan ragaszkodott érdemes tagjához. A tanárságban kortársai, valamint a fiatalok is olyan oszlopnak tekintették, amelyről az egyetem tudományos jellege mindenkinek szemébe ötlik. Csak őt kellett látni, s már azonnal észrevehető volt, hogy a kolozsvári egyetem nem olyan fiatal, amilyent évei mutatnak. Hammurabi törvényoszlopa vagy Mózes kőtáblája nem fejezte ki hívebben a király, illetőleg Isten szándékát, mint ez a bölcs Mózes, aki fölment népével a Nebo hegyére, és onnan megmutatta a tudománynak gazdagon termő Kánaánját."[38]

Túl a 80. életévén Brassai még tökéletes szellemi frissességnek örvendett. Hanem a testen már jelentkeztek az öregedés jelei. Előbb hallása romlott meg, hangja remegővé vált, ami nehezen érthetővé tette amúgyis hadaró beszédét, keze kissé reszketett. Mindez még nem akadályozta a tanításban, eszébe sem jutott nyugalomba vonulni. Az 1881/82-es tanév végén, mint Ajtai Sándor rektor jelentéséből kitűnik, Brassai „egészsége helyreállítása végett" két és fél hónapos szabadságot vett ki.[39] Arra a félévre kiírt előadásait előzőleg megtartotta, így nem kellett helyettesíteni. Boros György szerint csak az utazási vágy vett erőt Brassain, s orvosa, Brandt professzor is ajánlatosnak látta a levegőváltozást. Hanem akkoriban az ilyen szabadságolásokat maga a miniszter hagyhatta jóvá, s rossz ómennek számították. Csak legvégső esetben folyamodtak hozzá a professzorok, többnyire rövidesen bekövetkezett nyugdíjazásuk, haláluk. A minisztériumban ez a szabadságolási kérelem is azt a benyomást keltette, hogy eljött az ország akkori legidősebb egyetemi tanárának a nyugdíjaztatási ideje. Ráadásul tanszékének betöltésére két jelölt várt. A tanítvány-magántanár Vályi Gyula és az elméleti fizika professzora, Réthy Mór. Az utóbbi országosan ismert matematikus volt, 1878-ban az akadémia is levelező tagjai sorába választotta, később Bolyai hagyatékának kutatójaként tűnt ki. Réthy a fővárosban kitűnő kapcsolatokkal rendelkezett, mert mint az 1873/74-es rektori beszámolóból kitűnik[40], a kar megkérdezése nélkül nevezték ki Kolozsvárra rendkívüli tanárnak. (Akkor fejezte be doktorátussal heidelbergi tanulmányait.) Réthy a fizikát csak kényszerből művelte, s időnként matematikai kurzusokat is hirdetet. Valószínű, hogy igyekezett sürgetni a fővárosban Brassai nyugdíjaztatását.

Trefort Ágost miniszter először 1882 nyarán ír az egyetem rektorának, hogy ha Brassai „maga is szükségét érzi a nyugalomba lépés-

[38] Boros György *i.m.* 227.
[39] *Acta* 1882—1883. Fasciculus I. 14.
[40] *Acta* 1874—1875. Fasciculus I. 9.

nek, s ha erről a rektor és az egyetemi tanács is úgy van meggyőződve", kérjék fel ez irányú iratainak benyújtására. A miniszter ígéri: teljes fizetéssel nyugdíjazzák. Brassai azonban az ügyet egyre halasztotta. Mikor Gönczy Pál miniszteri tanácsos decemberben újra érdeklődik Brassai szándéka felől, ez magyarázkodó levelet küld. Végül engednie kellett a több irányból jövő unszolásnak. Mint Boros György kimutatja, Brassai kéréséhez munkaigazolványokat is mellékel: 14 év 10 hónap 22 nap középiskolai tanárságról és 11 évi egyetemi szolgálatról. Úgyhogy téves az a többször elhangzó állítás[41], mely szerint Brassait megkérdezése nélkül küldték volna nyugdíjba. Érdekes módon, itt is, akárcsak a többi állásában, 11 évet töltött. A jóbarát és pályatárs, Szabó Károly leköszönő rektor így emlékezik meg az eseményről:

„Dr Brassai Sámuel, az elemi mennyiségtan nyilv[ános] rendes tanára őfelsége f[olyó] évi júl[ius] 23-án kelt legfelsőbb elhatározásával, teljes egyetemi tanári fizetésének élvezése mellett, nyugalomba helyeztetett, s egyszersmind hosszú közpályáján a tudomány mívelése és terjesztése körül szerzett kiváló érdemei elismeréseül kir[ályi] tanácsosi címmel díjmentesen ruháztatott fel. Egyetemünk tanári karának köztiszteletben álló Nestora, a tudományos világban általánosan ismert nevű ősz tudós, a múlt tanév végén eszerint megvált tanszékétől, melyen ifjúsága óta, nemzetünk értelmességének fejlesztésére oly buzgón s oly sikeresen működött: de nem szűnt meg egyetemünk tanári karának dísze, büszkesége, irodalmunk munkása lenni, ki korához képest bámulatosan ifjú szellemi erejével hivatva van a tudományos irodalom oly különböző terein egyránt kitűnő hatással működni, s ez által érdemeihez érdemeket fűzni, s egyetemünkre, mely őt legérdemesebb tagjának ismeri, újabb fényt vetni."[42]

A Matematika-természettudományi kar Martin Lajos dékán aláírta levélben vesz búcsút a professzortól, ebben megállapítja: „Azon tizenegy év, melyet szerencsénk volt Nagyságoddal együttműködve ifjú egyetemünkön átélni, bő alkalmat nyújtott mindnyájunknak Nagyságodban nem csupán a tanácsban bölcs kartársat s a tudományos munka terén fennkölt szellemű zászlóvivőt tisztelhetni, hanem egyszersmind személyéhez közelebb jutva, szívben nemes barátot szerezhetni."[43] A dicséretek és kitüntetések ellenére is Brassainak fájt a kierőszakolt nyugdíjaztatás. A királyi tanácsosi címet soha sem használta.

Brassai tanszékét egy évig a felsőbb matematika professzora, Martin Lajos és Vályi Gyula magántanár helyettesként látta el, majd 1884/85-től Réthy Mórt áthelyezték az elemi mennyiségtan tanszékre, Vályinak be kellett érnie az elméleti fizika tanszékkel. Mikor aztán 1886-ban Réthy a budapesti műegyetemre távozik, Vályi lesz a matematika tanára. Ő is a Bolyai-kutatással szerez érdemeket.

Brassai még két évig megtartotta nyelvészeti óráit, ha akadt jelentkező. Aztán jóformán minden kapcsolata megszakadt az egyetemmel, mint intézménnyel. De nem a baráti körébe tartozó tanárokkal. Mikor 1890 júniusának elején 90. születésnapja alkalmából az akadémia Eötvös

---

[41] Kőváry László *i.m.* 30.; Gál Kelemen, *Brassai Sámuel.* Cluj—Kolozsvár, 1926. 9.

[42] *Acta* 1883—1884. Fasciculus I. 7.

[43] Boros György *i.m.* 226.

Loránd elnök és Szily Kálmán főtitkár aláírta levélben üdvözli, az Unitárius Főtanács pedig testületileg vonul lakására, hogy köszöntsék, az egyetem nem képviselteti magát. Csak mikor már halálos ágyán fekszik, s híre kél századik születésnapjának, tiszteleg küldöttségileg az egyetemi tanács. Ekkor is főleg annak köszönhetően, hogy épp Farkas Lajos, a római jog professzora, Brassai szűkebb baráti körének tagja a rektor.

Június 3-án a már halálát közeledni érző Brassai az őt meglátogató Kőváry Lászlónak és Szabó Samunak úgy nyitlatkozik, hogy 1797. június -15-én született. Ezek az addigi bizonytalan 1800 első felére eső születési dátummal szemben ezt hitelesnek tekintették, s közhírré tették. Olyan nagy visszhangja lett a dolognak, hogy maga az uralkodó is gratulált. „Június 15-e ünnepe volt a nemzetnek. Egyetlen ünnepnapja a nagy magyar tudósnak, ki száz éven át csak munkanapokat ismert" — írja Kőváry.[44] A tisztelgők sorában megjelent a Ferenc József Tudományegyetem háromtagú küldöttsége is: Farkas Lajos rektor, Márki Sándor és Farkas Gyula dékánok. A rektor a dátum helyességében kételkedők közé tartozott, s ezt szavaiban is kifejezte: „Nem az igazi nap a mai, de azért mi is kívántuk a mi mély és igazán őszinte jókívánatunkat kifejezni, s kívánjuk, hogy az igazit az általunk tervezett módon, és nem így az ágyban, megünnepeljük." Brassai rövid válasza: „Igazán fájdalmas betegségben vagyok; nehezen tudom összeszedni gondolataimat. De annyit mégis elmondhatok, hogy nagy örömet okoz nekem az én kedves kollégáimnak a megemlékezése, akiket mindig nagyon szerettem. Ha jobban leszek, másképpen is meg fogom hálalni."

Az országos ünneplést csak kilenc nappal élte túl Brassai. Június 24-én reggel „a kolozsvári Vöröskereszt Kórházban az élők közül a halhatatlanok sorába költözött át" — mint írta az Erdélyi Múzeum búcsúcikke.[45] A hír órák alatt bejárta a várost, megtörténtek az előkészületek a nagy temetésre. Farkas Lajos rektor is összehívta az egyetemi tanácsot, s rövid beszédben jelentette be a szomorú hírt. Megállapítja, hogy a nemzeti történetírás feladata lesz e tüneményszerű egyéniség életpályáját megrajzolni. „De azt már éreztük és világosan tudtuk, hogy a csaknem százéves élet minden napja az igaznak és jónak nemcsak faradhatatlan keresésében, munkálásában, hanem a belőle megtaláltnak kicsinnyel és naggyal egyaránt önzetlen megosztásában telt el."[46] Brassai emlékét jegyzőkönyvileg örökítik meg, és elhatározzák, hogy latin és magyar nyelvű gyászjelentést adnak ki, a ravatalra koszorút tesznek, s a tanács a temetésen szokásos díszöltözékében és jelvényeivel fog megjelenni.

A temetést az Unitárius Egyház a templomból rendezte. Ott csak Ferencz József püspök mondott beszédet és imát. A küldöttségek a Házsongárdi temető sírjánál jutottak szóhoz. Itt az egyetem részvétét

---

[44] Kőváry László *i.m.* 41. A következő idézetek is innen vannak.

[45] *Brassai Sámuel.* Erdélyi Múzeum 1897. 402—12.

[46] Kőváry László *i.m.* 50. A teljes beszédet közli.

[47] A temetés leírását közli az Ellenzék c. napilap 1897. jún. 28-i száma valamint Gaal György, *Aki egy század tudományosságát átfogta: Brassai Sámuel.* Erdélyi Református Naptár az 1997. évre. Kolozsvár, 1996. 203—7.

a Mennyiségtan-természettudományi kar dékánja, Farkas Gyula tolmácsolta.[47]

A százéves születésnap hírén felbuzdulva a torockószentgyörgyiek elhatározták, hogy emléktáblával jelölik meg a helybéli papi lakot, a feltételezett szülőházat. A tábla leleplezésére július 18-án került sor. Megint minden érdekelt fórum elküldte képviselőjét, akik beszédet is mondtak. Az akadémia elismerését Márki Sándor, az egyetemét Szádeczky Lajos, az Erdélyi Múzeum-Egyletét Apáthy István tolmácsolta, mindhárman az egyetem legjelesebb professzorai. Márki megállapítása: „Apáczai és Brassai Magyarország legnagyobb két enciklopédistája. Kétszáz esztendő választja el működésüket, talán csak araszni köz sírjaikat, egy pókháló szála sem feladataik tömegét."[48]

Farkas Lajos rektor a tanév végi beszámolójában három jeles professzor haláláról is megemlékezik. Mindhárman az alapítók nemzedékéből valók: Martin Lajos, Szilasi Gergely, Brassai Sámuel. A legtöbbet Brassaival foglalkozik, felsorolja egyetemi tisztségeit, s ugyanazokkal a szavakkal méltatja, mint a halált követő rendkívüli tanácsülésen.[49]

Még egy feladat maradt: Brassai emlékének megörökítése. Arcképét már korábban, mikor az egyetem megnyitásának tizedik évfordulóját ünnepelték, a többi rektoréval együtt Veress Ferenccel porcelánba öntették, és a tanácsteremben helyezték el.[50] Most a sajtóban olyan javaslat is elhangzott, hogy az éppen készülő új egyetemi épület elé Brassai-szobrot kellene felállítani.[51] Legsürgősebb feladat azonban sírja megjelölése volt. A kezdeményezés Farkas Lajos rektor nevéhez fűződik, aki július 9-ére tanácskozást hívott össze ebben a tárgyban.[52] Ezen az egyetem néhány professzorán kívül részt vettek a város és az Unitárius Egyház képviselői. Elhatározták, hogy köradakozásból emelnek méltó emlékművet, s létrehoztak egy 89 tagú országos bizottságot. A tényleges gyűjtés, kivitelezés az intéző bizottságra hárult, melynek elnöke Farkas Lajos, titkára Boros György teológiai tanár, pénztárosa pedig Merza Lajos lett. A legelső adományt Duka Tivadar küldte Londonból. Csak 1910-re gyűlt össze annyi pénz, hogy a munkálatokhoz kezdjenek. Pákey Lajos egyik klasszicizáló tervét választják ki, rajta Brassai másfélszeres bronz mellszobrával. Az 1910. október 2-i leleplezéskor Farkas Lajos méltatta Brassai egyéniségét és vázolta az emlékmű történetét. Az egyetem nevében Szádeczky Lajos rektor, a Matematika-természettudományi kar nevében pedig Fabinyi Rudolf dékán helyezett

---

[48] A torockói ünnepségről beszámol az Ellenzék július 19—20-i számaiban, továbbá az Erdélyi Múzeum 1897. 402—412. lapjain, innen a Márki-idézet. A tabla felirata: „E házban / 1797. év június 15-én született / Dr. Brassai Sámuel. / E kőlappal a tudósok öregének emlékét nemzeti / kegyelettel örökíti e község közönsége 1897. évben."

[49] *Acta* 1897—1898. Fasciculus I. 21—22.

[50] *Acta* 1881—1882. Fasciculus I. 15.

[51] Urmössy Lajos, *Brassai-emlék*. Ellenzék 1897. júl. 13.

[52] A síremlék-állítás minden adata megtalálható a következő, valószínűleg Boros György összeállította füzetben: *Brassai Sámuel síremléke*. Átadási ünnepély. 1910. október 2. Kolozsvár. 1910.

el koszorút. A szoborbizottság elnöke, Farkas Lajos nem fogadta el az 1797-es születési évszámot, így 1800-at vésetett be. A szobor mögötti hátlapra ezt megerősítendő odaíratta:

„A százzal haladónak"
A nemzeti kegyelet
1910.

Brassai a kolozsvári egyetemalapító tanári kar legidősebb, legsokoldalúbb és leghíresebb tagja volt. Pályája alkonyán és nem a neki leginkább megfelelő tudományág képviseletében került az egyetemre, így — bár minden szinten kivette részét az egyetemi munkából, vezetésből — különösebb hatást nem fejtett ki, iskolát sem alapíthatott maga körül. Az egyetem történetében külön színt képviselnek szanszkrit és általános-összehasonlító nyelvészeti órái. Ezeken egyéniségének megfelelő, öt foglalkoztató és kora tudományosságának szintjén álló ismereteket továbbíthatott.

GAÁL GYÖRGY

SÁMUEL BRASSAI ŞI UNIVERSITATEA DIN CLUJ-NAPOCA

(Rezumat)

Lucrarea de față prezintă un domeniu mai puțin cunoscut din activitatea lui S. Brassai, acela de profesor universitar. Când în 1872 s-a înființat Universitatea din Cluj, Brassai era considerat unul dintre cei mai mari oameni de știință din Transilvania. Era un adevărat polihistor, recunoscut într-o serie de ramuri ale științei. A fost și membru al Academiei Maghiare de Științe. Deși avea o vârstă înaintată, Brassai a depus cerere pentru mai multe catedre, fiind numit în cele din urmă la catedra de matematică elementară. La prima ședință de senat a fost ales prorector al Universității.

Sunt prezentate cursurile și semirariile ținute de Brassai și se constată că, la această specialitate, a avut doar puțini studenți, care nu au studiat de plăcerea științei, ci pentru a lua o diplomă de profesor. De aceea, Brassai s-a străduit să obțină ore și la Facultatea de Litere. Începând din anul universitar 1875 76 a primit aprobare de la minister să țină cursuri de limba sanscrită și de lingvistică generală la această facultate. De aceste cursuri studenții au fost mult mai interesați.

În 1874 i-a fost conferit titlul de „doctor honoris causa" al Universității; a fost ales decan pentru anul universitar 1875/76 și rector pentru 1879/80. În aceste calități a rostit două discursuri festive. În primul a vorbit despre necesitatea diminuării numărului orelor de limbi clasice în școli, în favoarea științelor exacte. În celălalt a pledat pentru „calitatea de cercetător" a profesorului universitar.

În 1881 a depus bani pentru „Fundatio Brassaiana", o fundație care să-i ajute pe doctoranzii săraci la plata taxelor de examen.

Deși mai intenționa să lucreze, la propunerea ministerului, rectoratul l-a convins pe Brassai să-și depună actele pentru pensionare. În 1883, concomitent cu aprobarea pensionării, i s-a oferit titlul de „consilier regal".

După pensionarea sa, mai mulți profesori universitari i-au rămas prieteni și au avut grijă de bătrânul singuratic. Aceștia au organizat mai multe aniversări legate de cariera lui Brassai, iar în 1910, au contribuit la ridicarea monumentului funerar din Cimitirul Central, în urma străduințelor depuse de o comisie condusă de rectorul Universității, profesorul Laios Farkas.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLI. évf. 1997. 2. szám.

REGIONALITÁS ÉS EGYETEMESSÉG A KOLOZSVÁRI NYELVÉSZEK MUNKÁSSÁGÁBAN

1. Egy tudós halálának centenáriuma már önmagában is elég ok az emlékezésre és a méltatásra. A kétely és a gyanakvás ilyenkor akörül van, különösen, ha gyakoriak az ünneplések, hogy jó alkalom-e ez a tárgyszerű értékelésre, és hogy nem csupán a hely és a kerek évszám, esetünkben a száz és a talán kétszáz esztendő emeli-e meg az életmű súlyát és jelentőségét. Komolyan lehet-e venni a múlt századi polihisztorokat, az erdélyi polihisztor mítoszát?

2. Brassai Sámuel nyelvészeti munkásságát illetően megnyugtató cáfolata lehet a gyanakvásnak, hogy kilenc évvel ezelőtt, a Magyar Nyelvészek V. Nemzetközi Kongresszusán[1] a magyar nyelvtudomány történetéből tartott előadások közül kettő is kiemelten foglalkozott életművének egy-egy vonatkozásával, az Elekfi Lászlóé és a Klaudy Kingáé, akik a mostani emlékülést is megtisztelték jelenlétükkel. Akkor nem volt Brassai évforduló, Erdély és Kolozsvár is távolabb volt Budapesttől, mint most, az előadókat pedig csak a szakmai érdeklődés befolyásolhatta. Mint ahogy másokról sem feltételezhető szakmán kívüli elfogultság, akik az utóbbi évtizedekben „felfedezték" Brassait, legfeljebb fokozatosan vált számukra rokonszenvessé és fontossá, amint a nyelvészeten belüli tematikai sokoldalúság viszonylag egységes képbe rendeződött.

A polihisztorság próbája szintén csak az lehet, ha külön-külön, az egyes szaktudományok szemszögéből végezzük el a tudománytörténeti értékelést, mert a sokirányú érdeklődés még nem tudományos vagy tudománytörténeti érdem; ellenkezőleg, épp úgy lehet a felszínesség, a dilettantizmus, a provincializmus megnyilvánulása.

Úgy tűnik, a nyelvtudomány más, korábbi és későbbi személyiségei jobban kötődtek mind a korhoz, amelyben éltek, mind ahhoz a szűkebb régióhoz, hazához, ahol születtek. A négy évvel ezelőtt (1993-ban) Marosvásárhelyen hasonló emlékülésen ünnepelt Arankáék „nyelvmívelő" társasága és nyelvi programja része a korabeli hasonló törekvéseknek[2], még akkor is, ha az erdélyiek véleménye sokban különbözött azokétól, akik a „nagyobbik hazában" éltek. Például éppen a mesterséges szóalkotás tekintetében, amelyet Brassai sem tart indokoltnak: „... a föld kerekségén nincs szegény nyelv!" (1875. 4); „... minden nyelv kibírja elégíteni a szükségeit" (*i.m.* 6) — mondja *A neo- és palaeologia ügyében*

---

[1] Lásd *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből.* Szerk. Kiss Jenő és Szűts László. Budapest, 1991.

[2] Az emlékülés előadásait tartalmazó kiadvány: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság kétszáz éve (1793—1993).* ETF. 218. Kolozsvár, 1994.

című munkájában. — „Csekély vélekedésem az — írta Aranka —, hogy egy nemzeti nyelvet, amint... csinálni, úgy... bőviteni is, emberi tehetséget felülhaladó dolog. Mindenik az idő, szokás bévett kölcsönös élés munkája" (1806; EMNyTI. 337).

A XVIII. század végén mindenki grammatikát írt, így legfeljebb jellegében, de nem műfajában egyedülálló Gyarmathi *Okoskodva tanító magyar nyelvmestere* (erről is megemlékeztünk 1994-ben). És noha a két év múlva kétszáz éves *Affinitas* a nyelvhasonlítás úttörő műve, az összehasonlító-történeti módszer szintén benne volt már a kor levegőjében. Akit megfertőzött Göttingen és Schlőzer szelleme, annak ezen a pászmán kellett úttörőnek lennie.

Az az izgága és konok székely pedig, Szentkatolnai Bálint Gábor, aki csak Hunfalvy halála után, de még Brassai életében az ugor-török háború szánnűzetéséből kerül haza 1893-ban a kolozsvári egyetemre, altajistaként és orientalistaként szintén a nyelvek történeti, rokoni kapcsolatainak volt megszállott kutatója.[3]

Nem hagyható tehát figyelmen kívül az a szembeötlő tény, hogy egy végig élvonalbeli nyelvész, aki — mint Kőváry László írta halála után rögtönzött pályaképében — „ifjú szívvel látta elvénhedni a századot, amelynek születését gyermek szemmel látta" (EM. XVI, 1897. 349), nem összehasonlító nyelvész, nem is nyelvtörténész, mint szinte mindenki saját századában, hanem szintaxista, idegen nyelvek oktatója és idegen nyelvek oktatásának teoretikusa, a fordítás dilemmáinak elemzője. A nyelvművelésben pedig nem a szavakban, hanem a szerkezetekben és a mondatban, a szólamban látja a probléma lényegét. Azokban a magasabb szintű egységekben, amelyek magukon viselik a nyelv karakterét, és amelyekben éppen emiatt lényegesen megváltozhat idegen hatásra a nyelv karaktere. S közben olyasmit ír le vezérelvként, ami sem saját századában, sem a XX. században nem jellemző a céhbeli nyelvészekre: „Nekem az az elfogultságom van, hogy a nyelvet csak az emberrel s emberiséggel kapcsolatban bírom vizsgálatra érdemesnek tartani" (1873. 6).

A nyelvész Brassaira semmiképpen nem érvényes Kővárynak az az elismerésnek szánt megállapítása, hogy „... egyedüli vonása, hogy egy századot élt át úgy, hogy ha nem is előzte meg korát, utolsó perczéig a kor élén haladt, s az utána jövőknek folyvást mestere maradott, csakhogy tanítási szenvedélyét kielégítse" (EM. XVI, 1897. 350). Ennek a megállapításnak a fordítottja igaz. Az ti., hogy bár egy századot élt, így az emberi élet elképzelhető határai között türelmesen várta, hogy fölnőjön hozzá a kor leíró grammatikája, csak azt a fajta megerősítést érhette meg, amely *A mondat dualismusá*ban részletesen bemutatott és bírált Georg von Gabelentznek az ő felfogásával egybehangzó felismeréseiben tükröződik.

A tudomány malmai is néha igen lassan őrölnek. Nem száz, hanem kétszáz évet kellene élnie a tudósnak, hogy némi elégtétele legyen. 1873-ban még azzal vigasztalja magát, hogy másoknak sem volt sokkal több szerencséjük: „E dualismus kritikáját s az ellenébe tett unitarismus megalapítását végrehajtottam »Magyar mondat« czimű akad. érte-

[3] Lásd *Szentkatolnai Bálint Gábor*. ETF. 220. Kolozsvár, 1994.

kezésem I. része 6. 7. és 8. cikkelyeiben. Sem egyiknek, sem másiknak nem vala szerencséje »principibus placuisse viris«. De az nem döntő érv; mert hiszen Lavoisier halála után még 10 évvel is volt Európában phlogisticus és nem kis nevü kémikus; és Biot, korának első rangú physicusa, az interferencia feltalálása után 65, a Fresnel-féle elmélet meg jelente után 50 évig sem bírta elvetni az emanatiot s meg győződni a világhullámok elmélete helyességéről" (1873. 5).

Később von Gabelentz hasonló felismerése olvastán önmaga igazolását látja, ekkor azonban már saját prioritását kénytelen bizonygatni: „Szabadjon megemlítnem ismételve is, hogy én közel húsz évig kotoltam a mondat dualismus fészkén, míg az első tojást 1852-ben kiköltöttem" (1885. 79). „52 esztendeje, hogy meg vagyok győződve a mondottak valóságáról; 34 éve, hogy meggyőződésemet a sajtó útján másokkal is megosztani törekszem, és íme ma is újra kell-e mondanom... én 34 év alatt sem juthattam eredményhez, pedig csak szokás, előítélet és tudósi tekintély az ellenfeleim" (1885. 4).

Brassai szuverén alkat volt, élete végéig megőrzött szenvedéllyel, könyörtelen iróniával. Nem kereste az intézményeket, az intézmények keresték meg őt. Az Akadémiának tudvalévő 1837-től volt levelező, később rendes, majd tiszteleti tagja. Ám ennek ellenére nem átallotta hevesen bírálni az Akadémia magyarságát. Csípős, ironikus, néha cinikus hangját a fővárosiak nehezen viselték el. Szemére vetették, hogy „istentelen erdélyi dialectust" beszél. „Azt írják rólam Pesten a szívek és vesék vizsgálói — írja máshol —, hogy a »kímélés és mérséklet virtusa távol áll tőlem«" (EM. II, 1875. 5). Nagy tekintélye volt az Erdélyi Múzeum-Egyesületben és a kolozsvári egyetemen. Szenvedélyesen szeretett tanítani. Tőle és Meltzl Hugótól ered a javaslat „egy magyar folklore társulat alapítása ügyében" az Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapokban 1881-ben, amelyből az évtized végére Herrmann Antal ügyködése nyomán a Magyarországi Néprajzi Társaság lett.

A mai tudományos grammatikák kerülik a preskripciót, az értékelést. Brassainál — bár a „nyelvőrconsortiumot" hevesen támadja, és a nyelv életébe való erőszakos beavatkozást kárhoztatja — gyakoriak az elmarasztaló vagy értékelő észrevételek, amelyek éppen az „organicus fejlés", azaz a szerves fejlődés óvása jegyében hangzanak el.

„... törvényes, alkotmányos közösség, társadalmi szolidaritás, szóval állam, sőt haza is lehet egy nyelv nélkül — írja *A magyar bővitett mondat*ban; de bizony nemzetiség a nélkül nem, s azzal is csak úgy képzelhetni, ha határozott, szilárd jelleműnek tesszük fel. Az ilyen jellemet pedig én... nem a gyökökben és szókban, hanem a szólamokban keresem és lelem" (1870. 4). „Magyar, mivelt és mivelés alatti nyelvünk... a legjobb úton van arra, hogy olyan »enyim apa«-féle »lingua franca« legyen belőle. Olyan ti., mely magyar szókból, de Európa élő és kihalt nemzetei szólamaiból van szerkesztve" (1870. 5).

3. Amikor ezeket leírta, nem gondolhatott a XX. században külsővé vált régiókban kialakuló „lingua francá"-kra, sem arra, hogy az ő vagy később a Gombocz Zoltán nevével fémjelzett indulás után az egyetem is hányatott sorsra jut. Az egyetemesség igénye nem tűnt ugyan el a későbbi magyar nyelvészeti kutatásokból sem, de egyre ne-

hezebb volt fönntartani a legkiválóbb erdélyi utódok munkásságában a regionalitás és az univerzalitás kényes egyensúlyát. A helyzet kényszerében és a veszélyeztettség tudatától is hajtva századunk magyar nyelvészei, egyetemi és akadémiai intézményei jórészt a regionális témákra és feladatokra összpontosították figyelmüket.

A két világháború közötti teljes pangás után 1940-ben Szabó T. Attila lett a megteremtője és vezetője a magyar nyelvészet kolozsvári műhelyének. Az Erdélyi Tudományos Intézetben és az egyetemen hihetetlenül nagy munkát végeztek olyan regionális munkálatokban, mint a földrajzinév-gyűjtés és a nyelvatlasz-munkálatok előkészítése. Az ötvenes és hatvanas években már Márton Gyula szervezte a tanszéket, a tudományos kutatást, a terepmunkát Moldvában, a Székelyföldön és Erdély más nyelvi tájain. Gálffy Mózessel olyan triumvirátust alkottak ők hárman, amelyben egyaránt megvolt a szakmai tudás, a közös erkölcsi felelősség, az akarat és a munkabírás jelentős feladatok elvégzésére.

Erdélyben igazi intézmények híján „egyszemélyes" intézmények képviselik az egyes hungarológiai diszciplínákat. A magyar nyelvészetnek szerencséje volt: egyszerre volt jelen az egyszemélyes intézmény Szabó T. Attilával és az iskolának tekinthető tanszék, amelynek szervezésében és irányításában Márton Gyulának voltak kiemelkedő érdemei, és amelyben teljes személyiségével Szabó T. Attila is részt vett.

A dialektológiában és a nyelvföldrajzban ennek a műhelynek volt egy germanisztikai háttere a Csűry-iskolán keresztül, a román nyelvészet közvetítésével pedig egy romanisztikai inspirációja. Maguk e kutatási területek már nem voltak újak századunk második felében, de megújultak a kolozsvári iskola működésében, regionálisak voltak, de nem voltak provinciálisak. Elkerülték a kisebbségi magyarságtudományban néha érzékelhető dilettantizmust, eleget tettek mind a nemzeti közösség elvárásainak, mind az általánosabb szakmai követelményeknek.

Ha van transzilvanizmus a nyelvtudomány művelésében, akkor ez az iskola ezt a transzilvanizmust képviselte. Abban is, hogy az erdélyi nyelvi kölcsönhatásban jóhiszeműen csak a természetes és kölcsönös nyelvi jelenségeket értékelte (néha túlértékelte). Leltározta ugyan a régi és a mai erdélyi magyar nyelv román eredetű elemeinek tömegét, és ezzel közvetve a dominanciát és az aszimmetriát is jelezte, de nem tárta föl (az akkori időkben nem is tárhatta föl nyíltan) a nyelvi folyamatokban tükröződő alárendeltséget, nyelvi sorvadást és a némely régiókban végbemenő nyelvvesztést.

Az iskola eredményei leginkább Szabó T. Attila munkáiban váltak ismertté. Hangsúlyozni kell viszont, és ez nem csorbítja az ő érdemeit, hogy az Erdélyi Szótörténeti Tár szerkesztésében több mint három évtizede egy kutatóintézetnek megfelelő létszámú és szakmai színvonalú munkaközösség dolgozik, amelyben a tanszék jó néhány tagja is részt vesz.

A szakmában köztudott, hogy a kolozsvári iskolának van egy egyetemesebb jellegű, modern vonulata is. A stilisztika, az irodalmi nyelv története, a stílustörténet ez, amelynek kutatását még Szabédi László kezdeményezte, majd Szabó Zoltán lett ezeknek a szakterületeknek elismert művelője. Körülötte is sok tanítvány, munkatárs tömörül, több

fontos kiadvány, kézikönyv jelzi e vonulat jelenlétét mind a mai napig.

Ami most van, azt még nem lehet tárgyilagosan, megfelelő távlattal sem elemezni, sem értékelni. Az legfeljebb történet, de nem történelem.

PENTEK JÁNOS

IRODALOM

Brassai Sámuel
1870 *A magyar bővített mondat.* Pest.
1873 *Paraleipomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit roszul mondtak a commentatorok Virg. Aeneise II. könyvére. Különös tekintettel a magyarokra.* Budapest.
1875 *A neo- és palaeologia ügyében.* Budapest.
1885 *A mondat dualismusa.* Budapest.
EMNYTI = Jancsó Elemér, *Az Erdélyi Magyar Nyelvmivelő Társaság iratai.* Bukarest, 1955.

REGIONALISM ŞI UNIVERSALITATE ÎN OPERA ŞTIINŢIFICĂ A LINGVIŞTILOR MAGHIARI DIN CLUJ-NAPOCA

(Rezumat)

Sámuel Gyarmathi (15 iulie 1751 — 4 martie 1830), a fost unul dintre precursorii de seamă ai lingvisticii comparativ-istorice. În lucrarea sa *Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis grammatica demonstrata* (Göttingen, 1799), a demonstrat originea comună a limbilor fino-ugrice. În secolul al XIX-lea Sámuel Brassai a fost acela care s-a remarcat prin descrierea dualismului general al structurii propoziţiei (identic cu structura *topic comment* din lingvistica modernă) şi prin descrierea structurii specifice a propoziţiei din limba maghiară. În secolul nostru, tema acestor preocupări devine mai concretă (prin studii de istoria limbii, de dialectologie şi geografie lingvistică, dar şi de textologie şi semiotică), situându-se la nivelul criteriilor metodologice universale, prin activitatea profesorilor Attila Szabó T., Gyula Márton, Zoltán Szabó.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLI. évf. 1997. 2. szám

VITAFÓRUM

MÓDSZER ÉS GYAKORLAT A SZÉKELY ROVÁSÍRÁS KUTATÁSÁBAN

Válasz Ferenczi Gézának[1]

Az alábbi írás csupán formai meggondolásokból, az elkerülhetetlen viszontválasz okán viseli magán a vitacikk jegyeit. Valójában nemcsak Ferenczi Gézának, hanem kutatók és érdeklődők, a szó eredeti és jó értelmében vett *amateur*-ök tágabb körének szól, olyan jelenségekről és módszerekről, melyek áttekintése nem volt tanulság nélküli e sorok régész-történész írója számára sem.

Ha valaki figyelemmel kísérte a rovásírás kapcsán az utóbbi években nyomdafestéket látott, nemritkán a téma szempontjából perifériku fórumokon szinte követhetetlenül tovagyűrűző (szak)irodalmat, felfigyelhetett számos írás élesen vitatkozó, esetenként a személyeskedésig torzuló hangvételére. Aligha található a hungarológiai vonatkozású kutatásoknak más olyan területe, ahol ennyi vitairatot, cáfolatot és ingerült helyesbítést olvashatnánk, mint éppen középkori rovásírásunk kapcsán, melynek *magyar* vagy *székely* megnevezése mindjárt a kezdet kezdetén sarkalatos vitapontnak számított. Amennyire bizonyos, hogy a rovásírás írástörténeti kuriózum\voltán túlmenően fontos történelmi mondanivalót hordoz, annyira vitatott, hogy ez a mondanivaló a magyar őstörténetre vagy csak egy magyar népcsoport, a székelység (netán csak a telegdi székelyek) korai történetére vonatkoznék, hogy az ősi Közel-Kelet felé kacsintó fellegjáró kombinációkról ne is szóljunk. Könnyű belátni, hogy azon szerzőknek, akiknél a történeti végkövetkeztetések fontosabbak a rovásos feliratok csak helytörténeti kutatással kibogarászható részleteinél, az eltérő történeti eredmény jelenti az elsődleges vitaokot. Márpedig vitára bőven nyilik alkalom akkor, amikor az őstörténetkutatás rendkívül szegényes forrásviszonyai közepette az egyes emlékekből a lehetségesnél többet, esetenként sokkal többet szeretnénk kiolvasni, többszörösen túllépve így forrásaink teherbírásán. A helytörténeti kutatás ugyanakkor az apró részletek iránt viseltetik különleges érzékenységgel; itt a vélt vagy valós prioritások, a feliratok dokumentálása vagy átírása során felmerülő eltérések, „tévedések", továbbá egy-egy, saját gyűjtőterületnek tekintett vidéken végzett „illetéktelen beavatkozás", ennek során itteni emlékek újrarajzolása, netalán új részletek feltárása és közzététele jelenti a botránykövet, nem beszélve arról a finoman szólva is édeskevés rokonszenvről, amelyik e jeles témában valamely más tanultságú és szemléletű kutató munkáját övezi. Zavart okoz az is, ha jobban emlékszünk saját régi irásainkra, mint az írás tárgyát képező konkrét emlékekre.

Esetünkben ez utóbbi tényezőkkel számolhatunk; rájuk — mivel forrásvidékük a tudományon kívülre esik — a továbbiakban minimális figyelmet fordítunk, sajnálatos következményüknek tekintjük azonban azt a kétkedő távolságtartást, amivel a rokontudományok számos képviselője viseltetik a rovásírás kérdésköre iránt.

---

[1] Ferenczi Géza, *Elmélkedés a régészetről és a székely rovásirásról*, NyIrK. XXXIX (1995), 181—86 (a továbbiakban Ferenczi 1995.)

A rovásírás-viták másik, a fentieket árnyaló tanulsága, hogy az eltérő vélemények mögött nemcsak szubjektív mozzanatokat, hanem valós, technikai jellegű okokat is felfedezhetünk. Mindenekelőtt e sajátos írás jellegére, és a vele készült, ránk maradt emlékek állapotára gondolunk. Szemben a kozepkori latinbetűs szövegekkel, melyek a paleográfia szabályai szerint lényegében azonos modon olvashatók, a rovásfeliratok gyakran kényszerítik talalgatásra vagy az olvasathoz fűzött kiegészítő magyarázatra a kutatót. Nemcsak a jelöletlenül maradt maganhangzók okozhatnak nehézségeket, de a nemritkán egyéni sajatossagokat mutató betűk és kapcsolt jelcsoportok (ligaturák) is, amit még az is tetez, hogy az írást hordozó kő- vagy vakolatfelületek az eltelt évszázadok soran sokat koptak és rongálódtak. így esetenként sérült, hiányos rovásjelekkel, illetőleg e jelek olvasatát befolyásoló utólagos karcolásokkal találkozunk. A pillanatnyi megvilágítás, lett légyen az természetes vagy bármiféle műfény, maga is kiemel egyes vonalakat, másokat pedig nehezen észrevehetővé tesz: az átrajzolások legtöbb hiányossága — ezekről alább még bőven esik szó — innen származik.

A latin paleográfia és epigráfia térfeléről nézve, sok késő középkori — kora ujkori emlék betűvesztése és nyelvbotlása után némi csodálkozással tekinthetünk azon kutatók szilárd hitére, akik mindenkor biztos íráskészséget tételeznek fel e különös írás nem elsőrangúan iskolázott művelői részéről, és a ránkmaradt rovásemlékeket hibátlannak, csupán rejtélyesnek tekintve keresnek magyarázatot amúgy nehezen megmagyarázható jelenségekre.

Az elmondottak nyomán könnyen belátható, hogy olyan területre érkeztünk, ahol az elődök munkájára épülő további kutatásnak éppúgy kiemelt jelentősége van, mint az apró, de lényeges részletek körül forgó szakmai vitáknak. Amikor e sorok írója 1995 nyarán az 1992—93 folyamán előkerült, monumentális méretű székelydályai rovásfeliratról színes, 1 : 1 léptékű celofánrajzot készített, majd erősen lekicsinyítve közzétett[2], mélységesen tisztában volt azzal, hogy a rovásjelekbe belevágó későbbi karcok és antikvák feltüntetése, másrészt az esetleg észre nem vett eredeti vonalak hiánya a közeljövőben vitát és ennek nyomán javított rajzot fog eredményezni. A rovásírás kutatásában egyértelműen pozitív folyamat, ahogyan az egyes hozzászólások nyomán egyre pontosabb rajzok készülnek, miközben jobban kirajzolódnak a feliratállítás és -keltezés „mellékkörülményei" is. Feltéve persze, ha érdemi eszmecsere helyett nem kívánjuk vitapartnerünk állításainak „azonnali kirostálását", „a szakirodalomban való elterjedésük gyors megelőzése" érdekében, miként ezt Ferenczi Géza tette. Hadd emlékeztessek a legutóbb előkerült fontos emlék, a vargyasi rovásfelirat nyomtatásban megjelent egyre valósághűbb ábrázolásaira, köztük a magam, utóbb javított rajzára is[3]; e természetes folyamattal szemben a kutatónak sem csalhatatlanságot, sem pedig az előbbi tévhitből fakadó túlfűtött ingerültséget nem szabad(na) tanúsítani. Annál kevésbé, mivel a kutatás jelen állapotában, a helytörténeti vizsgálódás módszereivel mindenekelőtt tényfeltáró munkát kell és lehet végezni, hogy a jól leírt és lehetőleg jól keltezett emlékanyag szilárd ismeretében kereshessen majd választ a filológusfel a nagy nyelvészeti és írástörténeti kérdésekre (az olvasatok problémájára, továbbá a székely rovásírás — esetleges — összefüggésére a késő avarkor és honfoglaláskor rovásfeliratával, továbbá a kelet-európai rovásírásokkal), miközben — és remélhetően ezért sem haragszik meg senki — a történészek is leszűrhetik következtetéseiket.

A továbbiak során az elvi, módszertani szempontok érvényesülését konkrét emlékeken, Ferenczi Géza kifogásai sorrendjében tekintjük át.

1. Amikor újfent leírom, hogy az eddigi kutatás nem élt kellő mértékben a régészet és művészettörténet nyújtotta keltezési lehetőségekkel, az 1994-es cikkem[4] óta eltelt évek tanulságai nyomán keményebben kell fogalmaznom. A leg-

---

[2] Benkő Elek, *A székely rovásírás*. História XVIII (1996) 3. 32.: Uő· *A székely rovasiras korai emlékei*. MNy. XVII (1996), 75—8. (a továbbiakban Benkő 1996.)

[3] Ferenczi Géza, *A vargyasi rovásemlék*. Romániai Magyar Szó 1994. október 8—9.; Benkő Elek, *Középkori rovasfelirat Vargyasról*. MNy. XC (1994), 487—9.; Ráduly János, *Rovasiró őseink*. Korond 1995. 79—95.; Benkő 1996. 79, 3. ábra.

[4] Benkő Elek, *Regeszeti megjegyzések székelyföldi rovásfeliratokhoz* MNy. XC (1994), 157—68. (a továbbiakban Benkő 1994.)

kevésbé sem a régi kutatásra, Kovács István, Cs. Sebestyén Károly vagy Ferenczi Sándor munkásságára gondolok, hiszen az ők kutatási lehetőségei rendkívül korlátozottak voltak, egyrészt a helyszíni kutatás nehéz feltételei, másrészt a középkori régészetnek akkor még embrionális szintje miatt. Magam a közelmúlt elszalasztott lehetőségeit gyászolom, a homoródkarácsonyfalvi vagy a székelyderzsi templom nagyjavítása során megfigyelt jelenségek részletes publikálásának elmaradását, a székelydályai templom műkedvelő szintű régészeti kutatását, és csak remélni merem, hogy a bögözi református templom külső, falképet is hordozó középkori vakolatának „huszáros", a múzeumi asszisztenciát teljességgel nélkülöző leverésével nem pusztultak el esetleg a dályaihoz hasonló rovásfeliratok. Természetesen várom a vargyasi ásatások eredményeinek részletes közzétételét is, ahol — a rovásírásos keresztelőmedence előkerülése színhelyén — egy román kori és egy gótikus falusi templom alapfalait, valamint számos középkori faragványt tártak fel.[5] A műemlékrégészet meghatározó jelentőségű hozzájárulását ilyenformán nem a régi, hanem éppenséggel a legújabb kutatások és leletek kapcsán várhatnók el.

II. Ferenczi Gézának a homoródkarácsonyfalvi felirattal kapcsolatos jegyzeteit köszönöm. Készséggel elfogadom, hogy az emlék „felfedezője" nem Szőke István bölcsészhallgató volt 1944-ben, hanem Debreczeni László, még 1937-ben. Téves állításom forrása Ferenczi Géza, *A homoródkarácsonyfalvi rovásírásos felirat* (Korunk Évkönyv 1979. 273—81.) c. tanulmánya volt. Csupán óvatosan jegyzem meg, hogy a középkor óta szabadon álló, bárki által tanulmányozható emléknél nem a „felfedezés" volt a perdöntő, hanem az a mozzanat, amikor a tudományos kutatás figyelmét erre valaki ráirányította. Ez utóbbi cselekedet kétségtelenül Szőke István érdeme volt, aki a feliratról fényképet, rajzot és pacskolatot készített, és azt a magyar rovásírásról korábban összefoglaló munkát megjelentető Németh Gyula nyelvészprofesszor rendelkezésére bocsátotta.[6]

Eddigi írásaiból nem derült ki, hogy Ferenczi Gézának a homoródkarácsonyfalvi feliratról közzétett rajza gipszmásolat nyomán született, ami pontosságának lényeges bizonyítéka, eltekintve a túl szabályosan kihúzott betűszélektől. A magam rajza — amelyik gyakorlatilag azonos eredményre jut a Ferenczi Gézáéval — korábbi fényképfelvételeim segítségével a helyszínen (!) készült, amikor ellenőrizhettem az előbbi felmérés sematizált részleteit is. Ezek — véleményem szerint — mindazonáltal nem befolyásolják az olvasatot; saját változatom — rajta a *nem* szögben megtörő 1. rovásbetűvel — végre használható minőségű fotóval is egybevethető.[7] Természetesen többrendbéli helyszíni szemléim során, és nem Németh Gyula cikkének olvasásakor jutottam arra a következtetésre, hogy a Ferenczi Géza számozása szerinti 7. jel alatti karcolat továbbá az 1—3. jel fölötti vésőnyomok nem részei a feliratnak; egyébként Ferenczi Géza sem tekintette őket egyértelműen annak, ennek világos kimondása azonban vitacikkét fél oldallal rövidítette volna.

Nem tudtam, hogy a karácsonyfalvi felirat gipszmásolata — Zepeczáner Jenő muzeológus munkája 1974-ből — úgy készült, hogy a gipszet közvetlenül a fejmagasság fölött elhelyezkedő kőre hordták fel. Ilyenformán valóban további helyszíni vizsgálatot igényel annak eldöntése, hogy a faragvány betűit tényleg középkori eredetű meszelés borítja-e (ami egyértelmű bizonyítéka lenne korai, a 15. század végét megelőző keletkezésüknek), vagy csak legújabbkori gipsznyomok mutathatók ki rajtuk. Ami azonban bizonyosnak tűnt többrendbéli helyszíni szemlélődésem során, az a faragott kőfelület erőteljesen korrodálódott jellege volt, ami fönt, a toronyban aligha keletkezhetett, és inkább az időjárás viszontagságainak jobban kitett, ki-bejárástól is megviselt középkori kapuk közismert állagát idézi. A további következtetések legfőbb akadálya, hogy a 13. századi, provinciális faragványnak csak egyik, szabadon álló harmadát láthatjuk, a többi beépült a késő középkori torony falába. Semmiféle adalékkal nem rendelkezünk tehát an-

---

[5] Bartók Botond, *Leletmentő ásatások a 15—16. századi vargyasi gótikus templomnál* (Kovászna m.). Acta (Sepsiszentgyörgy) 1995. 145. (előzetes jelentés az ásató tollából)

[6] Németh Gyula, *A székely írás egy új emléke: a homoródkarácsonyfalvi felirat*. MNy. XLI (1945) 11—6.

[7] História XVIII (1996) 3. 31.

nak eldöntésére, hogy egy Árpád-kori, rovásírásos kapu részletével állunk-e szemben, vagy pedig a mai, kora gótikus kapuk állításakor elbontott korábbi portal egyik rétegköve új funkciót és feliratot kapott volna, talán a 14. század folyamán, vagy a következő évszázad elején, de mindenképpen jóval korábban a késő gótikus építkezésnél. Az ugyanis bizonyosnak tűnik, hogy az 1496-os toronyepítés vagy -magasítás során egy már ütött-kopott feliratú követ falaztak be fejjel lefelé fordítva a toronyablak záradékába. E korai keltezés bizonyítékát látom abban is, hogy rovásfeliratunk legjobb analógiája a 14. századnál nem későbbi vargyasi keresztelőmedencén található.

III. A székelyderzsi rovásfelirat kapcsán megfogalmazott jegyzeteinél éreztem először, hogy Ferenczi Géza nem olvasta el figyelmesen vitatott írásomat. A kezdet kezdetén leszögeztem ugyanis, hogy régészként „megfejtés"-re, újraolvasásra nem vállalkozom, így sem két, sem pedig hét olvasat felülbírálatát nem lehet tőlem elvárni. Amit tehettem, az a tégla korának és a felirat egymásba vágó vonalai sorrendjének pontosabb meghatározása volt, ezt kiegészítette néhány további megjegyzés a 15. század végi derzsi papok és vélt esperesek ügyében.

Ami a fentiek közül az első két kérdést illeti, szerencsém volt, amennyiben mindkettőre viszonylag pontos választ adhattam. A derzsi templom legutóbbi nagyjavítása során ugyanis előkerült egy- nagyméretű, sajnos csak három számjegyből álló 149[0?]-es évszám, amelyik a 15. század utolsó évtizedére keltezi azt a templombővítést és átépítést, amikor a karzat és a ma is álló késő gótikus boltozatok is elkészültek. Márpedig a rovásírásos tégla mérete és anyaga e periódus boltozótéglájához áll közel. Ferenczi Gézának tökéletesen igaza van abban, hogy pusztán a méretek alapján nem lehetne téglánkat pontosan keltezni. A mellékes körülmények ismerete nélkül, környékbeli feltárásaim alapján csupán annyit mondhatnék róla, hogy biztosan nem Árpád-kori, de még csak nem is 14. századi, hanem valamikor a 15. század közepétől a 16. század első harmadáig terjedő időből származik; a közelebbi időpontot a szerencsésen előkerült építési dátumnak köszönhetjük. Az utóbb körbecsiszolt szélű tégla eredeti méreteivel kapcsolatban sem fogadhatom el vitapartnerem szkeptikus álláspontját, ami közlésem téves voltát és a mérés lehetetlenségét illeti, a pontos méreteket ugyanis Jakubovich Emil még 1932-ben, tehát jóval a nevezetes lecsiszolás és tokbafoglalás előtt közzétette.[8]

Hogy a kétszerkettő evidenciájú tények ellenére miért ragaszkodik mégis Ferenczi Géza a légből kapott, 1478 körüli keltezéshez, anélkül, hogy az újhoz érdemben hozzászólt volna, egyelőre rejtély marad. Érthetetlen az is, miért tekinti „véletlen karcolásnak" a feliratot baloldalt lezáró vonalat, amelyik sekélyebb és hevenyészett volta ellenére is a felirat kétségtelen része, amelyikre a rovó — Miklós pap — utóbb még egy jelet írt. Ami az *inscriptio* értelmét illeti, a továbbiakban avatott tudósaink eszmecseréjére hagyatkozom.[9]

IV. A bögözi református templom középkori falképén felfedezett kis felirat kapcsán Ferenczi Géza érthetetlennek tartja, hogyan lehet az emlék „mára erősen megromlott betűi alapján [...] meghatározni s állítani a felfedezéskor még jól látható szövegről készült *eredeti* rajz hibás voltát". Nos úgy, hogy a vörös krétával készült felirat — amelyik ma már annyira kopott és elmosódott, hogy még rovásírás volta sem egyértelmű — halványan ugyan, de még látszik, így jelen állapota fóliára átrajzolva dokumentálható, a rögzített részletek pedig összevethetők ugyanezen részletek régi rajzával. A kérdés technikai oldala ennyire egyszerű, mindazonáltal vitapartnerem elnézését kérem, ha rajzommal szilárdnak hitt kánonokat sértettem volna meg, továbbá azért is, hogy az emlék eddigi kormeghatározását és a többször idézett „okleveles adatokat" kétszeres becslésen alapuló találgatásnak tekintem.

V. A rugonfalvi rovásfelirattal Ferenczi Géza vitairatának legtanulságosabb pontjához érkeztem.

---

[8] 24,5—25 × 16,5 × 4,6—4,8 cm; Jakubovich Emil, *A székely-derzsi rovásírásos tégla*. MNy. XXVIII (1932), 264—74.

[9] Ferenczi Géza, *Jegyzetek a székely rovásírás köréből*, NylrK. XL (1996), 49—52; Ráduly János, *Három pontosítás a székelyderzsi rovásemlékhez*. Romániai Magyar Szó 1997. május 23.

A kora újkori, nem különösebben jelentős emléket még 1981-ben, falkutatás során találtam meg, de nyomtatásban csak tíz évvel később jelentethettem meg (1. rajz).[10] A felirat rajzát 1992-ben újra közzétettem.[11] Időközben napvilágot látott Ferenczi Géza írása, mely a közöltekkel kapcsolatban „több tekintetben" felmerült kételyeket említi „többünk részéről"[12], ám 1994-ben a fenti rajzot mégiscsak átvette, miközben előadása szövegében annak elfogadhatatlanságáról szólt, a közelében látható, a felirattal egyébként össze nem függő évszámot pedig 1658-ról 1638-ra „javította".[13] Magam, 1994-es írásom előmunkálatai során újra felkerestem Rugonfalvát és — éppen Ferenczi Géza kételyei miatt — új ábrát készítettem, melyről könnyen leolvasható, hogy több jel eredeti rajzát valóban módosítani kellett (2. rajz). Ferenczi Géza jelen cikkében azonban ezt sem tekintette valósághűnek, ezért írása végén közzétette a saját, még 1992-ben megrajzolt változatát (3. rajz), amibe sikeresen belefoglalta egy latinbetűs felirat antivait is. Mindezek után nem maradt más választásom, mint újra elutazni Rugonfalvára, ahol reflektorfényben celofánra új rajzot készítettem (4. rajz). Az erős megvilágítás tanulsága ismét az lett, hogy a fény irányától függően az enyhén kopott, vakolatba karcolt felirat vonalai más- és másféleképpen rajzolhatók, ezért nagyon könnyű hibázni. Magam a Ferenczi Géza számozási szerinti 8. jelnél javítottam kis mértékben saját rajzomat, miközben a 6—7. és 9. jel új, Ferenczi-féle rajzát tévesnek találtam. A vita és a többrendbéli módosítások végül is pontos rajzhoz vezettek, a folyamat tanulságaként azonban én nem ismételném meg ellenkező előjellel Ferenczi Géza állítását, miszerint vitapartnerem „betűi nem valósághűek", munkáját ezért mások „ne tekintsék kiindulási alapnak." A nem oda tartozó latin nagybetűket a magam rajzáról természetesen elhagytam. A vakolatba karcolt, másik felirathoz tartozó évszámot ez alkalommal is 1658-nak olvastam.

Ha egymás alá helyezzük a rugonfalvi rovásfeliratról eddig készült négy rajzot, világosan kiderül, hogy csak egy kisszerű vita szubjektív indulatai dagaszthatják az apróbb helyesbítéseket elfogadhatatlan tévedéssé.

VIII. Az olvasó engedelmével három „hibámon" kezemet mosva átsiklom. A homoródkarácsonyfalvi lőporszaru 1677-ből származó, cirillbetűs feliratát nem én írtam át, a szovátai faedényre nem én mondtam, hogy „vasedző edény", a székely rovásírásnak — állítólag — a vlachoktól való átvételének gondolata sem tőlem, hanem Kézai Simontól származik az 1280-as évekből, az én bűnöm csak annyi, hogy ezt a többi magyar kutatóval együtt nem hiszem el neki; egyébként maga Kézai sem volt biztos a dologban *(Isti etenim Zaculi [...] non tamen in plano Pannoniae, sed cum Blackis in montibus confinii sortem habuerunt, unde Blackis commixti literis ipsorum uti perhibentur).*[14]

Az utóbbi, teljességgel felesleges hibajegyzék egyetlen funkciója az lehet, hogy hosszabbá tegye bűnlajstromomat, melynek végére érve az olvasó maga is levonhatná a megsemmisítő végkövetkeztetést.

Utolsó megjegyzésemet ezért már csak félve merem leírni: lehetséges, hogy a harag és elfogultság a rovásírás kutatásában is rossz tanácsadó?

BENKO ELEK

---

[10] Benkő Elek, *Rugonfalva középkori emlékei.* Erdélyi Múzeum LIII (1991) 1—4. 15—28, 4. ábra. (a továbbiakban Benkő 1991.)

[11] Benkő Elek, *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája.* Bp 1992. 134. (a továbbiakban Benkő 1992.)

[12] Ferenczi Géza, *A székely rovásírás Erdélyben ma létező emlékei.* In: Rovásírás a Kárpát-medencében. Szerk. Sándor Klára. Szeged 1992. 58.

[13] Ferenczi Géza, *A székely rovásírás ma létező emlékei Székelyudvarhely környékén.* In: A Zürichi Magyar Történelmi Egyesület Első (Székelyudvarhelyi) Övezeti Történésztalálkozó Előadásai és Iratai [sic!]. Szerk. Csihák György, Bp — Zürich 1994. 73, 84 (13. ábra).

[14] *Scriptores Rerum Hungaricarum* (ed. Szentpétery, Emericus) I. Bp. 1937. 162—3.

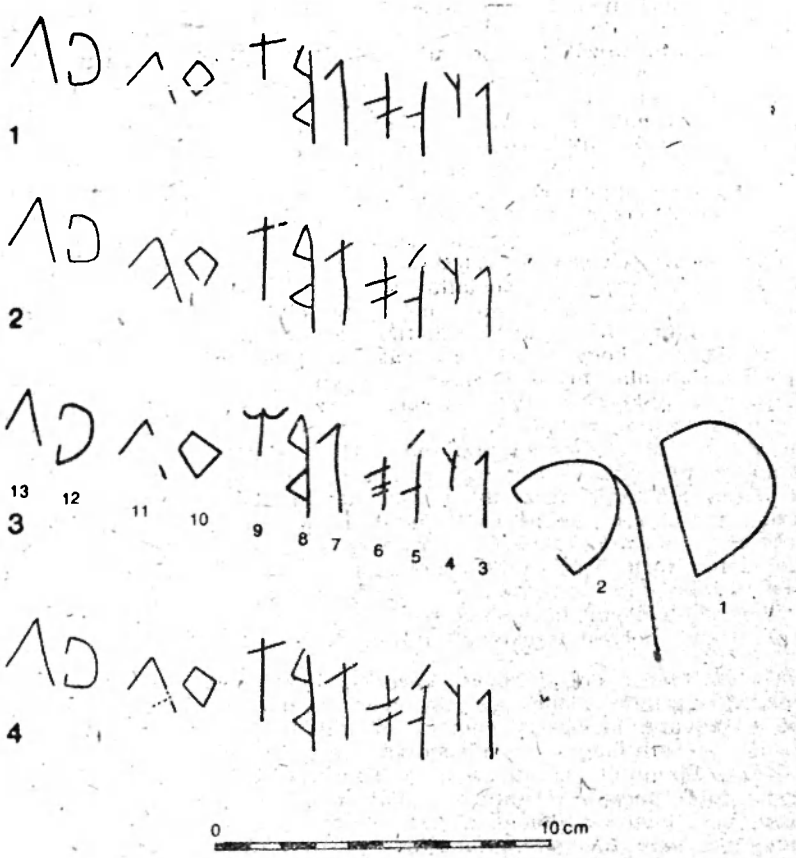

Rugonfalva, református templom, 16—17. századi rovásfelirat:
1. Benkő 1991. és Benkő 1992., 2. Benkő 1994., 3. Ferenczi 1995., 4. Benkő Elek 1997. évi felmérése szerint.

METODĂ ŞI PRACTICĂ ÎN CERCETAREA SCRIERII RUNICE

(Rezumat)

În legătură cu articolul lui Géza Ferenczi: *Elmélkedés a régészetről és a székely rovásirásról* (Observaţii despre arheologie şi scrierea runică secuiască) din NyIrK 2/1995, autorul constată că toate articolele referitoare la scrierea runică, apărute în ultimii ani, au un accentuat ton polemic. În spatele părerilor divergente se află nu numai subiectivism, ci şi motive obiective, legate de tehnica aplicată de cercetători. Referindu-se la caracterul specific al scrierii runice şi la starea în care s-a păstrat, autorul apreciază că cercetările de până acum nu au exploatat în suficientă măsură posibilităţile de interpretare şi de explicare pe care le oferă arheologia şi istoria artelor.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLI. évf. 1997. 2. szám

ADATTÁR

KELEMEN LAJOS ÉS MÓRICZ ZSIGMOND TALÁLKOZÁSA LEVELEK TÜKRÉBEN

Már több irodalomtörténész is rámutatott arra, hogy Móricz Zsigmond milyen különös gonddal tanulmányozta nagy regénytrilogiájának, az *Erdély*-nek megírásakor a történelmi tájat, a színtereket, az írott emlékeket, a forrásokat. Legalább ennyire fontosnak tartotta a korabeli nyelvezet megismerését is. Kitartóan búvárkodott a történeti szakirodalomban otthon is, hiszen valóságos könyvtárat állított össze a XVII. századra vonatkozó forráskiadványokról és történeti feldolgozásaiból. Annyira sikerültek ezek a múltba nyúló nyelvészeti kirándulások, hogy kiváló nyelvtudósunk, Szabó T. Attila teljes meggyőződéssel írhatta le, hogy „milyen különleges érzékkel, mennyire egészséges ítélőképességgel döntött Móricz az egykorú nyelvi és a mai nyelvjárási sajátosságoknak a maga archaizáló regényírói nyelvébe való beépítése tekintetében".[1]

Regénytrilógiájához hosszasan gyűjtötte az adatokat, a népies, tájspecifikus nyelvi kifejezéseket. A helyszíni adatgyűjtési módszeréről már Kós Károly írásából ismereteink vannak. 1914-ben, a nevezetes sztánai református bálba meghívta Móricz Zsigmondot is.. „... úgy forgolódott az emberek között, mintha közülünk való lett volna. Mosolygott, beszélgetett, táncolt is, és rengeteget j e g y z e t t [kiemelés tőlem S.P.] egész éccaka."[2] Móricz sem felejtette el azt az estét, közel húsz év múlva is élénken élt emlékezetében az a sztánai éjszaka: „Bor és nóta és sok beszéd. Egyéni fejek, személyes haj és szakálviseletek és olyan páratlan magyar dialektus, mintha az erdélyi fejedelmek korában volnánk."[3] Visszatérő, szinte refrénszerű megjegyzése volt a látottak és tapasztaltak leírása után: „Ezt megírom..." Valószínű, hogy az akkor és ott tapasztaltakat nemcsak a *Nem élhetek muzsikaszó nélkül* című írásában használta fel.

Erdéllyel való egyre behatóbb ismerkedésének eredménye lett az egyik legsikeresebb és legmaradandóbb alkotása, az erdélyi hármasregény, a trilógia. Első regénye, a *Tündérkert* 1922-ben jelent meg. Fogadtatása és a folytatásával szemben tanusított fokozott elvárások arra ösztönözték Móriczot, hogy még behatóbban, még alaposabban igyekezzen megismerni a korabeli Erdélyt, a fejedelemséget és Bethlen Gábor-i világot. Már nem elégedett meg a krónika, a történeti feldolgozás száraz világával. Szeretett volna egy olyan vezetőt, egy olyan kalauzt találni, aki segít eligazodni a számára még nem teljesen megismert világban. A letűnt és általa ábrázolni kívánt kor részletkérdései érdekelték. Olyan anekdotisztikus elemek, melyek révén, melyek tudatában írói eszközeivel élesebben tudja láttatni a bemutatásra kívánkozó kort és szereplőit.

Ekkor és így került kapcsolatba Kelemen Lajossal, aki mint az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltárosa századok ismeretanyagát őrizte, tárolta végtelennek tartott memóriájában. Találkozásukról a korabeli sajtó is beszámolt, innen tud-

---

[1] *Móricz Zsigmond és Kelemen Lajos találkozásai.* In.: Nyelv és irodalom. Válogatott tanulmányok, cikkek. V. Bukarest, 1981. 208.

[2] *Találkozásaim Móricz Zsigával.* Erdélyi Helikon 1939. sz. 607. Móricznak erre az adatgyűjtő módszeréne hívta fel a figyelmet Vita Zsigmond is: *Móricz Zsigmond erdélyi útja 1926-ban.* 2. Könyvtár (Művelődés melléklete) 1979. 2. sz. 24.

[3] *Varjuvári legenda.* Erdélyi Helikon 1933. 10. sz. 679.

hatiuk. milyen vélemény alakult ki Móriczban az első találkozás után: „A vasárnap délelőttöt kemény munkában töltı Móricz. Kelemen Lajossal alaposan megbeszéli. hogy milyen történelmi anyagot kell áttekintenie Bethlen Gaborra. vonatkozólag." Móriczot nagyon megnyerte Kelemen személyisége és hozzaertese. Elragadtatással irt „erdélyi kalauzáról". „Rengeteg, mennyit tud a professzor — mondja„ — Szent ember. aki igy el tud vonatkoztatni mindentol a munkaja kedvéért."[5] Szegény puritán Kelemen Lajos. Annyira távol állt tőle a tömjenezes es a személyére irányuló nyilvánosság, hogy a cikk után napokig még az utcara sem merészkedett.[6]

Szabó T. Attilától tudjuk, hogy Móricz Zsigmond sikeresnek ıtelhette terve megvalósítását, ugyanakkor a hallottak alapján olyan biztonsággal mozoghatott Bethlen korának hétköznapjaiban, mintha akkor élő szemtanúja lett volna a történéseknek. Hiszen az „anekdotikus történetek pazar ismerőjétől Móricz bizonnyal nem egy olyan dévaj-tréfás vagy tragikus történetet hallhatott, amely minden egykorú elbeszélőforrásnál jobban rávilágított a korra és benne az egykori társadalom alakjaira".[7]

Kelemen Lajos felismerte Móricz elképzelésének, írói tervének fontosságát és ismereteivel támogatta, segítette azok megvalósulását. Mint leveleiből is látjuk, a találkozásuk után is foglalkoztatta a bethleni kor, gyűjtötte az adatokat, melyek a regény történelmi hitelességét mind jobban alátámaszthatták. Címeres nemesleveleket, térképeket, díszkötésű könyveket, török levelestarisznyákat keresett elő a számára. Mindezek nagymértékben járultak hozzá ahhoz, hogy az írói képzelet hitelesebben vetítse olvasói elé a korabeli környezetet, a szereplők használati tárgyait és mind hitelesebben tükrözhesse a bemutatásra kijelölt kort.

Kelemen egyik leveléből egyértelműen kiderül az is, honnan eredeztette Móricz Zsigmond a hármasregény második részének, *A nagy fejedelem*-nek az induló fejezetét. Ama bizonyos délibábszerű látomást Gyallay Domokos barátjával együtt élte át Kolozsvár főterén, a Szent Mihály-templom gótikus csodájának tövében, levele megírása előtt négy nappal. Talán Kelemen Lajosra is nagyobb hatással lehetett a látvány, mint a meglepetés, hiszen annyira erősen élhetett benne az élmény, hogy szinte azonnal papírra vetette és a regény szerkezetébe beépítésre ajánlotta.

Utólag teljes bizonyossággal megállapítható, hogy az előzetes szakmai elképzeléseink megfelelően és eredményesen zárult Móricz Zsigmond 1926-os erdélyi útja. Azt is tudjuk, hogy milyen meghatározott szándék vezette. Ahogy Kuncz Aladárnak írta, „készülök komolyan Erdélybe, hogy a Tündérkert második kötetéhez anyagot gyűjtsek".[8] Ez a terve Kelemen Lajos segítségével várakozáson felül sikerült. Alapos és minden szempontból megbízható adatokat kapott a levéltáros-történésztől. Egy részét P. Szathmáry Károlynak a Bethlen Kollégiumról szóló könyve valamint az Erdélyi Múzeum c. folyóirat Bethlen Gáborral foglalkozó számai[9], más részét pedig Kelemen Lajos több évtizedes levéltári kutatásai közben leszűrt és az adott korok és személyek minden lényegét — esszenciáját — tároló memóriája szolgáltatta. Már-már azzal gyanúsították, hogy mint szemtanu beszél Bethlenről és koráról. „A legfrissebb pletykákat tudja a tizenhetedik századból" — idézi apja feljegyzéseiből Móricz Virág.[10]

Kettejük találkozása mennyire lehetett hatással Móricz Zsigmondra? Menynyire lehetett maradandó szakmailag és emberileg? Ezekre a kérdésekre csak következtetni tudunk.

Ismert Kelemen Lajos egyenes, megalkuvást nem ismerő, határozott egyénisége; köztudott az írással szemben támasztott magas igénye, ma is emlegetett haragja mindazokkal szemben, akik pontatlanul, roszul idézték, vagy ha segítségét,

---

[5] Ellenzék 1926. dec. 7. Móricz Zsigmond erdélyi programja.

[6] Mikó Imre, *Kelemen Lajos közöttünk*. In.: Akik előttünk jártak. Bukarest, 1977. 252.

[7] Ruffy Péter, *Kelemen Lajos* In.: Világaim. Bp., 1979. 386.

[7] Szabó T. Attila *i.m.* 209—10.

[8] Kuncz Aladár, *Levelek* (1907—1931). Sajtó alá rendezte Jancsó Elemérné Máthé-Szabó Magda. Bukarest, 1982. 92.

[9] Vita Zsigmond, *Kelemen Lajos és Móricz Zsigmond találkozása*. Új Élet 1978. 8. sz. 22.

[10] *Apám regénye*. Bp., 1954. 302.

útmutató témaválasztását elsekélyesítve, tönkretették a lényegi mondanivalót, a történelmi igazság kimondását.

Mindezek ismeretében szinte természetes, hogy a trilógia harmadik részében — *A nap árnyéka*-ban — elénk tűnik jellegzetes alakja. Kelemenben — nomen est omen — a mindenről tájékozott deák személyében örökítette meg történelmi nesztora emlékét.

Évtizedekkel később a Kelemen—Móricz találkozóról Szabó T. Attila beszámolójából tudunk. Tanúja volt annak, hogy 1941 késő tavaszán a kolozsvári székhelyű Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában „élénk, jókedvű beszélgetésben" találta kettőjüket.[11] Ebből a tényszerű beszámolóból is kitetszik, milyen bensőséges viszony alakult ki a történész és az író között. Bár Kelemen Lajos közismerten segítette a szóban és levélben hozzáfordulókat, igencsak rossz nevet vette, ha segítőkészsége nem a megfelelő formában használódik fel. Móricz Zsigmonddal kapcsolatban az elégedettség megnyugtató érzése tölthette el, mert az író pontosan úgy és arra használta fel segítségét, ahogyan gondolta és amelyre szánta.

Móricz Zsigmond zseniális íráskészségén, gazdag kifejezőeszközein, élettapasztalataiból leszűrt bölcsességén túl a levéltáros-történész Kelemen Lajos tudása, az erdélyi história-kincs áttanulmányozásából merített ismeretanyaga is hozzájárult ahhoz, hogy megszülethessen a magyar történelmi regényirodalom remeke, az Erdélyi trilógia. Kettőjük együttműködése eredményeképpen tarthatjuk számon Szerb Antal értékítéletét, melyben remekműről beszél. Olyan remekműről, melynek „a magyar nyelvnek előtte ismeretlen nagyszerű lehetőségeit" ismeri fel, „archaizáló prózájának pompájában".[12]

Ezek után olvassuk együtt Kelemen Lajos Móricz Zsigmondhoz írott leveleit.

1.

Kedves Barátom!

Számtalanszor gondoltam Reád és Bethlen Gábor regényedre mióta elmentél, s most hirtelen két dolog késztetett arra, hogy siessek legalább levéllel fölkeresni, s valami csekély szolgálatodra lenni nagy célodban.

Egyik az, hogy a napokban itt járt Veres Endre[13] s véletlenül, beszélgetés közt kibökte, hogy az Erdélyi Irodalmi Szemlében legközelebb publikálja Bethlen Gábor fehérvári palotája egykorî leírását.[14]

Rögtön Reád gondoltam, hogy mily fontos Neked jól elképzelni ezt a regenyedhez, s azonnal kértem, hogy engedje át ezt már publikáció előtt használatra Neked. Veress azonban rendkívül aprólékos, pedáns ember, s mivel most is rég gyűjtött anyagából egy csomót Olaszországban román kutatók újra leírtak, s most az orra elől 25 év óta lemásolt anyagát minden irodalmi illendőséget és prioritási elvet félretéve kiadtak; első percben itt is megijedt. Azt mondta, hogy az adatokat úgy is leküldi, s akkor használhatod.

A kiadás azonban csak márciusban lesz, s Neked már most, mielőbb látni kellene. Arra kértem tehát, hogy küldje le legalább újévre az anyagot György Lajoshoz[15], a szerkesztőhöz, s én onnan leíratva felküldeném Neked. De gondoltam arra is, hogy közlöm a dolgot Veled, s ha sietősebb a kérdés, fordulj egyenesen ott hozzá. Ebben az esetben azonban, Veress szokásait ismerve, azt ajánlom, hogy fordulj egy levéllel hozzá, s jelölj meg, vagy kérj tőle egy *pontos tizpercet*, mikor a leírást átvehetnéd, vagy *kérj időt lemásoltatására*. Ezt azért ajánlom igy, mert Veress órára beosztott időre dolgozik, s ebből semmiért és senkiért nem tér el, úgy, hogy egészen hiába való volna pl. meglepetésszerűen föl-

---

[11] Szabó T. Attila *i.m.* 213.

[12] *Magyar irodalomtörténet.* II. Cluj—Kolozsvár: 1934. 211.

[13] Veress Endre (1868—1953) történész. Főleg a 16—17. századi Erdély történetével foglalkozott. Közzétette a pápai követek, Basta György levelezését és a korabeli egyetemeken tanuló magyarországi tanulók anyakönyvi bejegyzéseit.

[14] *Új adatok Bethlen Gábor fejedelem építkezéseihez.* 1927. 1. sz. 60—1.

[15] György Lajos (1890—1951) irodalomtörténész, könyvtáros. Az említett folyóiratokon kívül a Pásztortűz és az Erdélyi Iskola szerkesztője is volt.

keresni őt ezért. mert minden valószínűséggel meg beszélni sem lehet vele, ha beosztása más. Megcsontosodott szokásai vannak már. s ezen nem változtat.

Én válaszod megvárom, s elhatározásodhoz alkalmazkodva írok neki. Ha Neked a dolog sietős, akkor okvetlenül az ottani lemásolás ügyében írok: — ha nem oly sürgős, úgy a cikk leküldéséért siettetem, hogy aztán a másolatot felküldjem Hozzád. E tekintetben tehát egy levelezőn szíves válaszodat kérem, hogy annak megfelelően járhassak el.

A másik. amiért írok, mezőségi útaddal áll összefüggésben.

Itt az a hír terjedt el, hogy Vajdakamaráson azért voltál, hogy meglathasd a Bethlen Gábor erdejét, illetve vadászterületét. Vajdakamarás a ma is élő Bethleni Bethlenek s köztük utoljára Bethlen István miniszterelnök birtoka volt. Azonban ősapái egyike B[ethlen] János, a későbbi kancellár csak Barcsay Ákostól kapta 1658- v[agy] 59-ben. Azelőtt a kolozsi sókamarához tartozó, tehát kincstári jószág volt. De éppen mert az volt, Bethlen Gábor idejében nyugodtan használhatod az ő vadászterületének is. Azon a vidéken akkor még bőven volt őz, sőt szarvas is. I. Rákóczy György 1633-i vadásznaplója, amelyet Koncz József[16] közölt az Erdélyi Múzeum folyóirat 1899—905 közti valamelyik évfolyamában, e tekintetben érdekes adatokat nyújt. A közelben vadászott még többször Apafi Mihály is. Az ő naplója is a jelzett évi Erd[élyi] Múzeumok egyikében jelent meg Tóth Ernő[17] közlésében. Ezek adatai költői műbe az anakronizmus hibája nélkül nyugodtan átvehetők, illetve belédolgozhatók. Az illető folyóiratok a M[agyar] N.[emzeti] Múzeum Könyvtárában megvannak.

Ha pedig erdélyi családtörténeti adatokra, nexusokra nézve fölvilágosításokra volna szükséged, ugy fordulj Csiksz[en]tmihályi Sándor Imréhez: Ő banktisztviselő a Magyar Jelzálogbanknál. Jó barátom volt, de itt kellett hagynia Erdélyt. Itt 13 évig szerkesztője volt a Genealogiai Füzeteknek[18], s nagy családtörténeti gyűjteménye van. Lelkes, Erdélyért élő-haló ember, aki örömmel lesz segítségedre ily kérdésekben.

Ugyane vidék — a Mezőség — tóvilágára használható, bár csak vázlatos könyv Sytripszky Hiador[19] könyve: *Adatok az erdélyi halászat ismeretéhez.* Én is írtam egy cikkecskét a régi erdélyi tóárvizekről.[20] Ha gondolnám, hogy hasznát vehetnéd, szívesen elküldeném. Ha Te az ecsedi lápot behatárolod a Mezőség kopár hegyeivel, nyugodtan írhatod azt a vízi életet, amit ott láttál. El nem felejtem, hogy Takács [sic!] Sándor[21] a *Rajzok a török világból* egyik kötetében miféle gazdagságát nyújtja az egyik cikkében a vízi és mocsárvilág szókincsének. Te ezeket bizonyára ismered, de ismerve sem árt belepillantani, oly szép az a cikk.

Végül küldök pár Bethlen-kori adatot. Epizódalakok vázvonalai és utalások, hogy hol találsz róluk. Futtában, ironnal írtam csak le, mert így gyorsabban tudtam.

Én Neked egész halom érdekes levéltári anyagot, szép címeres nemesleveleket, *Fejérvári Pálnak Bethlen egyik festőkancellistájának* a Imreffynek díszes okleveleit. *Bethlen díszkötésű könyvét, térképét,* török levelestarisznyákat stb. válogattam volt ki. Végtelenül sajnáltam, hogy nem jöhettél el akkor. Ha *valamelyik vidék képére* szükséged van: írj egy levelezőt, s küldök vagy tudatom,

---

[16] Kelemen Lajos tanácsára került sor a következő levél megírására: „Igen tisztelt Tanár Ur,
Kelemen Lajostól értesülök, hogy Ön feldolgozta Gyulafehérvár képét Bethlen Gábor koraban. Igen kérem adjon rá alkalmat, hogy beletekinthessek.
Szives válaszát keri - Móricz Zsigmond"
Tel: József 28—23. Fővámtér 2.
Országos Levéltár. /OL/ P 1569. Veress-család levéltára
8. csomo. 1073.

[17] A nap ó megjelent 1900. 466—472. és 524—528. Tóth Ernő közlése megjelent 1900. 82—93., 143—55., 213—21., 270—81. és 325—35.

[18] Keöröspataki és Keöpeczi Sebestyén József heraldikussal együtt.

[19] Sztripszky Hiador (1875—1946) bibliográfus, irodalomtörténész. Említett műve Kolozsvárott jelent meg, 1908.-ban. Bírálatot közölt róla Kelemen Lajos: Erdélyi Múzeum 1911. 307—10.

[20] Ellenzék 1926. 42. sz. 9—10.

[21] Takáts Sándor (1860—1932) művelődéstörténész. Irodalmi stílusban megírt tanulmányai értékes forrásokat rejtenek.

hogy hol kapod. Sándor Imrének is mutatója volt a Vasárnapi Újság összes erdélyi anyagáról. Sokat ott is megtalálsz. Végül oda mellékelem azt a csodálatos délibábszerű látványt leírva, melyet Gyallay Domokos[22] barátommal és 50—60 emberrel együtt láttunk dec[ember] 17-én. Fejérvárra alkalmazva is használható. Az akkori embert még jobban megdöbbentette az ily látvány, mint hogy minket meglepett. A legmelegebben üdvözöl tisztelő barátod;

Kolozsvár, 1926. dec. 21. Kelemen Lajos
[Jelzete: Pim M. 100/995/1]

2.

A sietős levélírásban elfelejtettem tudatni a Veres E[ndre] címét; B[uda]pest II. Hunfalvy u. 4. Ma azonban már írtam neki is (ny.[ugalmazott] minszteri tanácsos) azzal, hogy vagy küldje el a másolatot Neked, vagy adja át lemásolásra, vagy végül sietve küldje le a közleményt, hogy lemásolva felküldhessük Neked. Az utóbbi egy hét késést jelentene, s ezért volna jobb, mert már ott megkapnád. Ajánlom tehát, hogy egy levelezőn kérdezd meg V[eress]-től hogy melyik módot találná legcélszerűbbnek?

Itt Hermányi Dienes József nagyenyedi ref. papnak 1758—59-ből egy hatalmas kötet anekdotája van, amit szintén elővettem volt. Sok erdélyi szín, íz, tréfa, bolondság, szerelem, s néha vastag ízléstelenség is van benne. De igazi, jó erdélyi dolgok. Kézirat, mégpedig egyetlen kézirat lévén, sajnos, nem lehet innen kiadni. Néhány történetét esetleg adoptálni lehetne. Mit szólnál hozzá?

Boldog karácsonyt és új évet kíván tisztelettel és szeretettel

1926. XII. 22 Kelemen Lajos
Kolozsvár
[Jelzete: PIM M. 100/995/2] Közli: SAS PÉTER.

MAGYARDÉCSE HELYNEVEI

Magyardécse (r. Ciresoaia) Déstől 25 km-re, a Nagy-Szamos balpartján fekszik. Nevére vonatkozó első feljegyzés 1269-ből való: *Dycha*. A mai, teljesebb névváltozat, *Magyar-Décse* alakban, 1750-ben tűnik fel először (Kiss Lajos, FNESz.[1] II, 68). A ma is élő helynévanyagot 1975—76-ban gyűjtöttem. A jelenkori helynévanyagot történeti adatokkal egészítettem ki. Szabó T. Attila volt szíves rendelkezésemre bocsátani a tőle gyűjtött Erdélyi Helynévtörténeti Adattár (EHA) adatait, ezt kiegészítettem a *Szolnok-Doboka vármegye monográfiájában* található adatokkal (II, 546—561), valamint Mátyás László 1941-ből származó kéziratos gyűjtésével. Betűrendben egyaránt közlöm az élő és a történeti adatokat, a kihalt helyneveket †-tel jelölöm, számmal jelzem a szóban forgó hely fekvését a mellékelt térképlapon, a római I. a belterületre, a római II. a külterületre vonatkozik.

1. *Agyagjukak* (II. 148; agyagos bemélyedés a Liget lábánál, ahonnan a falu lakossága az agyagot hordja). 2. *Áj — Záj* (II. 95; a népi magyarázat szerint a név onnan ered, hogy kerékkötéskor itt *állj*-t kiáltottak, e, sz. 1); 1753: az Allyba (sz). 3. *Áj ajja — Záj ajja* (II. 95/a; sz). 4. *Áj bírce — Záj bírce* (II. 95/b: e, 1): 1753: Ally berczén (sz), 1754: Ajbércz (e), 1765: Az ajj Bérczen (sz), 1741: Záj bércei 5. *Áj gödre — Záj gödre* (az Áj ajja névváltozata). 6. *Áj oldala — Záj ódala* (II. 95/c; 1, sz); 1753: Ally ódalán (sz), 1941: Záj-ódal. 6. *Áj teteje — Záj teteje* (az Áj bérce névváltozata). 7. *Akácos* (II. 49; e). 8. *Akasztófadomb: Akasztófa* (II. 151; sz, gy). † 1730: Az Alsó Fordulóban, 1760: Az also Forduloban, 1812: Alsó fordulóban. 9. *Alsó-Miklósverem* (II. 91/a; gy, a Miklósverem alsó része); 1743, 1755, 1941: Alsó Miklós verem. 10. *Aszeg* (I. 6; fr, a falu Árpástó felőli része);

[22] Gyallay /Pap/ Domokos (1880—1970) író, szerkesztő. Kiadta a Magyar Nép könyvtára c. könyvsorozatot.

1730: Az alszegi, 1753: Az Al-szegen, 1899: alszeg. † 1730: Az Alszegi Porgolat kapun kivül (k). 11. *Aszegi út: Aszegi ucca* (I. 7; ú, Árpástó irányába halad). 12. *Andiné hejjek* (II. 204; sz. gy). 13. *Andiné kúttya* (II. 205; kú). 14. *András higgya ~ Andrásiggya* (II. 108; sz, gy; a név a Kollát patakát átszelő hajdani hídról származik); 1664: Az András hida, 1730: az András hidaban. 1864: Andrashidja, 1941: András hídja. 15. *Andráshiggya teteje ~ Andrasiggya teteje* (II. 108/a, sz, gy: a terület legmagasabban fekvő része); 1753: András hida tetején. 16. *Aranyije* (II. 207: sz, gy). † 1753: az Arok. † 1753: az Árpástói határszélbe (sz). 17. *Arpastoi út* (I. 4; ú). 18. *Bagjos* (II. 2; 1, sz). 19. *Bayjos ódala* (II. 2/a; 1). 20. *Bálindészka* (II. 137; sz, gy): 1864: Bálint deszka. 21. *Bálidészka ódala* (II. 137; sz, gy); 1730: A Bálint deszka oldalán (sz), 1759: A Bálint Deszka oldala, 1941: Bálint deszka oldala. † 1743: a' Balla György irotványa, 1744: A Farkas juka a Balla Gyorgy ratványától fogva. 22. *Balla Marcijak kertye: Balla pusztájok* (I. 55; ke). † 1358: s itt határos Bana és János Szerecsen (Serechen) fiaival, hol a *Bana metai* vannak (SzDvm.Mon.). † 1689: Bana oldala. 23. *Báncsiku rittye* (II. 165; sz, 1). 23. *Bandi gödre* (II. 168; gy). 24. *Barnamica — Barnamissza* (II. 90; e, gy). 25. *Barnamica ódala* (II. 90 a; gy). 26. *Barnamica teteje* (II. 90/b). 27. *Barta* (I. 41; fr, k); 1753: A' Bartán, 1864: Barta, 1899: Barta. † 1698: az Bartha Hegyben, 1703: barta hegyben, 1753: Barta hegyén. 28. *Bartaji sikátor* (I. 42; ú). 29. *Bartaji ucca* (I. 43; ú). 30. *Barta ódala* (I. 41); 1880: Barta oldal. 31. *Bírc* (I. 23; sz, gy); 1269: Byrch, 1353: Byrch, Berch. 32. *Birc ódala* (I. 23 a; gy, sz); 1753: Bércz oldalban, A' Bércz oldalán. 33. *Birc teteje* (I. 23/b; sz); 1753: a bércz tető. 34. *Birc-út* (II. 67; 1, ú); 1730: A' Bércz uton, 1760: A' Bértz ut, 1811: Bártz uton, 1864: Bércz út. 35. *Bircút kúttya* (II. 68; kút, 1, sz); 1353: A Bércz ut kuttyánál. 36. *Bircút szuguja* (II. 66; e, 1). 37. *Bircút teteje* (II. 67/a; 1); 1753: a' bércz ut teteje. † 1753: a Bethleni határ szélbe. 38. *Bodon* (a Bircút kúttya névváltozata). 39. *Bojtosbirc* (II. 167; sz); 1753: A' Bojtos bérczin. 40. *Bojtosbirc ódala* (II. 167/a; sz). 41. *Bojtosbirc teteje* (II. 167 b; sz). 42. *Boldizsár gödre* (II. 183; 1). 43. *Boldoganya ~ Boldogannya* (II. 211; sz). † 1753: A Bongorba (sz). 44. *Borostyános* (II. 158; sz); 1753, 1765, 1864, 1891, 1941: Borostyános. † 1730: A borozdák között (sz). 45. *Borzuk ~ Borzok* (II. 118; sz, e); 1753: A' Borz lyukba, 1760: Borzjuk, 1864: Borzlyuk, 1941: Borzok. 46. *Borzoki erdő* (II, 119; e). 47. *Borzuk ódala ~ Borzok ódala* (II. 118/a; sz). 48. *Borzuk pataka ~ Borzok pataka* (II. 120; p). 49. *Bugli gödre* (II. 203/a; gy). 50. *Bugli hejjek* (II. 203; gy, sz). 51. *Bugli ódala* (II. 203/b; sz, gy). † 1807: Bükkös Eszkosa (sz). 52. *Cichegy* (II. 125; szö, gy). 53. *Cigányok* (I. 36; fr, cigányok lakják). 54. *Cigányódal* (II. 14; kopár hegyoldal). 55. *Ciregál dombja* (I. 44; fr. Ciregál rn.). 56. *Cirehegy* (II. 13; gy, szö); 1664: Czira hegyeben (szö), 1730: Czire hegyben, 1749: Tzire (szö), 1753: mellyet Czire hegyének hivnak... Czire András málé földei, 1754: Czirahegy, 1756 Czire hegy, 1765: Tzire hegy, 1781: Czire Hegy (szö), 1864: Czire hegy (sz). 57. *Cirehegy ajja* (II. 13/a). 58. *Cirehegy ódala* (II. 13/b; szö). 59. *Cirehegy teteje* (II. 13 c; szö). † 1753: Czire György kertén kivül (sz). † 1753: A Czire hegye mellett (k). † 1730: A Czire Mihaly Kerte mellet. 60. *Csepegő* (II. 6; sz, gy; az ott lévő kútnak a vize átfolyik a helyen). 61. *Cserebirc* (II. 184; e, gy, sz); 1753: a' Csere bércz. 62. *Cserebirc teteje* (II. 184/a; e, sz). 63. *Csergő* (I. 15; fr, ke, a Kialtódomb alatt erdő forrásról nevezték el). 64. *Csertesz* (I. 50; temető); 1753: Tsertesz (ka), A Cserkezbe, Cserteszbe (ke), 1754: Csertesz. 65. *Csétomlás* (II. 48; sz, 1): 1615: Csed omlás, 1720: Cse omlás, 1864: Csétomlás, 1899: Csét omlás. 67. *Csétomlas ódala* (II. 48/b; sz, 1). 68. *Csétomlás teteje* (II. 48/c; 1). *Csigás rittyek* (II. 26; sz). 70. *Csipkés* (II. 30; gy, sz); 1334: Csipkés (hegy). 71. *Csipkés ajja: Csipkes godre* (II. 30/a; sz, gy). 72. *Csipkés ódala* (II. 30/b; gy). 73. *Csipkés teteje* (II. 30/c; gy). 74. *Csonkás* (II. 185; (gy, sz, 1, k). 75. *Csonkás teteje* (II. 185/a; sz, 1, gy). † 1753: a' Csorgónál (k). 76. *Csutkós* (II. 198; gy). 77. *Daróc* (II. 38; gy, q, sz); 1269: Droch, 1353: Drochoz. 78. *Daróc árka: Daróc gödre* (II. 38/a; sz, gy). 79. *Daroc pataka* (II. 29; p); 1334: Droch, 1454: Daróczpataka. 80. *David kúttya* (I. 51; kut). 81. *David Lőrinc hejjek* (II. 172; sz, gy). 82. *Disznóverem cseréje* (II. 122; e, gy); 1643: Disznoverem, *Disznoverem tzieréje* 1831: Disznóverem cserje. † 1752: a' Vagvan tetején... Domokos Gergely pusztája után való föld. † 1753: A' Domokos kerten kivül. 83. *Dzálé — Zsálé* (II. 9, 1, gy; a helyi magyarázat szerint a név egy terhet cipelő cigányfiu káromkodása). 84. *Igettódal* (II. 81; e). 85. *Egyház eraeje* (a Borzuki erdő névváltozata). 86. *Eperjes* (II. 79; sz, e); 1743, 1753, 1760, 1864: Eperjes. 87. *Eperjesi erdő* (II. 82; e). † 1743: a' vészverési Eperjesi fordulo uton felyül. 88. *Ereszvin — Ereszviny* (II. 54; sz, gy): 1864. 1880. 1899: Ereszvény. 89. *Ereszviny ódala* (II. 54/a; sz, gy). 90. *Ereszvin teteje* (II. 54/b; sz,

gy). 91. *Erdőshomb* (II. 1; sz, gy, 1). 92. *Erősdomb ajja* (II. 1/a; sz, gy). 93. *Erősdomb ódala: Erős ódala* (II. 1/b; sz, gy); 1753: Az Erős oldalán (sz), 1899: Erős oldal. 94. *Erősdomb teteje: Erős teteje* (II. 1/c; 1): 1753: Az Erős tetejében (sz), 1864: Erős tető. 95. *Esztergál* (II. 94; sz, 1, gy); 1753: Az Esztergárba k, 1864: Esztergály. 96. *Esztergál ajja: Esztergál gödre* (II. 94/a; sz, gy). 97. *Esztergál ódala* (II. 94/b; gy, 1); 1753: Esztergár oldalán (sz). 98. *Esztergál teteje* (II. 94/c; 1). 99. *Fácán* (II. 88; e). † 1753: A Vágás alatt a Falu erdeje. 100. *Falu kúttya* (I. 3; lefödött kút a központban). † 1753: egy felöl a falu Porgoláttya. † 1753: ab oriente a' falu uttya. 101. *Farkasjuk ajja* (II. 83; e); 1720: Farkas lyuk, 1743: a Farkas juk, 1744: A Farkas juk a Balla György iratványától fogva, 1753: Farkas lyuk, 1800: Farkas Juk, 1753: Farkas lyuk allya, 1899: Farkas juk alja. Ma már csak a differenciálódott név él. † 1753: Farkas lyuk mezején. 102. *Farkasjuk pataka* (II. 84; p); 1743: a' Farkas juka Patakáig. 103. *Farkasjuk teteje* (II. 83/b; gy, e). † 1812: Farkasütő fa, 1941: Farkasnyujtó fája (gy, 1). † 1753: Fejérétős hegy oldalában (szö). 104. *Feketeszik* (II. 1, sz, gy); 1864: Feketeszék. 105. *Feketeszik ajja* (II. 16/a; sz, gy). 106. *Feketeszik ódala* (II. 16/b; 1); 1753: A' Feketeség /! oldalán. 107. *Feketeszik teteje* (II. 16/b; (1, gy); 1753: Feketeség tetején! (sz). † 1730: A Fellaki utnál (k), A Fellaki uton alol (sz), Fellaki uton fejül. † 1730: A Felső fordulon, 1753: A felső vagy Málomi fordulóba. 108. *Fēsō-Miklósverem* (II. 91/b;) e, sz, gy); 1743: Felső Miklós verem, 1753: Felső Miklós verem. † 1753: A Felső tekeres körtvélyben. 109. *Fēső ucca* (I. 39; ú). 110. *Fenkü ajja* (II. 42; e, gy); 1753: A Fenyő kőnél (sz). † 1692: Az Ferenczek földeinek a borozdajan. 111. *Fingó-kút* (II. 109; gy, egykor kúttal). 112. *Fingókúti út* (II. 112; ú). 113. *Főzde: Pálinkafőző: Vernyica* (I. 67; fr, itt volt a pálinkafőző). † 1730: A Fune Csorában (kút). 114. *Fotbalpája* (I. 40; labdarúgó pálya és a mellette levő gyümölcsös). 115. *Függő* (I. 19; gy, meredek oldal); 1753: A' Függő alatt (sz), 1864: Függő. 116. *Fűső-szeg* (II. 34; sz, gy). † 1730: a Fűszkut Patakán tul. † 1760: A' Füz. Csorgo árkán (sz). 117. *Galambos* (II. 69; gy); 1730: Galambos mezein, 1743, 1753, 1760, 1764: Galambos (sz, e). † 1753: Gál András kertje alatt (sz). 118. *Gaz ajja* (II. 61; gy). † 1269: venit ad Gokorsum, 1353: jobb felé a térségen át a Gokorsumhoz. 119. *Gosztát* (II. 99; gy). 120. *Görög-lukács hejjek* (II. 24; gy). 121. *Gyertyános* (II. 56; sz, gy, 1); 1622: Gyertianos, 1643, 1753, 1762, 1812, 1831, 1864: Gyertyános. 122. *Gyertyános ajja* (II. 56/a; gy, sz). † 1622: giertianos elot (sz), 1753: Gyertyános előtt. 123. *Gyertyános ódala* (II. 56/b; 1, gy). 124. *Gyertyános teteje* (II, 56/c;) gy). 125. *Gyicujék* (II. 25: gy; Gyicuj rn.). 126. *Gyükeres út* (II. 64; ú, e, gy). 127. *György omlója — Györomlója* (II. 45; e, gy); 1743: György homlója (e), 1744: György szomlója (e), 1754: György omlója, 1812: György ombéja (!), 1831: György omlója. 128. *György-omló ajja — Györomló ajja* (II. 45/a; e). 129. *Gyór hejjek* (II, 199; sz, gy). 130. *Gyuri hejjek* (II. 189; gy, sz). 131. *Gyürüs ája* II. 192; 1, sz); 1753: A' Gyürös allyba (k). 1864: Gyürüs alja, 1899: Gyürüs alja, 1941: Gyürüs ája. 132. *Gyűrüsáj ódala* (II. 192; 1, sz); 1753: Gyürüs aly oldalán. 133. *Halálkanyar* (I. 25; az Árpástói út veszélyes kanyarulata). 134. *Hármasverem* (II. 143; gy, sz); 1753; 1864, 1941: Hármas verem. † 1754: Három domb. 135. *Határfa* (II. 186; gy); 1754, 1812, 1864: Határfa. Az egykor itt húzódó margitai határszélt egy fa jelezte. 136. *Hegyes-hegy* (II. 144; 1, sz, gy). 137. *Hegyeshegy ajja* (II. 144/a; gy, sz); 1645: Hegies hegj alat (sz), 1664: hegyes hegy allatt (szö), 1753: Hegyes hegy allyába, A' Hegyes hegy allyán (sz), 1899: Hegyes alya. 138. *Hegyeshegy ódala* (II. 144/b; használhatatlan); 1730: A Hegyes hegy oldalban, 1730: A' Hegyes hegy oldalába, 1864: Hegyeshegy oldala. † 1941: Hegyeshegy-patak (azonos a Hídvég patakával). 139. *Hidegkút* (I. 30: gy, sz; régen a területen levő kút). 140. *Hidegkút árka: Nagyhíd árka* (I. 31; árok); 1753: A' Hideg kut árka. 141. *Hidegkút pataka* (II. 138; p). 142. *Hideg-ódal* (II. 129; gy); 1753: hideg oldal, 1864: Hideg oldal. 143. *Hidegódal mege* (II. 129/a; gy). 144. *Hidegódal-patak* (II. 130; p). 145. *Hitványhíd* (II. 180; sz, gy, hajdani rossz hídjáról); 1753: A' hitván hidnál (sz), 1864: Hitvány hid). 146. *Holánkijé* (II. 209; sz, gy, k: Holánki rn.). 147. *Horgas-irotván* (II. 152; sz, gy), 1753: Horgas Irotványban (sz, k), 1864: Horgas irotvány. 148. *Horgas kertye* (fr, gy; Horgas rn.). † Hosszuberek alatt (sz). 149. *Hosszú-bükk* (II. 160; sz, 1, gy). 150. *Hosszubükk ajja* (II. 160/a; k). 1864: Horgas irotvány. 148. *Horgas kertye* (fr, gy; Horgas rn.). † 1753: Hosszuberek alja. 151. *Hosszúbükk teteje* (II. 160/b; gy, sz); 1753: A Hosszubik tetején. 152. *Hosszúmező* (II. 179; gy, sz, 1, k); 1730: Porgolát után a Hosszumezön (sz), 1760: Hosszu Mezőn. 153. *Hosszúmező ajja* (II. 179/a; gy, 1, k). 154. *Hosszúmező mege* (II. 179/b; gy, 1, k); 1689: hosszu-mező meget (sz), 1693: Hosszu mező megett (sz), 1759: Hoszszu mező megi (k). 155. *Hosszúmező megé menő út* (II. 176; ú); 1753:

Hosszumező megé menő ut. 156. *Hosszúmező ódala* (II. 179/c; gy. 1). 157. *Hosszúmező teteje* (II. 179/c; sz). † 1765: Temető vagyi alias a hosszu hegyben (szo). † 1753: a' Hosszu mező berczi ut. † 1730: A Húcs kerténél. 158: *Icig árka* (I. 17; árok). 159. *Icig higgya: Sós higgya* (II. 134; sz, hid). † 1730: A Tirmas /!/ szolője mellett (sz). 160. *Irotván* (II. 202; gy). 161. *Espan lese* (II. 3; sz, gy); 1269: Jspanlesny, Yspanlesuy, 1334: Spanlesy, 1353: az Orthon at az Ispanlesy helyhez. 162. *Espán-lese teteje* (II. 3/a; sz, gy). 163. *Espánosi* (lásd Espan lese); 1645): Az Varallyi földön Ispanosin (sz). 164. *Espánosi teteje* (I. Espán-lese teteje). 165. *Espanosi út* (II. 4· ú). 166. *Estállók* (I. 32; ép). 167. *Itató* (II. 55; gy, sz; regen a delelon levo kút); 1753· Az Itatónál. 168. *Jankó helyek: Jankó ódala* (I. 49; fr, sz, gy). 169. *Jaszli kertye* (I. 16; ke). † 1730: Az Jó János állyában, 1753: A Jó János alyaba az Árpástói határ szélbe (sz), 1760: Jó János ajjában. † 1615: Jó János kerte megett (sz), 1753· Jó János kerte végébe. † 1730: Jó János Kuttyánál (k), 1753: Jó János kuttyánál (k), 1760: Jóó János kutyánál (k). † 1664: a Jo Pal földek; † 1664: Juhász földek alatt (sz). 170. *Johász-ódal* (II, 47; sz, 1, gy); 1753; A Juhász oldalon (sz. k), 1812. 1831, 1864: Juhász oldal. 171. *Johász-ódal ajja* (II. 47/a; gy, sz); 1765: a Juhász oldalon alol. 172. *Johász-ódal mege* (II. 47/b; gy, szó. 173. *Johász-ódal teteje* (II. 47/c (1. sz); 1730: A Juhász oldal tetején, 1753: A' Juhász oldala tetején (k). 1760: Juhász oldal tetején. 174. *Kalota* (II, 27; sz, 1); 1864, 1899, 1941: Kalota. 174. *Kalota ódala* (1. Kalota). 175. *Kájhás hejjek: Kájhás Marci hejjek* (II. 196; sz. gy). 176. *Kántor ucca* (I. 65; fr, ú). † 1693: Kapi hegy. † 1334: Kapus hely. † 1334: Kapusd. † 1664: a karo alatt (sz). 177. *Kecskehát* (II. 60; sz, gy); 1743, 1864, 1899, 1941: Kecskehát. 178. *Kecskehát ajja* (II. 60/a; sz, gy); 1753: Kecske hát alatt (sz). 179. *Kecskehát ódala* (II. 60/b; gy). 180. *Kecskehát teteje* (II. 60/c; gy). 181. *Keleven* (II. 36; sz. gy). 182. *Kemence mege* (II. 127; sz, gy). 183. *Kerekdomb* (II, 156; sz, 1). 184. *Kerekmező* (II, 182; sz); 1753, 1864, 1899, 1941: Kerekmező. 185. *Keresztúr szege* (II. 121; sz, gy); 1730: A' Keresztur-szegiben (sz), 1753: Keresztur szeribe!, Keresztszeg, 1864: Keresztur szege. 186. *Kereszt ucca* (I. 61; ú, fr); 1899: Utcák... Kereszt. 187. *Keritis* (II. 110; gy). † 1730: Kerlesi határ szilben. 188. *Kert ajja* (II, 114; gy, sz); 1753, 1760: A' Kert alatt (k, sz), 1864: Kert allya. 189. *Kertek* (I. 56; sz, gy). † 1753: A kert megett (k). 190. *Kert vige* (I. 26; gy). 191. *Kesejüs — Kesejös* (II. 51; szö, sz, 1); 1753: A' Keselyüsbe (sz), 1762: Keselyűs (szö), 1864: Kesejös. 192. *Kesejös ajja* (II. 51/a; sz); 1864: Keselyös allya. 193. *Kesejös ódala* (II. 51/b; szö), 1753: Keselyüs oldalon. 194. *Kesejös teteje* (II. 51/c; sz, 1); 1941: Keselyüs teteje. † 1753: Keselyüs torkában (sz). † 1730: két árok közot (ke). † 1753: A' két Ligeth között (sz). 195. *Kijátó-domb* (I. 12.;) gy). 197. *Kijátó-domb ajja* (I. 12/a; gy). 198. *Kijátó-domb mege* (I. 12/b; hasznosíthatatlan). 199. *Kijátó-domb ódala* (I. 12/c; gy). 200. *Kijátó-domb teteje* (I. 12/d; hasznosíthatatlan). † 1622: a királyi út mellett. 201. *Királykút* (I. 38; kút); 1753: Király kuttyánál (sz). 202. *Kirkuj hejje* (II. 195; sz, gy). † 1753: A' Kis András kertén kivűl. 203. *Kisdomb* (I. 22; fr, gy). 204. *Kis-Galambos* (II. 111; sz, 1). 205. *Kis-Galambos ódala* (II. 111) 206. *Kishid* (I. 33; fr, híd). 207. *Kishid ucca* (I. 37; ú). † 1753: Kis Irotványba (sz). † a' Kis János kerte alól. 208. *Kis-Kűverem* (II. 104/a; gy). 209. *Kismaluc ucca* (I. 21; ú). 210. *Kis út* (I. 52; ú). 211. *Kisucca: Málomi ucca* (I. 52; ú). † 1753: A' Kis ut melett (sz). † 1941: Kisverőfény teteje. † 1753: A Kocsis Mihály kerte megett. 212. *Kollát* (II. 115; szö, sz, gy); 1753, 1756, 1765, 1864: Kollát, 1899: Korlát. 213. *Kollat ajja* (II. 115/a; sz, gy); 1755, 1760: Kollát alatt, 1730: Kollát hegy alatt (irotvany, k). † 1760: A' Kollát bérczi megett (k). 214. *Kollát ódala* (II. 115/b; szö). 215. *Kollat pataka: Rit pataka* (II. 116; p). 216. *Kollát teteje* (II. 115/c; gy). 217. *Konya* (II. 70; e, 1). 218. *Kónya kúttya* (II. 145; kút). † 1730: A Kosztén Lábföldenel (sz), A Kosztén lábján fejűl (sz). 219. *Kotyor* (I. 46; szö. gy, k); 1753, 1766, 1822, 1864: Kotyor. 220. *Kotyor ajja* (I. 46/a; k, szö, gy); 1710, 1753: Kotyor alatt (szö, sz). 221. *Kotyori patak* (I. 47; p). 222. *Kotyori út* (I. 48; ú). 223. *Kotyor szája* (I. 46/b; fr)| 224. *Kotyor teteje* (lásd Kotyor szája). † 1753: Kovács kerszte oldalaban (sz), Kovács keresztén, 1864: Kovács kersztje. 225. *Kovács keresztye köze* (II. 155; 1, sz). 226. *Kovács szene* (II. 178; 1, gy, e); 1720: Kovács szine!, 1743: Kovács szerre! (e), 1744: A Kovács Szene (e), 1864: Kovács szene. 227. *Kűbánya* (II. 181; 1, e, sz), 1720: Kőbánya, 1743: Kő Bánya 1753, 1812, 1831, 1864, 1899: Kőbánya. 228 *Kűbánya ajja* (II. 181/a: sz); 1753: A' Kőbánya alatt (sz). 229. *Kűbánya ódala* (II. 181/b; e, l). 230. *Kűbánya teteje* (II. 181/c; l). 231. *Kűkút* (II. 92; sz, l). 232. *Kűmacska* (II. 50; 1, sz); 1753: A Kö macskán, 1864: Kőmacska. 233. *Körtijes birc* (II. 23; 1, sz); 1753: Körtelyes bércz, 1811: Körtvés Bertzen, 1864: Körtvélyes bércze. 234. *Körtijesbirc mege* (II. 23/a; sz, l). 235. *Körtijesbirc teteje* (II. 23/b: l);

1753: Körtvélyes bércz teteje. 236. *Kűszegis* (II. 46; e, l); 1864: Kőszeges. 237. *Kűverem* (II. 104; gy, l); 1720, 1743: Köveren, 1811: Kö verem, 1864, 1899: Köverem, 1753: A' Kő verem előtt (sz). 238. *Kűverem ódala* (II. 104/b; gy, l). 239. *Kűverem teteje* (II. 104/c; gy). 240. *Közbirc* (II. 17/a; gy, sz, szö). 241. *Közbirc mège* (II. 17/a; sz); 1664: Köz bercz Meget valo (sz), 1864: Közbércz mege. † 1753: A K(özépső) Miklós Verembe (k). 243. *Központ* (I. 1; fr). 244. *Közucca* (I. 58; ú). 245. *Kukuri* (I. 53; fr, gy, szö, ke); 1753: Kukuri hegy, Kukura hegybe! (szö). 246. *Kukuri dombja: Kukuri teteje* (I. 53/a; gy). 247. *Kukuri ódala* (I. 53/b; szö). 248. *Kukuri út* (I. 54; ú). † 1743, 1744, 1753: Kurta bércz fara (e). 249. *Lapác* (II. 177; sz); 1753: A' Lapáczon. 250 *Lapác ódala* (II. 177; sz); 1689: lapácz oldala (sz). 1720: Lapácz kertye meget (sz). 252. *Lebegő* (II. 10; gy). 253. *Legelő* (II. 173; l). 254. *Lüget* (II. 206; sz, gy). / 1753: A' Lázár Bertók kerte mellett (sz). † 1753: A Lázár földeken, 1760: Lázár Fölgye (sz). † 1730: A Lázár Földök Vigiben (sz). † 1730: A Lázár kertye meget (sz). 252. *Lebegő* (II. 10; gy). 253. *Legelő* (II. 173; l). 254. *Liget* (II. 146; sz, gy); 1720: Lüget, 1743: A Ligeth (e), 1811, 1864: Lüget, 1899: Lüget. 255. *Lüget ajja* (II. 146/a; gy); 1753: A' Ligeth alatt (sz, k), 1864: Lügeth allya. † 1753: Két Ligeth közt. † 1753: A' Ligeth megett (sz). 256. *Lüget sánca* (II. 147; gy, sz). † 1760: A' Liget Szélben (sz). 257. *Lüget teteje* (II. 146/b; sz, gy). † 1334: Likashatár. 258: *Lonka* (II. 174; sz, l); 1753, 1760: A' Lonkán (sz), 1864: Lunka. 259: *Lonka ajja: Lonka gödre: Lonka vige* (II. 174/a; sz, l); 1753: A Lonka végében (sz). 260. *Lonka birce* (II. 174; sz), 1864: Lunkabércze. 261. *Lonka teteje* (lásd Lonka birce). 262. *Lonka ódala* (II. 174/b; sz). 262. *Lonka pataka* (II. 175; p); 1730: a Lonka pataka. † 1730: A Lukács Kertek alatt (k), 1753: A' Lukács kertyek alatt (sz, k), 1941: Lukács kertye. 263. *Lukács Sándor árka* (II. 117; gy, k). 264. *Lunguj ódala* (II. 35; sz, gy). 265. *Macskajuk* (II. 166; sz, gy); 1730: a Macska Jukban, 1753: A Macska lyukba (k), 1760: Az also Forduloban: Matska juknál (sz), 1864: Macskalyuk. 266. *Macskajuk ajja* (II. 166/a; sz, gy). 267. *Macskajuk teteje* (II. 166/b; sz). † 1643: Majorhidja. 268. *Mákszemkút* (II. 73; sz, kút); 1753: Mákszem kuttyánál (sz). 269. *Malom* (I. 59; fr); 1730: A Malmon alol, 1753: A' Malomnál (sz). 270. *Málom bükke* (II. 80; sz, gy, e); 1753: a' Málomi Bükkig, Malom bikkibe, a' Malom /!/ büki szélibe, 1864: Málom bükk (e). † 1743: a' Málomi fordulóban, 1753: Málomi fordulóba. 271. *Málomi határ* (II. 44; e, l). † 1753: a' Málomi határ pataka. 272. *Malomút* (I. 60; ú). 273. *Maluci határ* (II. 89; e, gy). † 1753: Malucz felé való Plágán. 274. *Marci kertye* (I. 18; ke, gy); 1864: Marczi kertje. † 1753: A Ligeth alatt a' Margita felé menő ország uttya. † 1730: Margita felöl valo Falu Vegén † 1753: Margita felöl való Plágán. 275. *Margitaji árok* (II. 208; árok). 276. *Margitaji szőlő* (II. 201; sz, szö). 277. *Margitaji szőlő ajja* (II. 201). 278. *Margitaji út: Margitaji ucca* (I. 29; ú); 1753: a' Margitára menő ország uttya, 1812: Margitára menő országútja, 1753: a' Margitára menő ut. 279. *Maros ája* (II. 21; gy); 1753: A' Maros állyában, Maros állya tetején (sz), Maros ály oldalán (k). † 1941: Márton Jancsi kertje. 280. *Márton Pista hejjek* (II. 194; sz, gy). 281. *Márton cseresnyések* (II. 65; gy). 282. *Mékút* (II. 154; sz, gy); 1730: a Méh kutnál, 1753: A mély kutnál (sz), 1760: A' Mélly kutnál (sz). † 1334: Mellyespataka. 283. *Méjút* (II. 58; ú sz, gy, l). 284. *Méjút ajja* (II. 58/a; sz). 285. *Méjút ódala* (II. 58/b; gy, l). 286. *Méjút teteje* (II. 58/c; sz). 281. *Mester gazza* (II. 106; sz, gy). † 1753: az Mezőbe járó ut. 282. *Miháj boronája* (II. 170; gy, sz); 1730: A Mihály Boronájáb/an/. 284. *Miháj-boronája ajja* (II. 170/a; sz). 285. *Miháj-boronája teteje* (II. 170/b). 286. *Miklós-verem* (II. 91; sz, gy); 1753: Miklós Verme, 1753: A' Miklós veremben, 1899: Miklos verem. † 1753: A' M. Kis Asszony szőleje alatt (k). 287. *Magyarós-kút* (II. 24; sz, gy); 1753: Magyaros kután (sz). 288. *Magyarós-kút ajja* (II. 24/a; sz, gy); 1753: Mogyoros kut alatt (sz), 1941: Magyaros kút ája! 289. *Magyarós-kút teteje* (II. 24/b; sz); 1811: Mogyoros Kut Tetején. † 1753: Mogyoroskút végéb/en/. † 1753: Mogyoros ut alatt (sz.) Talán elírás. † 1811: Mojoros Kert (gy). 290. *Morgó* (II. 140; gy, szö). 291. *Műút* (lásd Árpástói út). 292. *Nádas* (II. 161; sz); 1262: Nadas, 1753: A' Nádasba (sz), 1864: Nádas. 293. *Nádas ajja* (II. 161/a; sz). † 1334: Nadisbiky erdő, Nadibiky patak. † 1664: Nadas bük Pataka Mellett (sz), 1730: Nádasbük Pataka mellet (sz). † 1353: Nádasfőre. † 1760: Nádaska tón. 294. *Nádas-kút* (I. 66; fr, gy, sz); 1753: A' Nádas kutnál (sz), 1754, 1864, 1899, 1941: Nádaskút, 1753: A' Nádas kuton alól (sz, k), 1730: A Nádas kuton fejűl. 295. *Nádaskúti hejjek* (II. 193; sz, l). 296. *Nádaskúti ucca* (L. 68; ú). 297. *Nádas ódala* (II. 161/b; sz); 1753: A' Nádas oldalán (sz). 298. *Nádas pataka* (II. 162; p). 299. *Nádas teteje* (II. 161/c; sz); 1753: Nádas tetején (sz). † 1269: Nádas vizfő. 300. *Nagyárok* (II. 19; gy, árok). 301. *Naccilája* (II. 126; szö, gy, sz); 1753 A Nagy Szilájában (sz), A Nagy Szilájba (szö), 1811: Nagy

Czilojban! (szö), 1822: Nagy Czilójába (szö), 1864: Nagy Czilája, 1899: Nagy szilája. 302. *Naccilája ódala* (II. 125/a; szö). 303. *Naccilája teteje* (II. 126/b; szö, gy, sz); 1753: A Nagy Szilaj /!/ tetején (sz). 304. *Nagydomb: Pap dombja* (II. 188; sz, l). † 1753: A' nagy György malmánál. 305. *Nagy-Hegy* (II. 8; szö); 1753: A' Nagy hegybe (szö), 1864: Nagy hegy. 306. *Nagyhíd* (I. 34; sz, gy); 1753: Nagy hidnal (k), 1754. 1864: Nagyhid. 307. *Nagyhíd árka: Hidegkút árka* (I. 31; árok); 1812: Nagyhid árka. 308. *Nagyhíd-hágó* (I. 35; ú). 309. *Nagyhíd ódala* (I. 34/a; gy). 310. *Nagyhíd teteje* (I. 34/b; gy). 311. *Nagykanyar* (II. 139; ú; az Árpástói út ív alakban hajló szakasza). 312. *Nagy-kövek* (II. 150; gy, sz, ú). 313. *Nagy-Kűverem* (II. 104; gy, l). 314. *Nagy-Miklósverem* (lásd Felső-Miklósverem). 315. *Nagyszőlő* (II. 171; szö). 316. *Nagyút* (ú, sz); 1753: a nagy útba jő, 1754, 1831, 1941: Nagyút. 317. *Nyárkert* (II. 187; gy). † 1899: Nyárszeg. † 1753: Nyilas Kaszálló. 318. *Nyir* (I. 45; gy); 1753, 1864: Nyir. 319. *Nyírszeg* (I. 27; fr, ke, gy); 1730: Nyil szeg, 1753: Nyirszegbe (sz), 1762: Nyil szeg (sz), 1864: Nyírszeg. 320. *Nyírszegi sikátor: Sikátor* (I. 28; ú). 321. *Nyugvó: Palló-hágó teteje* (II. 98; sz, ú). † 1730: Az oldal alatt (k.) 322. *Omlás* (I. 8; fr). 323. *Omlás pataka* (I: 9, p). 324. *Omlás ucca* (I. 62; ú). 325. *Orijás* (II. 74; gy); 1753: Az Óriáson 1812, 1831, 1864, 1941: Óriás, 1753: Óriás alatt, 1754: Oriás vége. † 1700: az ország úttya mellett, 1730: az orszag uttya, 1753: az ország uttya. A Vásáros út korábbi neve. † 1269: viam ascendit in montem Orh, 1352: az Orthon át. 326. *Ördög árka* (II. 164; sz, gy); 1753: Ördög órán! † 1753: Örmény fa Vápája. 327. *Örmező* (II. 59; sz, gy). 328. *Örmező birce* (II. 59/a; gy); 1753: Ormező bérczén, 1864: Örmező bércze. 329. *Örmezőbirc felé vezető út* (II. 57; ú). 330. *Örmező mege* (II. 63; e, gy, sz); 1743: Or mezö megétöl fogva, 1753: Az Or mező megett. 331. *Pálfi János* (II. 63; e, gy sz); 1720, 1753, 1864: Pálfi János (k). 332. *Pálfi-János ajja* (II. 63/a; gy, sz). 333. *Pálfi-János odala* (II. 63/b; e); 1743: A' Pálfi János oldala (e), 1753: Pálfi János oldala. 334. *Pali kúttya* (II. 141; kút). 335. *Pálinkafőző* (lásd Főzde). 336. *Palló* (II. 100; e, sz, gy); 1664: Paloba (sz), 1692: a Palló (sz), 1730: Az Palloban (sz), 1756, 1760, 1811: Pallo. 337. *Palló árka* (II. 101; sz). 338. *Palló-hágó* (II. 102; sz, ú). 339. *Palló-hágó teteje* (lásd Nyugvó); 1831: Galló hágó teteje! 340. *Palló ódala* (II. 100/a; sz, gy); 1730, 1760: Palló oldalán (sz). 341. *Palló pataka* (II. 103; p); 1730: Az Palo Patakában (sz), 1753: Palló pataka. 342. *Palló teteje* (II. 100/b; e, sz). † 1753: Paló előtt, Paló Pataka mellett. 343. *Pája* (lásd Futballpálya). 344. *Pap árka* (II, 97; e, sz). 345. *Pap dombja* (lásd Nagydomb). 346. *Pap erdeje* (II. 105; e). 347. *Pap gazza* (II. 93; sz, gy). 348. *Pap gödre* (lásd György-omló alja), 349. *Pap szilvása* (II, 12; gy). 350. *Pásztori ódala* (II. 200; gy). † Patak (lásd Sós pataka); 1730: Az Sóósban ab oriente Patak; (lásd Palló pataka); 1753: a' Palóba alól a Patak. † 1730: A Somos hegy Patakában (sz)... a meridie a Patak. 351. *Patkányos* (II. 153; gy, sz); 1753: A Patkánosba (sz, k; patkány 'vakondok'). 352. *Peremoné* (II. 87; e, gy). Peremon szn. † 1753: Péter István gyümölcsös kerte. 353. *Péter mezeje* (II. 85/sz, gy) 1730: Péter János mezein (sz), 1743, 1744, 1753: Péter János mezeje, 1864: Pétermezeje. 354. *Peti gödre* (II. 37; k, l). 355. *Peti hejjek* (II. 157; gy). 356. *Pikili sikátor* (I. 14; ú; Pikili rn.). 357. *Pina-kút* (II. 96; kút). 358. *Polonia* (II. 86; sz, gy). † 1269: Poloscca víz, 1353: Poloscavize. † 1753: Az Al-szegen a' Porgolát kapun kivül (sz, ke), 1730: A Porgolát kerte rug Viggel egy sz, 1753: A' Porgolát mellett (sz), 1730: Porgolát után a Méh kutnál (sz), Porgolát (sz), Porgolát után a Hosszumezön (sz), A Nyil szegben vagyon egy darab Porgolát után valo föld, 1730: A Vig kután egy Porgolát után valo sz, A Nádas kuton fejül Porgolát után (sz). 359. *Puszta* (lásd Balla Marciak kertje). † 1700: az puszta... melly vagyon az ország uttya mellett, 1760: Vagván azaz Puszta, 1753: A' Pusztába a' falu végén Margita felől (k). † 1753: Pusztai Jó Istók gyümölcsös kerte. † 1753: a' Puszta Mező. 360. *Pusztaszőlő* (II. 169; sz, l); 1730: A Puszta szölöben, Az Puszta Szölönél a Macska Jukban (szö), 1864: Puszta szöllő. 361. *Pusztaszőlő ajja* (II. 169/a; sz). 362. *Pusztaszőlő ódala* (II. 169/b; l); 1753: A' puszta szölö oldalába (sz). 363. *Pusztaszőlő teteje* (II. 169/c; l). † 1756: puszta Templomnál (sz). 364. *Ráta kúttya* (II. 39; sz, kút). 365. *Református templom* (I. 2; ép). 366. *Régi akasztófa* (lásd Akasztódomb); 1753: A' Régi Akaszto fanal. 1864: Régi akasztófa. 367. *Régi iskola* (I. 10; ép). † 1730: Régi Szölö hejen felül. 368. *Régi templom telke* (I. 11). † 1269: venit ad... Rekety, 1353: Rekety. 369. *Rékior hejje* (II. 31; sz, gy, e; a váralyai tanító tulajdona volt). 370. *Rét* (II. 28; sz, gy); 1753: A' Réthen (sz). 371. *Rét ajja* (II. 28/a; sz). 372. *Rét kuttya* (II. 136; sz, k); 1730: A Rét kuttyánál (k), 1753: A Réth kuttyánál (sz), 1760: Rét kutya (k), 1762: A' Rit kutyán, 1812: Rikuta, 1864: Rétkútja. † 1730: A Malmon alol a Ret mellett (sz). 373. *Rét ódala* (II. 28/b; sz, gy). 374. *Rét pataka*

(a Daróc pataka és a Kollát pataka névváltozata). 375. *Sármás* (II. 210; l). 376. *Sikátor* (a Nyírszegi sikátor névváltozata). † 1730: A Silip Szilvássán fejül (sz). 377. *Simiderék* (I. 20; utcarész). † 1753: A Sipos Gazdába. † 1730: A Somos hegy alatt (sz). † 1730: a Somos hegy Patakában. † 1753: A' Somos oldalon (sz). 378. *Sós* (II. 133; sz, gy); 1661: Sós (sz), 1700: Az Sósban lévő k. 1730: Az Sóósban (k), 1753: A' Sósba (k). 379. *Sós fara* (II. 133/a; sz, gy). 380. *Sós higgya* (az Icig hidja névváltozata). 381. *Sós pataka* (II. 135; p); 1730: A Sóós Patakban, 382. *Szabja hegye* (II. 7; szö); 1753: A Szablya hegyén (sz), 1864: Szabja hegye. 383. *Szállás-domb* (II. 52; gy, sz, k); 1864: Szállás domb. 384. *Szállás-domb ajja* (II. 52/a; sz, k); 1752: a' Szállás Domb alatt (sz). 385. *Szállás-domb ódala* (II. 52/b, sz, gy). 386. *Szállás-domb teteje* (II. 52/c; sz, gy). 387. *Szamos-ódal* (II. 128, gy). 388. *Szeben lapossa* (II. 32; sz). † 1664: Szekér ut bely hely, 1730: a Szekerutbeli hejen (sz). † 1730: Szenafövecskeben (sz). 389. *Színamező* (II. 159; gy, sz, l); 1864: Szénamező. 390: *Színamező ajja: Színamező gödre* (II. 159/a; sz, gy). 391. *Színamező ódala* (II. 159/a; l). 392. *Színamező teteje* (II. 159/b; l. sz); 1573: Széna mező tetején (sz, k). † 1743: a' Szent Margitai Fordulóban. 393. *Szikra* (II. 43; e, sz, gy). † 1730: A Szilvás között (k), 1730: A Szilváson alol (sz), A Szilváson fejül (sz). † 1744: az uton tul Sz. Margita felöl valo végre. 394. *Szomorúfűzfa* (II. gy, sz). 395. *Szökőkút* (II. 15; gy, l). 396. *Szőlő ajja* (a Margitai szőlő névváltozata). † 1615: Szölö bércz oldalán (sz), 1645: Szölöbercz oldalan (sz), 1730: A Szölö Hegyben (k), 1812: Szölőhegyek vége, 1730: Szölökön fejül, 1749: a Szőlőnek Gyepüje, 1753: a' szölö teto alatt (sz), 1753: a szölö tető oldala, 397. *Szőlők ajja* (II. 11: gy); 1664: szolo alat (sz), 1730: Az Szölö alatt (k), 1753: A' szölö alatt (k), 1760: A' Szöllő alatt (k). 398. *Szuguj* — *Cuguj*[1] (II. 113; gy, k). 399. *Szuguj* — *Cuguj*[2] (II. 62, gy, sz). 400. *Tábla* (II. 197; sz, gy). 401. *Tabolasi* (II. 124; sz, gy, k). Tabolasi rn. 402. *Tekereskörti* (II. 5; sz, gy); 1753: Tekeres-körtvélybe (sz, k, szö), 1941: Tekereskörte. 403. *Temető* (a Csertesz névváltozata); 1753: A Temető oldalán (sz). 404. *Templom: Református templom* (I. 2; ép). † 1730: Templom felet valo Domb, A Templomon fejül (sz), † 1753: A Tó helynél (sz), Tó mellet. 405. *Tőgyes* (II. 76; gy, sz, e); 1743, 1753, 1863, 1889, 1941: Tölgyes. 406. *Tőgyes ajja* (II. 76/a; gy, sz); 1753: A' Tőgyes alatt (sz). 407. *Tőgyes teteje* (II. 76/c; e, gy). 409. *Törös-bukk* (II. 90; e, gy, sz); 1730: A Törös-bükben (k), 1753: A' Törös bükön (k), 1864: Törös bükk, 1941: Törösbükk. 410. *Törös-bükk árka* (II. 191; árok); 1754: Trösbükk árka. 411. *Tűsókút* (II. 75; sz); 1753: A Tusó kutnál (sz). 412. *Tyúkszar ucca* (I. 64; ú); 413. *Újszőlő ódala* (II. 53; szö). 414. *Új út* (az Árpástói út névváltozata). † 1753: Az Urak kerte alatt (k). 415. *Vágás* (II. 131; gy); 1753, 1759, 1812, 1831, 1864, 1899: Vágás, 1753: Vágás alatt. 416. *Vágás pataka* (Hidegoldal-patak névváltozata). 417. *Vágvány* (II. 107; sz, gy, szö); 1753: A' Vágoványba, 1760: Vágványban, 1864, 1899, 1941: Vágvány. 418. *Vágvány ajja* (II. 107/a; sz, gy); 1753: Vágván alatt (sz). 419. *Vágvány ódala* (II. 107/b; szö, gy); 1753: Vágoványoldalán (sz). 420 *Vágván teteje* (II. 107/c; gy); 1730; 1755: Vágván tetején, 1759: Vágoványtetején. † 1781: Vajda Hegy. 421. *Vámos verése* (II. 163; sz); 1753: Vámos Verésében (sz), 1864: Vámos verés. 422. *Váraljai közlekedő út* (a Kishíd utca névváltozata). 423. *Váraljai határ* (II. 33; sz, gy, l); 1753: Várallyai határszébe! † 1753: a' Várallya felé való Págán (szö). † 1730: a Váralyai hídban (gy), 1753: A Várallyai hídba (k). † 1753: Várallyai hid pataka. † 1743: a' Várallyai hid uttya!, 1744: A Várallyai hid uttja. † 1730: A Várallyai rét szilben (k). 424. *Várhegy* (II. 22; sz. gy). 425. *Várhegy ajja* (II. 22/a; sz, gy); 1753: Vár hegy allyába (sz). 1899: Várhegy alya. 426. *Varhegy ódala* (II. 22/b; gy). 427. *Várhíd* (II. 71; gy, sz). 1864: Várhíd. 428. *Várhíd ajja — Várhíd gödre* (II. 71/a; hasznosithatatlan). 429. *Várhíd teteje* (II. 71/b; sz, gy). 430. *Vásárosút* (II. 132; ú); 1864, 1899: Vásáros ut. 431. *Veres gödre* (II. 123; sz). 432. *Vereshegy* (II. 18; sz, gy). 433. *Vereshegy ódala* (II. 18/a; gy); 1753: Vereshegy oldalán (sz), 1754, 1864: Vereshegy oldala. 434. *Vereshegy teteje* (II. 18/b; sz, gy). † 1941: Veres irotvány. 435. *Vérnyica* (a Főzde névváltozata). 436. *Verőfiny* (II. 40; e, gy). † 1753: Verös oldala. † 1269; 1353: Fertyz. 437. *Vészveris* (II. 77; e, l, sz, gy); 1730: A Veszverisbe (k), 1743—44: Vászverés, 1753: Vész Verésbe (sz), 1760: Vász veres (k). 1864, 1899, 1941: Vészverés. 438. *Vészveris csorgója* (II. 78; gy, kút). 439. *Vikúta!* (II. 72; sz); 1615: Végh kuton (sz), 1645: Végh kutan (sz), 1664: Vigh kutan (sz), 1730: Vigkutnél (sz), 1753: Vég kuttyánál (sz), 1765: az Vég kutanal (sz), 1811: Vég Kután, 1864: Véh kuta!, 1941: Vékúta. 440. *Viski kertyek* (I. 13; gy, ke). 441. *Zsákucca* (a Tyúkszar utca névváltozata).

JOÓ TAMÁS ISTVÁN

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLI. évf. 1997. 2. szám

SZEMLE

BÓKAY ANTAL, **Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban.** Osiris Kiadó. Budapest, 1997. 520 l.

1. Bókay könyve egy fajta irodalomtudomány-történet. Sajátos benne az, hogy ezt a történeti áttekintést a modernitás fogalmához köti. Három fejlődési szakasz irodalomtudományát tárgyalja: (1) premodern vagy korai modern (a XIX. század jellemző világképe), (2) modern (a XIX. század utolsó évtizedeiben alakul ki, és nagyjából a XX. század közepéig tart), (3) posztmodern (a XX. század közepétől), a szerző ezt tárgyalja a legrészletesebben és a legnagyobb terjedelemben. Ez utóbbiról szólva úgy vélekedik, hogy tulajdonképpen nem is a modernitás tartozéka, hanem egy külön egységé, a modernitás utáni időszak kezdetéé, amit posztmodernitásnak nevez.

Az előzmény az alteritás, amely „az értelem forrását az evilági összefüggéseken túl fedezte fel" (69; l. a görög és a zsidó hermeneutika, a kereszténység allegorikus hermeneutikája, a modernitás hermeneutikájának háttere). Ettől eltér Bókay könyvének átfogó fogalma, a *modernitás*, amelynek a szerző szerint lényege, az *immanencia*, az, hogy „az emberi élet értelme, az embert körülvevő világ összefüggései nem transzcendentálisak, nem mitikusan, túlvilágian megalapozottak, hanem olyan törvényszerűségei vannak, amelyek „az ember, a közösség és természet saját, evilági összefüggéseiből ragadhatok meg, azaz *immanensek*" (54), tehát saját belső törvényei vannak. Különben ez a modernitás a reneszánsztól kezdve formálódik, de csak később teljesedik ki.

Célja a három szakasz irodalomtudományi irányzatainak áttekintése, kritikai és tudománytörténeti taglalása. És mert az irodalomtudomány fogalmának értelmezésében elég nagy a tarkaság, a szerző a tisztázás érdekében a kérdéses fogalmat így határozza meg: „Az irodalomtudomány olyan diszciplína, amelynek célja, hogy fogalmak segítségével megoszthatóvá tegye az adott pillanatban bizonyos emberek által elért, mások számára viszont elérhetetlen, élményszerű használati módokat (és az ezekben artikulált jelentéseket, műalkotás-értelmet)" (18). Tehát az irodalom használatáról szóló tudomány, vagyis az irodalom kutatása „új használati módok tudatosításának az eseménye" (18). Itt a használati mód műértelmezést, „az élményartikuláció új és új lehetőségeit" jelenti (18). Ezért a szerző szerint az irodalomtudomány (ön)nevelő természetű. Elsősorban nem ismereteket ad, hanem „példát, mintát az értelemkeresés" hatékony módjaira (19).

Ezzel függ össze az is, hogy „az irodalommal való tudományos foglalkozás alapja, kiindulópontja a műalkotás rendszerszerű értelmezése" (67). És hogy ehhez mi az alap, arról így vélekedik: az átfogóbb háttér „a szubjektív, azaz emberre, az emberi értelemre vonatkozó kulturális rendszerek világa" (22).

Az irodalomtudomány szakaszok szerint elkülönített tárgyalásában gyakran előforduló műszó, fogalom az *irányzat*. Ezt a szerző — szemléletéhez következetesen ragaszkodva — így határozza meg: „az irodalomtudomány irányzatai egyre újabb létértelmet teremtő artikulációk, szubjektív viszonyok által kiváltott változó olvasati módok" és „rendszerezetten megfogalmazott újraolvasási eljárások" (22).

Az irodalomtudománynak három ágát különíti el: (1) fogalmi magva az irodalomelmélet, idetartoznak a fentebb említett irányzatok is, (2) történeti folyamatokra való alkalmazása az irodalomtörténet és (3) „egyes műre való vonatkoztatása az irodalmi interpretáció" (14).

Bókay könyve a fentebb említett fejlődési szakaszoknak megfelelően hat részre tagolódik, az 1+3 szakaszos tárgyalásrend kiegészül ugyanis egy bevezetővel, valamint utolsó fejezetként egyfajta összegezésként és továbbfejlesztésként a

történetiséggel: I. Bevezetés — Az irodalomtudomány természete és szuksegessege, II. Alteritás és modernitás, III. A premodern, IV. A modern, V. A posztmodern, VI. Történetiség, irodalomtörténet, posztmodernitas. Figyelemre melto az is, hogy Függeléke is van, amelyben többek között a szakkiadványok jelzesevel az irodalomtudomány kronológiáját adja.

2. A szakaszok szerinti vizsgálatok főbb szempontjait így összegezhetem: (1) az irodalom és a nyelv szemlélete és vizsgálata, (2) az ehhez szukseges filozofiai, ismeretelméleti és tudománytörténeti alap, (3) szerző, mu és befogado harmassága és negyedik tényezőként a jelentés, mind a négy eseteben valtozási lehetőség rejlik a megitélésükben és részarányukban. A vizsgalatok eredmenyeit a könyv tagolásának megfelelően, a három fejlődési szakasz szerint elkulonitve ismertetem.

2.1. A premodernben még nem teljes mértékben érvényesül a modernitásra jellemző immanencia (az ember és természet saját belső törvényeinek a felfedése), az immanenciát csak a világ felszíni összefüggéseinek a vizsgálatában érvényesítik, például a fizika csak a tárgyak látható kapcsolatait, a történelem csak az emberek egymás közötti viszonyait kutatta, a mélyebb, a rejtett struktúrák, rétegek immanens funkciói még nem vizsgálati témák. A szakasz társadalom-felfogására leginkább a transzcendens közösségeszmény, transzcendens nemzetfogalom jellemző, ebből következik egy sajátos történetiség, amely aztán mindegyik lehető szférában eluralkodott.

Bókay ezekből a külső kontextusokból vezeti le a premodern irodalomtudomány sajátosságait. Ezek közül megemlítek néhány fontosabbat. Először is azt, ami természetes következménye a fentebb emlitetteknek, az tudniillik, hogy az irodalom vizsgálatának első diszciplínája az irodalomtörténet lett, amelynek akkor két elmélete (irodalomtudományi irányzata) fejlődött ki: a pozitivizmus és a szellemtörténet.

Ezzel függ össze az is, hogy a személyt, a befogadót és a jelentést szintén tradicionális, történeti értékrendek dimenzióiban fogták fel. Elsődleges szerephez jutott a szerző személye, de — a fentiekből következően — csak felszíni fogalomként minősítik. A szerző a benne összegeződött hagyomány konkrét személye (127). A szerzőre hat a múlt. Ebben az összefüggésben (is) a szerző — állítja Bókay — a mű felett áll, mert „saját könyvének múltjaként értelmeződik" (127).

Bókay a történetiség más megnyilvánulásairól is beszél. Például arról hogy „a műalkotás-tárgy vizsgálatakor a cél az, hogy az eredeti jelentésnek, a genezis értelmének lehető legjobb rekonstrukcióját tegye lehetővé" (92), vagy hogy „magát a műalkotás-szöveget is történeti tárgyként dolgozzák fel, az alkalmazott nyelvészeti módszerek is történeti természetűek" (92), ilyen például az eredeti szövegforma rekonstruckciója.

2.2. A modern túljut a premodernben még meglevő transzcendentálison, itt már teljes mértékben érvényesül az immanencia. Így az emberi lét autonóm egységek rendszere. És mindegyik egység belsőleg struktúrált. A premoderntől eltérően mélyebb, meghatározó erejű szintekkel is számolnak.

Az autonóm irodalom alkotórésze, a műalkotás szintén struktúra, amelynek nyelvi jellege került az érdeklődés középpontjába. Így lett a modern „a nyelviség kora" (153). A filozófiát is legalábbis a modern első szakaszában nyelvfilozófiaként fogalmazták újra (pl. Wittgenstein, Carnap, Russell). Érthető, hogy az irodalomtudomány szoros kapcsolatba került a korszak nyelvelméleteivel, mindenekelőtt a Saussure tanaiból kifejlődött strukturalizmussal, Chomsky generatív grammatikajával, az amerikai pragmatizmussal (pl. Peirce, Morris) és nagyon intenzíven az újabb és újabb szövegelméletekkel („a modern irodalomtudomány textuális" — 154). De nem feledkezik meg Bókay más idevonható nyelvelméletről sem: a formális logikai (pl. Frege szemantikai rendszeréről) vagy mentális irányokról (pl. Husserl jelentéselméletéről) és a szemiotikáról. Ezért állítja a szerző, hogy az irodalomtudomány irányzatai „az általuk használt nyelvfelfogáson keresztul határozhatók meg" (154).

Nagy változás volt az is, hogy az irodalomtudomány ahistorikussá lett, a történetiség kérdése a háttérbe szorult, megszűnt „a történeti folyamat hagyományos elvének domináns szerepe" (445).. Ugyanakkor az irodalomtudomány mű-

központúvá lett, „megszületik a műelemzés, az önelvű értelmezés igénye" (150). A megelőző korszakhoz képest a már többször említett hármasságból az egyik tényező, a szerző jelentősége csökkent. Jól kivehető tendencia viszont az, hogy az irodalomtudomány „egyre inkább befogadóorientált lesz" (148).

A hármasság mellett a negyedik tényezőről, a jelentésről szólva a szerző jogosan állítja, hogy a jelentés is a műalkotáshoz kötődik: a modernben egyetlen értelemhordozó marad, az irodalmi mű, az irodalmi jelentésképzés középpontja (134). A jelentés centruma azonban sohasem meghatározott, ezért a jelentés „a tartalomnak végtelen számát generáló forma" (154). Emiatt (is) a forma fogalma a modern kulcskérdése. Ezért lettek jelentőssé a formalizmusnak, formaelméletnek nevezett irodalomtudományi irányzatok, a Bókay könyvében részletesen tárgyalt orosz formalizmus és az amerikai Új Kritika.

2.3. A posztmodern a modern legtöbb sajátosságának ellentéte és egyben kritikája. A modern biztosnak hitt elvei és módszerei egy idő után kérdésessé váltak. Ezért a posztmodern — a vele rokon dekonstrukciós felfogásának megfelelően — „decentrált, középpontjától megfosztott világkoncepcióhoz kötődik" (249). A modern monolit, egységes, összetartó rendszere megbomlott, azóta a posztmodern „a széthulló dolgok" irányába tendál (249). Mindennek sokféle összefüggését, velejáróját fedi fel Bókay a posztmodern irodalomtudományban. Ezek közül néhány egészen fontosat említek meg.

Gyökeresen megváltozott a nyelvről addig vallott felfogás: „a nyelvnek alapvető és mégis bizonytalan létfunkciója van" (401). A szavak nem mentális formák produktumai, hanem külsők, transzcendensek (321), nem jelölnek, hanem értelmet világítanak meg (322). Ennél is továbbmenően egy-egy szó a személyes megjelenése (325). És akkor miért fontos a nyelv? Egy eléggé általános idetartozó vélemény szerint azért, mert „az emberi lét teljessége nyelvi konstrukciókban létezik" (92).

És ebből (is) következően fontos még, mert az idetartozó felfogásokban a nyelvnek sajátos összefüggése van az irodalommal, hisz „az irodalom a nyelviség alapmodellje" (399), az irodalmi nyelv nem a mindennapi nyelv módosítása — mint ahogy korábban vélték —, hanem ellenkezőleg a mindennapi nyelv „olyan kifejezésmód, amelyből elfelejtődött a metaforikusság és a fikcionalitás" (403). És hogy mi is itt az irodalom — Bókay szerint jobb műszóval az irodalmiság —, annak megértéséhez a dekonstrukciónak, a posztmodern egyik irodalomelméleti irányának a felfogása a fő forrás. E szerint az irodalomnak, irodalmiságnak két alapvető sajátossága van: (1) a *retoricitás* (pl. az, hogy a retorikai mechanizmusok átélési formák) és (2) az *interpretivitás*, amelynek egyik velejárója a lezárhatatlan, soha véget nem érő tevékenység, az értelmezés (404), ami azzal is összefügg, hogy az interpretáció nem a jelentés, „hanem a sok jelentés" feltárása (239).

Ez a két sajátosság — a Bókay könyvében mindhárom korszak egyik vizsgálati tényezője — a jelentés léttörténeti természetére hívja fel a figyelmünket, arra, hogy „a jelentés nem áll fenn, hanem keletkezik" (404), „a posztmodern irodalomtudomány általános jellemzője, hogy az irodalmi szöveg értelmét a mű-befogadó relációban feltételezi" (276), a jelentés tehát olvasati jelentés (280). A már többször említett hármasságból a befogadó lesz a fő tényező: „a befogadó alkotó pozícióba kerül", a szerző viszont olvasat, „a szöveg befogadása során konstruált és folytonosan újrakonstruált személy" (280).

Az irodalmiság és a jelentés tanulmányozásában fontos szerepet játszik a megújult és a múlthoz viszonyítva sok mindenben módosult hermeneutika, a megértés és értelmezés elmélete, egy emberi élettevékenység, „a létértelem megvilágítása" (337), nem egy valamilyen módszer, hisz nincs előre meghatározható értelmezési technikája, mert ebből a szempontból lényege „az értelmek kibontása" az olvasás során (337), emiatt mindig egyedi és egyszeri. Ez a hermeneutika posztmodernitása, amit Bókay Heidegger, majd Gadamer nézeteivel világít meg, egy hermeneutikai irodalomtudomány alapjaként pedig Jauß művét értékeli.

Az irodalom, irodalmiság megközelítését, az irodalomtudomány új modelljét a fentebb jelzett két sajátosság (retoricitás, interpretivitás) mellett még a következő sajátosságok, új tények jellemzik.

(1) Nem a textualitás és kontextualitás, hanem az *intertextualitás* jelentőségét ismerték fel: a mű és a befogadó „szövegek hálózatának összefüggéseiben léteznek" (227).

(2) Mint láttuk, az irodalmi jelentést olvasati jelentésként fogjak fel (280). Ebből következik, hogy az *olvasás* hermeneutikai párhuzamos fogalma a megértés (421), a dekonstruktiv felfogásban az olvasás „az értelem létezésének a terepe" (422). Valóban a dekonstrukció „alapvetően olvasói és olvasati elmelet" (403). Mindez azonban nem cáfolata az írás jelentőségének (bár nem ugyanaz, mint volt). Arra gondolok, hogy maga Bókay kidolgozója egy idetartozó — nalunk még kevésbé ismert — kettősségének, annak, hogy a műalkotásnak két eseménye, két létlehetőség-meghatározó mozzanata van: a megírás és az elolvasás (453), illetőleg a kettő „átélésháttere", az írhatóság és olvashatóság (454).

(3) A struktúrával, a totalizálással Derrida a *játék* fogalmát állítja szembe, ami egy középpont nélküli struktúra működési módja, azaz „játékos-folytonos kiegészítéssel a szerkezet új és új értelmet teremt, új és új létformát alakít ki" (361). Másutt a játék, a hermeneutikai ontológia alapfogalma, „retorizált cselekvés" (325), „a műalkotás-értelem hermeneutikai-retorikai meghatározása" (316).

(4) A szöveg nem szimbolikus, hanem *allegorikus* természetű (443), ami egy korábbi tradíció felidézésére épül (262). Az allegória valamilyen őt megelőző jelre utal, „mintegy ismétli a megelőző jelet" (413), és így a jelentések sokaságát hozza letre (412), „a személyes értelemképzési mechanizmus fő eszköze" (415), emiatt a jelentés különbségek temporális sora (443). Összefügg a retorikussággal, a megelőző korszaktól, a moderntől eltérően, ahol az ott domináns szimbolikus a grammatikával fonódott össze (405).

(5) A *történetiség* és vele kapcsolatban az idő problémája újra jelentős kérdéskör (446), lényeges benne, hogy „a történetiség az a forma, amelyben az irodalmi jelentés létezik" (449). A megértés feladata hagyományok felélesztése, sőt hagyományok teremtése (318). Az ezt vizsgáló történeti irodalomtudomány lényege szerint szubjektiv. Fő elve Jaußnál a hatás, az esemény (449). Az irodalom történeti lényege elsősorban a befogadás aktusában található meg (450). Ennek a történetiségnek magyarázatát Gadamernél a hatástörténeti tudat fogalmában fedhetjük fel (459). Ezt Bókay jogosult explicitálással „a hatássorok történetisége alapján létező tudat"-nak nevezi (459). Valóban „minden megértés előzetes hatások történeti folyamatába illeszkedik" (319).

A fentebb ismertetett elvekről szólva a szerző ismételten hangsúlyozza, hogy a posztmodern jelentős mértékben különbözik a modern kor tudományosságától, többek között abban, hogy nem felel meg az általános tudományelmélet, „a XX. század egyik sikertudománya" (20) elveinek, vagy hogy a modernre a kreáció, a posztmodernre pedig a dekreáció, a dekonstrukció jellemző (248), ami megmutatkozik többek között abban is, hogy a posztmodern hermeneutika nem módszer (283), nincs módszertana (351), ellene van minden tudományos rendszerezésnek (334), továbbá „nem egy stabil, pontosan kidolgozott elmélet", hanem erőteljesen a szubjektum felé forduló, „befelé futó kutatás" (283).

3. Bókay könyve megírásával nehéz feladatra vállalkozott, ahogy írja, könyve „eleve lehetetlen, mégis szükséges vállalkozás" (13). Az eredmény jó, sikeres és hasznos. Könyvéből sokat lehet tanulni. És érdekfeszítő olvasmány. Valóban a szerző sokat tud tárgyáról. Becsülni lehet korismeretét. Könyvének gazdag tartalma sokfelé elégazódik, jól kivehetően interdiszciplináris jellegű, emiatt részben filozófiatörténet és nyelvtudománytörténet is.

Érdeme, hogy világosan, érethetően tárgyal meglehetősen nehéz, bonyolult kérdéseket. És az is, hogy a szerteágazó kérdések tárgyalását összefogja a szerző szemléletének egysége és a taglalási módszeréből fakadó kohézió.

Felfogásában mértéktartó. Megmutatkozik ez például a dekonstrukció megítélésében. És még akkor is igaz, ha magam ezt a dekonstrukciót másképpen értékelem, a szerzőtől eltérően kevésbé produktívnak tartom, vagy legalábbis még nem elegge kierleltnek.

Könyve hasznos olvasmány, kitűnő forrás szakembereknek és egyetemi hallgatoknak is. A magam számára, a szöveg történetiségének a tanulmányozása szamara különösen jól hasznosíthatónak tartom azt, amit a hermeneutika historizmusából kihozott, kidolgozott: az írhatóság és olvashatóság kettősségét, a kettős folyamatszeruseg elvét (l. erről még Studia Poetica 9).

Könyvének nem egy tézise együttgondolkodásra hív, továbbgondolkodásra késztet. De elindítója lehet egy eltérő véleményeket is megtűrő dialógusnak, amire

ebben a nagyon is vitatható kérdéskörben nagy szükségünk van. Könyve megjelenésétől kezdve van mihez illeszteni az eltérő véleményeket, van mivel vitatkozni.

SZABÓ ZOLTÁN

MURÁDIN LÁSZLÓ **Anyanyelvünk ösvényein.** Nyelvművelő írások, Erdélyi Gondolat Könyvkiadó. Székelyudvarhely, 1996. 214 l.

1. A romániai magyar nyelvművelés történetének főbb állomásait több nyelvművelő kötet, füzet közzététele is jelzi. Például a két világháború közötti időszakból Császár Károly, *Jelenkori nyelvújítás* (1928), Kosztolányi Dezső — Kacsó Sándor, *Anyanyelvünk* (1934), György Lajos, *Anyanyelvünk védelme* (1936), Szabó T. Attila, *A nyelvművelés időszerű kérdései* (1938), a háborút követő évekből Márton Gyula, *Írjunk, beszéljünk helyesen!* (1952). A hatvanas évek közepétől az 1980-as évek elejéig terjedő periódusból a következő köteteket említhetjük: Cs. Gyímesi Éva, *Mindennapi nyelvünk* (1975), Gálffy Mózes és Murádin László szerkesztésében: *Anyanyelvünk művelése* (1975), Bura László, *Élő nyelvünk* (1977), Murádin László, *Szavak titka* (1977), *Szavak szineváltozása* (1983), továbbá Szabó T. Attila válogatott tanulmány- és cikkgyűjteményének főleg az első kötete: *Anyanyelvünk életéből* (1970). Az utóbbi évek terméséből való Komoróczy György, *Magyar szavaink nyomában* (Nyelvművelő cikkek) (1994), valamint *Beszélni kell!* Nyelvhelyességi segédkönyv (1996) — Kovácsné József Magda válogatásában és szerkesztésében.

E kötetek sora most egy újabbal, Murádin Lászlónak a közelmúltban írt nyelvművelő írásait tartalmazó könyvével gyarapodott.

2. A kiadvány anyagát a szerző az 1981-től a kolozsvári Igazságban, majd 1990-től az ugyanitt megjelenő Szabadságban rendszeresen, hetenként napvilágot látott írásaiból válogatta össze. A válogatási szempont ez volt: „Kirekesztettem ez alkalommal a kimondottan nyelvhelyességi kérdéseket tárgyaló cikkeket, — írja Murádin, — s csak a «nyelv titkai»-ról szóló írásokat szerkesztettem egybe, bár itt-ott e cikkekben is találhatók nyelvhelyességi utalások. Az olvasó inkább ízelítőt kap a szavak életéről, múltjáról, eredetéről, a nyelvben betöltött szerepükről, értékükről, a jelentés sokféleségéről, ízelítőt kap, hogy egy szó, szólás mennyi történetet sűrithet össze, mennyi emléket őriz az elmúlt századok életéről, betekinthet a szófejtés, szótörténet világába, nyomon kísérheti bizonyos szavak jelentésbeli és alaki változásait, érzékelheti, hogy miként bokrosodik egy-egy szó népes családdá, hogyan növekedhet kifejező értéke újabb és újabb jelentésárnyalatokkal bővülve. Szóba kerül a személynévadás, bizonyos helynevek eredete, kialakulása."

Az előszóban az író arra is felhívja a figyelmet, hogy „Minthogy e cikkek egy napilap hasábjain jelentek meg, nyilvánvaló, hogy nem szakmabelieknek, hanem a nyelvi műveltség különböző szintjén álló, de a nyelv rejtelmei iránt érdeklődő, művelődésre kész olvasók ezreinek írtam. Közvetítettem — lehetőleg könnyed hangvételű, közérthető stílusban, amit a szakkifejezések számának elenyésző volta és a szakirodalmi hivatkozások hiánya is nyilvánvalóvá tesz — a nyelvészeti szakirodalomnak a tárgyra vonatkozó ismereteit." A nyelvi-nyelvészeti ismeretek terjesztésével a könyv írója megpróbálja ébren tartani a nyelvérzéket, a készséget gondolataink szabatos, könnyed nyelvi megformálására, „amelyik legalább annyiszor sejtkent, biztat, mint ahányszor a hibákra figyelmeztet." Az effajta nyelvművelést termékenyebbnek tartja, mint azt, amely sokak tudatában úgy él, mint a tilalomfák erdeje. „Mint a nyelvészek olyan írásbeli ténykedése, amelyből a nyelv kérdéseiben járatlan olvasó megtudja, hogy mi az, amit írásban, beszédben kerülnie kell, hogy a szó, nyelvi fordulat, amelyet használ,

helytelen idegen szó, idegenes szerkezet vagy nem irodalmi szintű tájnyelvi forma, esetleg a jassz nyelv hordaléka, hogy rossz a kiejtése, helytelen a hangsulyozasa és igy tovább."

3. A kötetben olvasható cikkek a következő fejezetcimek alatt találhatók: Szépen magyarul (9—10), Szavaink tárházából (12—45), Melyiket válasszam? (46—62), A szavak felfedik titkukat (63—107), Szavak elágazásai (108—118), Szólások, képes kifejezések (119—193), Helyes? Helytelen? (135—141), A név maga az ember (143—151), A hely, ahol élünk (153—200). A függelékben található szakirodalmi jegyzékben szótárak, önálló művek és folyóiratok szerepelnek.

4. Bár a kötet irásai szinte kivétel nélkül a szerzőnek egy-egy szóval, egymással összefüggő szavakat tartalmazó szócsoporttal kapcsolatos észrevételeit foglalják magukba, olvasható két olyan cikk is benne, amely fontos és időszerű elvi kérdést tárgyal. „A nyelvi eszmény" című irás azzal indit, hogy a szerzőtől sokan és sokszor megkérdezik: cikkeiben miért nem a kirivó hibák, az idegen nyelvi hatás ellen küzd. Ilyenkor nem válaszolhat más, mint hogy a nyelvművelés számára nemcsak nyelvvédelem, elsősorban nem a nyelvi hibák, vétségek kimutatása, tiltó szabályok felállitása, hanem az anyanyelvi műveltség emelése, az anyanyelvi öntudat ébren tartása. „A hangsúly nem a tiltó szabályok ismertetésén, hanem az anyanyelv szellemének elsajátításán van" — állítja Murádin, majd igy folytatja: „A nyelvileg művelt ember nem csupán igy vagy úgy, jól-rosszul megérteti magát, hanem a nyelvet a gondolatokat, érzéseket, hangulatokat h i v e n t o l m á c s o l ó h a n g s z e r n e k t e k i n t i. Tudom, nemcsak a nyelvtudomány gondja ez, hanem az irodalomé is. ..."

Ugyane cikknek másik figyelemre méltó megállapitása az, amely a hazai nyelvi valóságra vonatkozik. „Mint ismeretes, — olvassuk ugyanitt — nemzetiségi körülmények között a magyar nyelvhasználat két szinten aktiv: a legalsón, a családi nyelvhasználat szintjén, és a legfelsőn, az irodalom és a közirás szintjén. Ami közben van, az — több-kevesebb kivételt nem számitva — nem magyar nyelven lolyik. Ezért a közélet, a foglalkozások, a szakma területein, kétnyelvű környezetben — mindenhol a világon — nyelvi kölcsönhatások lépnek fel, mint más nyelvekből átvett és használt szavak meg tükörkifejezések. A nemzetiségi közösségek nyelvében ezek mint hibák, nyelvi vétségek jelentkeznek. Ezzel az alsóbb szintű nyelvállapottal szemben az irodalom és az irodalmi nyelv a *nyelvi eszményt*, az anyanyelvi normát jelenti, és kell hogy jelentse. A köznapi ember nyelvi műveltségének kell az irodalmi nyelvi eszmény felé haladnia, nem pedig fordítva, nem az irodalom nyelve kell az olykor hibás köznyelvhez igazodjék."

A „Szavaink tárházából" című rész cikkei a magyar szókészlet egy-egy részletét, egy-egy jelentésmező elemeit, akár egyetlen fogalom jelölőit vizsgálják az előszóban felsorolt — a fentiekben már idézett — szempontok szerint: a szavak eredete, története, jelentése stb. szempontjából. A tárgyalt szavak a kártyajátékok, a sakk szókészletébe, továbbá a virág- és pénznevek közé tartoznak, ezenkívül az öltözködésre, a gyermekbetegségekre, a színházra stb. vonatkoznak.

A „Melyiket válasszam?" kérdésre válaszoló irások főleg bizonyos szinonimapárok, korok *(sertés — disznó; celecula — cucc — cókmók — gönc; eper — szamóca; lepke — pillangó* stb.) tagjainak jelölési és stilisztikai értéke tekintetében igazitanak el.

„A szavak felfedik titkukat" cimet viselő részben szereplő cikkek fő célja egy-egy magyar szó eredetének feltárása, illetőleg történetének bemutatása. E cikkekben az iró felvillantja, hogy a tárgyalt szavak milyen jelentés-, illetőleg hangulatváltozáson mentek át az idők során, hogyan tagolódtak be a szókészlet egészébe, rendszereibe, melyek azok a szavak, amelyeknek egymással hasonló sorsuk van, hasonló utat futottak be a magyar nyelvben. Például a *kalamajka* ugyanugy tulajdonnévi (városnévi) eredetű a magyarban, mint a *kaolin*, a *mazsola*, a *kadarka*, *damaszt* és mások. Több esetben tudatosítja az olvasóban, hogy a bemutatott szavak nem társtalanok, hanem gazdag szócsaládjuk alakult ki nyelvünkben. Például a *cirkusz*-szal kapcsolatban a *cirka, cirkál, cirkáló, cirkulál, cirkalom, cirkalmaz*, a *cifrá*-val kapcsolatban a *cifrálkodik, cifrajutka, cifrajuci, cifral, cifraz* szavakat említi.

„A szavak elágazásai" cim alatt található irások többsége olyan szópárokat vizsgál, amelyeknek hangalakja és jelentése is csak csekély mértékben tér el egy-

mástól, ezek egymás paronimái *(keresztény — keresztyén, áhitatos — ájtatos, nyitottság — nyiltság, vacsorázik — vacsorál, rothadt — rohadt).*

A szerzőt — de az olvasókat szintúgy — a több szóból álló frazémák ugyancsak érdeklik. Ezekről a „Szólások, képes kifejezések" című részben ír. Közöttük szerepelnek szólások *(Lógatja az orrát, Kiveti rá a halóját, Adja a bankot, Lekapták tíz körméről* stb.), közhelyek *(elhalálozási sorrendben, ízlések és pofonok különböznek, úgy szép az élet, ha zajlik* stb.). Az ilyen frazeológiai egységeket taglaló írások elsősorban a szóban forgó kifejezések jelentéséről tájékoztatnak. Vannak közöttük olyanok is, amelyek napjainkban váltak gyakoriabbakká. Ezek közül nem egy a sportnyelvből került be a köznyelvbe *(sportot űz belőle, bedobja a törülközőt, levonulnak a pályáról).* Szintén tárgyalja a szerző a *Szőnyegre kerül* szólást, de szívesen olvastunk volna a *Szőnyeg alá seper valamit* kifejezésről is, amely napjainkban — főleg a publicisztikai stílusban — gyakori előfordulású.

A hazai nyelvi valósághoz leginkább a „Helyes? Helytelen?" című — sajnos, igen rövid rész — néhány írása kapcsolódik. Ezek közül az egyikben pl. a *kurzus* szónak 'egyetemi jegyzet' jelentésben való, román hatást mutató használatát helyteleníti. Ugyancsak román szókincsbeli hatásról szól a „Majd felhívlak telefonon" és a „Csinál" című írás. Ezekben ilyen szavak és kifejezések (tükörkifejezése) helytelen használatát teszi szóvá: *punga, bordura, diszpenzár, adj kap egy telefont, pontra tesz* stb. Mindezek a romániai magyarság nyelvhasználatában jelentkező kevertnyelvűség jelei.

A köznevek mellett a tulajdonnevek is érdeklik az olvasók széles rétegeit. Ezt az érdeklődést igyekszik kielégíteni a szerző „A név maga az ember", illetőleg „A hely, ahol élünk" című rész írásaival. Az előbbiben levők a személynévvizsgálat (család- és keresztnév), az utóbbiak a helynévvizsgálat körébe tartoznak, bár történetileg szorosan egybefonódik ez a két névtípus, akárcsak a család- és keresztnév.

5. Az ismertetett könyv nemcsak arról tanúskodik, hogy Murádin László a hazai magyar nyelvművelő irodalom egyik leghozzáértőbb, legtapasztaltabb és legtermékenyebb szerzője, hanem arról is, hogy ő a nyelvtudománynak és ezen belül a nyelvjárástannak szintén kiváló művelője. A kötetbeli írások tartalmasak, tudományosan jól megalapozottak, de ugyanakkor olvasmányosak, alkalmasak arra, hogy — elsősorban az olvasók széles rétege számára — hasznos ismereteket közöljenek.

A munkát a székelyudvarhelyi Erdélyi Gondolat könyvkiadó adta ki a Magyar Művelődési és Közoktatási Minisztérium támogatásával. Dicsérendő, hogy ez a vidéki kiadó Komoróczy György nyelvművelő kötete után e könyv megjelentetésére szintén vállalkozott. A nyomdára való előkészítés során azonban a szerzőnek bizonyára nem állt módjában a korrektúrát átnézni, a kiadványban talán ezért nem egy sajtóhiba található.

ZSEMLYEI JÁNOS

MARIUS I. OROS, **Studii de toponimie.** Editura ICPIAF. Cluj-Napoca, 1996. 170 l.

Az utóbbi években több román személy- és helynevekkel foglalkozó kiadvány látott napvilágot. Említenünk kell a személynevekkel foglalkozó bukaresti Victor Vascenco, *Studii de antroponimie* (1995), a temesvári Viorica Goicu, *Nume de persoane din Ţara Zărandului* (1996) és a craiovai Teodor Oancă, *Probleme controversate în cercetarea onomastică românească* (1996), című könyvet, s ebbe a sorba tartozik Marius I. Orosnak, a kolozsvári egyetem szlavisztikai tanszék vezetőjének a címben megjelölt tanulmánygyűjteménye is. Marius I. Oros névtani kutatásaival tulajdonképpen hagyományt folytat, elődeinek, Emil Petrovici-nak és Ion Pătruţnak nyomdokain haladva végez névtudományi vizsgálatokat. Kitetszik ez már abból is, hogy könyvének egy-egy fejezetét Emil Petrovici és Ion Pătruţ

névtudományi munkássága értékelésének szenteli (137—62), és a bevezetőben a két tudóst a maga „szellemi mentorának" tekinti.

A szerző könyvének első fejezetében elméleti kérdéseket tárgyal, mely egyetemi jegyzetként is hasznosítható mint bevezetés a névtudományi vizsgalatokba. E fejezetekben megvizsgálja a névtan helyét a nyelvtudományban, körvonalazza a névtan sajátos jegyeit, a helynév és nyelven kívüli tényezők összefuggeseit, a szinkrón és a történeti helynévvizsgálat módszereit, a viznevek fontossagat stb. Ezek között számunkra talán legérdekesebb a helynevek kölcsonnatasat targyalo fejezet (*Interferenţe toponimice* 56—75).

Abból kiindulva, hogy Erdélyben több vegyes lakosságú település található, hét olyan település helynévanyagát veszi vizsgálat alá, melyben a román, a magyar, illetőleg a román, a szerb vagy szlovák nevek az átvétel szintjén hatottak egymásra. Ezek között hadd emeljük ki Magyarkiskapus magyar és román helyneveinek összefüggéseit. Megállapitja, hogy Magyarkiskapus 243 helynevenek 35,42%-a egyik nyelvből a másikba való fordítás (pl. *Păduricea — Kiserdő* stb.). Való igaz, hogy e nevek értelemszerűen megfelelnek egymásnak, de nem foltétlenül „fordítások", hanem lehetnek az azonos szemléleten alapuló, párhuzamos helynévadás eredményei. A falu helyneveinek 23,13%-a átvétel az egyik nyelvtől a másikba (m. *Dimbuc* < r. *Dîmbut;* r. *Chiştău* < m. *Kistó* stb.). Az azonban homályban marad, hogy a százalékarány hogyan oszlik meg a román, illetőleg a magyar átvételek esetében. Miután tárgyalja a szerző az átvételek hangtani megfeleléseit, megállapitja, hogy a falu helyneveinek 30%-ában eltérőek a magyar, illetőleg a román nevek, nincs közöttük semmilyen összefüggés (pl. r. *Ograda,* m. *Szilvás* stb.). Ez abból a tényből származik — véli a szerző —, hogy „a népesség egyikének nem volt szoros kapcsolata a megfelelő térszíni formával". Nem világos, hogy e megállapításban mire gondolt a szerző, de vélhetően ez a csoport ugyanabba a 9%-os csoportba tartozik (r. *Drum către Cruce,* m. *Réti út* stb.), mely nevekről helyesen állapitja meg, hogy a falu eltérő nemzetiségű lakói más-más szemlélet alapján, a terep más-más jellemző jegyének kiemelésével nevezte meg a szóban forgó helyet.

A nevek egy másik csoportját (2,45%) aszerint különíti el, hogy a román és magyar névnek azonos az etimonja (pl. r. *Luncă,* m. *Lanka* < szl. *lǫka).* Úgy véli, hogy ebbe a kategóriába tartozik a r. *Iertaş* és a m. *Irtás* is, melynek etimonja a magyar *irtás* mint köszó. Ám kérdéses, hogy a m. *irtás* köszóként, mint átvétel, megvan-e a falu román nyelvjárásban, amely szóval azonos módon nevezhették meg a helyet, vagy a r. *Iertaş* a m. *Irtás* mint tulajdonnév, mint helynév átvételéből származik.

A könyv egy igen terjedelmes fejezetét teszi ki a Bihar megyei szlovák települések helynevei *(Toponimia localităţilor cu populaţie slovacă:* 79—136) című rész, mely tulajdonképpen a szerző doktori értekezése volt. A szlovákokat a XVIII. század végén és a XIX. század elején telepitették Biharba, a Réz-hegység völgyeibe, s a szerző az itt kialakult falvak körül *Baromlak* (Borumlaca), *Füves* (Vărzari), *Bodonos* (Budoi), *Solyomkővár* (Şinteu), *Almaszeghuta* (Huta Voivozi), *Forduló* (Socet), *Hármaspatak* (Valea Tîrnavei), *Fogás* (Foglaş) helyneveit gyűjtötte össze és vette vizsgálat alá. A szlovák nevek mellett párhuzamosan közli a román és — ha vannak — a magyar megfelelőket is. Tárgyalja e többnyelvű nevek viszonyát, eredetét. Az alapos gyűjtés és feldolgozás a szerző munkáját dicséri. Az csak természetes, hogy egyes esetekben a szerző megállapításai vitathatók. Ezek közul emlitsünk néhányat. A magyar *bánya* köszó a szlovák *bana* átvétele, a román *Baia* helynév magyar átvétel. Mi indokolja, hogy a baromlaki szlovák *Bana* 'lignitbánya', a román *Baia* átvétele volna (85)? Bizonyos, hogy a román *hii* a magyar *hegy* átvétele, de a magyarban nincs *higy* variáns (87). A szlovák *Po Natelki* feltehetőleg a szlovák *Po* 'túl' és a *Nagytelek* kapcsolata (90). A szlovák *Mali Pereš* helynév utótagja, és a többi *Pereš* a magyar *peres* szóból alakult (102), a *Pod Tanu* utotagjában a magyar *tanya* található (112, 120), a szlovák *Kosari* a magyar *kosár* 'juhkosár' átvétele (116). A több helyütt előforduló szlovák *Kopec* helynévről a szerző csak annyit állapit meg, hogy 'hegy' jelentésű, a név alkalmasint a magyarban is gyakori *kopac*(hegy) formát tükrözi.

A névtanosok érdeklődésére méltán számitható adatanyagot a szerző a rétegződés szempontjából is elemzi, s jelentéstanilag meg nyelvtani alakzatok szerint csoportosítja.

A helynevek — vallja Oros — „kisebb vagy nagyobb mértékben tükrözik minden egyes nép történetét", és mint ilyen vizsgálatuknak természetszerűen politikai vetülete is van. Következésképp minden helynévgyűjtés nemcsak a nyelvészek érdeklődésére számithat, hanem tanulságait hasznosíthatják a történészek, néprajzosok, a természetrajz és a földrajz szakemberei stb. Ebben a szerzővel tökéletesen egyetérthetünk. A nem szakemberek tájékozódását jobban elősegítette volna egy — sajnos hiányzó — névmutató.

GABRIEL VASILIU

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLI. évf. 1997. 2. szám

HÍREK

A XI. ORSZÁGOS NÉVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZLET

A Kolozsvári Nyelvtudományi és Irodalomtörténeti Intézet Emil Petrovici kezdeményezésére 1966-ban tartotta az első névtudományi értekezletet, s az eltelt harminc év során az Intézet 1996. november 12 és 21 között már a XI. országos névtudományw konferenciát is megrendezhette. Az értekezlet a Kolozsvári Akadémiai Napok keretében folyt, s ez alkalommal fő témája a „hagyomány és újítás a névtudományban" volt.

A három évenként megrendezett értekezletek alkalmat adtak nemcsak a névtanosoknak, hanem a történészeknek és néprajzosoknak is, hogy kifejthessék nézeteiket, kutatásaikat magáról a névrendszerről vagy a névtanról mint segédtudományról. Az értekezleten ez alkalommal részt vettek a Moldvai Köztársaság fővárosa, Chişinău egyetemének tanárai és kutatói: Maria Cosniceanu, Anatol Eremia, Ion Dron, Alexandru Dîrul, Magdalena Lungu. De részt vettek Temesvár, Craiova, Iaşi, Nagybánya és természetesen Kolozsvár kutatóintézeteinek tudományos kutatói és egyetemének előadói. Többen a személyes részvétel hiányában, írásban küldték el tervezett előadásuk szövegét, hogy ezzel is teljesebbé tegyék a konferencia előadásaiból összeállítandó kiadványt.

Az Intézet igazgatója, Eugen Beltechi megnyitója, és a Kolozsvári Akadémia Fiók elnökének, Ionel Haiduc üdvözlő szavai után, a négy plenáris előadást követően a két napos előadássorozat három, — helynevek, személynevek, általános névtudomány és irodalom témájú — szekcióban folyt. A témák sokféleségének érzékeltetésére legjobb, ha felsoroljuk az előadások címeit: Dumitru Protase, *Contribuţia lui Nicolae Drăganu la istoria românilor prin cercetările sale de toponimie şi onomastică* (N. Drăganu hely- és személynév-kutatásainak szerepe a román történetírásban); Maria Cosniceanu, *Nume de familie compuse* (Összetett családnevek); Anatol Eremia, *Cercetări de toponimie în Basarabia* (Helynévkutatás Besszarábiában); Petru Neiescu, *Din onomastica istroromână* (Az isztrorománok személyneveiről); Simion Dănilă, *Numele topic Remetea (Remeţi, Rimetea, Râmeţ). O controversă* (A Remetea, Remeţi, Rimetea, Râmeţ helynév vitatott kérdései); Gheorghe Moldoveanu, *Structuri funcţionale ale toponimelor din Valea Milcovului* (A Milcov völgye helyneveinek funkcionális rendszere); Ion Dron, *Despre „enigma" toponimului Orhei* (Az Orhei helynév „titka"); Elena Comşulea, *Horă 'ville' — o etimologie discutabilă* (Egy vitatható etimológia: Horă); Teodor Oancă, *Nume standard şi variante antroponimice* (Személynévváltozatok és a sztandard); Rodica Sufleţel, *Antroponime româneşti din sudul Dunării în secolul al XVIII-lea* (XVIII. századi román személynevek a Dunától délre); Alexandru Dîrul, *Motivarea semantică a unor porecle transnistriene* (Néhány transznisztriai ragadványnév jelentésének indoklása); Simona Goicu, *Note de onomastică bănăţeană* (Jegyzetek a bánsági személynevekhez); Al. Cristureanu, *Observaţii în legătură cu studierea numelor calendaristice (hagiografice) româneşti* (Megjegyzések a román naptári személynevek tanulmányozásához); Vasile Feurdean, *Aspecte ale antroponimiei din Luncani (jud. Cluj)* (Aranyosgerend személyneveinek néhány aspektusa); Viorica Goicu, *Nume de localităţi din Transilvania de origine antroponimică* (Személynévi eredetű erdélyi helynevek); Magdalena Lungu, *Utilizarea hărţilor vechi din Transnistria în studiul toponimiei secolului al XVIII-lea* (Transznisztriai régi térképek tanúságai a XVIII. századi helynevek vizsgálatában); Nicolae Felecan, *Observaţii asupra toponimiei majore din Maramureş* (Megjegyzések a máramarosi helynevek-

hez); Eugen Pavel, *Tradiţie şi inovaţie în toponimia din Valea Ampoiului (jud. Alba)* (Hagyomány és újítás az Ompoly völgye helyneveiben); Ion Roşianu, *Numele proprii — determinare şi comprehensiune* (Személynév — megjelölés és elkülönítés); Marica Pietreanu, *Din nou despre derivatele onomastice apreciative* (Újból a személynevek toldalékolásáról); Elisabeta Faiciuc, *Material onomastic în arhiva „Sextil Puşcariu"* (Helynévanyag „Sextil Puşcariu" levéltárában); Gabriel Vasiliu, *Onomastica în pericol?* (A személynévkutatás veszélyben?); Mariana Istrate, *Titlul — nume de text* (A cím mint szöveg); Liilana Tolontan, *Metafora Mântuitorului în textul biblic* (A Megváltó metaforái a bibliai szövegben); Maria Tronea, *Stilistica onomasticii în scrisorile lui Ştefan Bănulescu* (A személynevek stilisztikája Ştefan Bănulescu levelezésében); Lucia Berdan, *Limba păsărilor — un cifru iniţiatic divin* (A madarak nyelve).

A fenti előadáscímek talán eléggé megvilágítják a román névkutatás területeit.

Az értekezlet harmadik napján az előadók és rendezők Csucsán és környékén kiránduláson vettek részt.

A következő értekezletre Craiován vagy Temesváron kerül sor 1999-ben.

GABRIEL VASILIU

Tiparul executat la Imprimeria „ARDEALUL" Cluj
sub comanda nr. 80127

Magyardécse helynevei

I. Belterület
II. Külterület

ÁRPÁSTÓ

OMLÁSALJA

BETHLEN

SZENT–
MÁRGITA

BÁLVÁNYOSVÁRALJA

ALMÁSMÁLOM

É